

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

23 (2021)

Уреднички њво

Сима Аврамовић (Београд), Растко Васић (Београд), Бхарат Гупт (Делхи),
Милан С. Димитријевић (Београд), Виктор Каstellани (Денвер),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Марк Ниволт (Отава),
Мирко Обрадовић (Београд), Курт Рафлауб (Провиденс), Ливио Росети (Перуђа),
Данијела Стефановић (Београд), Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад),
Снежана Ферјанчић (Београд), секретар, Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
Milan. S. Dimitrijević (Belgrade), Snežana Ferjančić (Belgrade) – secretary,
Bharat Gupt (Delhi), Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Mark J. Nyvlt (Ottawa),
Mirko Obradović (Belgrade), Kurt Raaflaub (Brown University),
Livio Rosetti (Perugia), Danijela Stefanović (Belgrade),
Mirjana D. Stefanović (Novi Sad), Vojana Šijački Manević (Belgrade),
Rastko Vasić (Belgrade)

Главни и одговорни уредник
Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief
Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири нарукнице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae – the variant Čurug – which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Лого – Logo: Dr. Rastko Vasić

ISSN 1450-6998 | UDC 930.85(3)(082)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

23

НОВИ САД
NOVI SAD
2021

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Victor Castellani
University of Denver

REALIZING AGAMEMNON:

AGAMEMNON ON THE TRAGIC STAGE

ABSTRACT: The paper compares the presentation of Agamemnon in Homeric epics *Iliad* and *Odyssey* with the one preserved in the Athenian tragic tradition.

KEY WORDS: Homer, *Iliad*, Agamemnon, Clytemnestra, Iphigenia, Aeschylus, Sophocles, *Ajax*, Euripides, *Hecuba*, tragedy, stagecraft.

“The King of Mycene Plentiful in Gold,” as the poet of the *Iliad* calls him (7.180 and 11.46), is the only Iliadic hero who appears in extant plays by all three great Athenian tragedians. He gives his name to the grandest surviving play of Aeschylus, appears in one episode of Sophocles’ *Ajax*, and is a principal character in plays of Euripides titled after his royal captive Queen Hecuba of Troy and his sacrificial daughter Iphigenia. Among mortals only Agamemnon’s tragic avenger-son matricide Orestes also has speaking parts in all three tragic poets’ extant work; however, that prince is hardly a character in extant epic, even though each Homeric poem mentions him, *Iliad* in passing (at 9.182 and 284), *Odyssey* far more often and thematically (at 1.30, 40, and 298; 3.306; and 4.546; and by his father’s ghost at 11.461). Agamemnon himself, on the other hand, appears in both epics—frequently and often actively in *Iliad* (Books 1-11, 14, 19, and 23), as a talkative ghost in two passages of *Odyssey* (Books 11 and 24).

We can therefore compare how epics’ composer-reciters presented him with dramatists’ work. Epic composer-performers or reciting rhapsodes

described King Agamemnon in verbalized narrative circumstances and, through their distinct presentation of persons, let him speak. Often he converses with one or two other characters, each with his own voice and emotional state. This is dramatic to a significant extent. How much so depended upon liveliness of oral performance. Playwrights, in contrast, could give Agamemnon continuous visual presence though long scenes or in multiple episodes. Between entrances and his exits he moved or stood, always in relation to setting, to other persons, and to key objects. In Aeschylus' monumental tragedy named after Clytemnestra's husband, what an entrance of the triumphant commander-king we must envision (764-781). When he exits after 974 or (better) after 972 he has committed a new act of hubris *and* manifest sacrilege by treading on sacred fabrics reserved for the gods. We see him next and last as a corpse in the grim tableau on which Clytemnestra rides out to front and center stage on the rolling *ekkylēma* at 1372.

Let us look for a moment back at the *Iliad*. Agamemnon figures in a number of scenes that are more about what another person present does, almost does, or suffers. The priest Chryses supplicates him (1.12-21), his greatest soldier Achilles begins to draw his sword against him (1.188-194), Zeus sends him a deceiving dream (2.5-36), Odysseus wrests his scepter of authority from him and uses it in his stead (2.185-207), his brother Menelaus sustains a frightening wound (4.127-150), and so on. When Agamemnon initiates action, things usually go wrong. The mission of his and Odysseus' heralds to take Briseis from Achilles aggravates the offended hero's wrath and prompts him to involve his mother Thetis and ultimately Zeus in the punishment of the Commander-King (1.333-357). In contrast, a voyage to appease Apollo and his priest succeeds—with Odysseus in charge (430-474). When Agamemnon awakens after his visit by the aforementioned deceptive dream and consults members of his war council, they encourage him to test the Achaean troops' determination to fight the war to victory. But his test fails miserably (2.142-154). Later, when the Achaean besiegers find themselves under siege, he despondently calls the councilors together again in Book 9 (9.9-28) and commissions the unsuccessful "Embassy" (9.114-431). He proposes to bribe Achilles to return to the war, but also to have him acknowledge the Atreid's own kinglier rank and better pedigree (160f). In Book 11 he has an impressive *aristeia*, an extended combat sequence during which he dominates the battlefield (11.91-247). It ends abruptly, however, when he is wounded and succumbs to excruciating pain, compared to a woman's in childbirth (11.251-272). The reciter can certainly indicate his anguish here, describing the event and giving the king an anguished voice when he shouts to his comrades that he must retire from the battle. When in Book 19 Achilles is prepared to return to the fight Agamemnon limps to a general assembly

of the Achaean host. Did the reciter show this in body language, rising (because seated before), then sitting painfully, embodying Agamemnon in the hexameter description? Standing up, likewise painfully, at one point? Perhaps the great king's most scandalous act, a further characterizing one, occurs in Book 6. There when he vetoes his gentler brother's inclination to spare the life of a disarmed, supplicating Trojan named Adrēstus (6.45-53). Menelaus' big brother speaks gruffly about how, of all people, abducted Helen's husband should spare no Trojan. Then Agamemnon skewers the terrified fellow with his spear (6.53-65). The poet sarcastically remarks that the elder Atreid does this "after speaking proper advice" (*aisima pareipōn*, 62).¹

In the younger Homeric epic the *psūkhē* of murdered Agamemnon stands and speaks among the dead on two separate occasions. His exact appearance is not described. In the first sequence, in *Odyssey* 11, he relates in shocking detail the story of his murder by cousin Aegisthus and nearby Clytemnestra's \ glee when, as he was dying, he saw his jealous wife kill Cassandra, the royal princess whom he brought back from Troy as his choice concubine (*Od.* 11.409-434). Later, in Book 24 his ghost several years later is still sorely aggrieved over his fate, envies the glorifying funeral that Achilles enjoyed (or did not enjoy!), and, learning of the bloody return of Odysseus to his faithful wife, "blameless" (*amūmōn Pēnelopeiē*, 194) and "sensible" (198, *ekhephrōn Pēnelopeiē*), congratulates the still living Ithacan (24.19-202).

That earlier first-person account of Agamemnon's within Odysseus' first-person Apologue is quite a narrative coup, one of many sophisticated features of this poem. A speaker on the stage can hardly report his own death, let alone what he felt as he died and that a year or two afterward! Tragedian Euripides comes close, however, in his *Hecuba*, where the ghost of the Trojan queen's young murdered son Polydorus speaks the prologue. Reporting his recent cruel death at the hands of a treacherous host and trusted protector, he laments the present state of his unmourned, unburied body, slain and cast out into the sea (*Hec.* 1-30). Cassandra in *Agamemnon* must also be mentioned; in fact, Aeschylus may have been influenced by the *Odyssey*: the ever frustrated and now doomed Trojan prophetess predicts Agamemnon's and her own imminent death in cryptic detail before their double murder takes place (*Ag.* 1101-1330).

Nevertheless, when live drama merely does its proper job in realizing a talented playwright's script and stage directions, the *drāma*, the

¹ This essay derives from a much shorter paper "Realizing Agamemnon on the Tragic Stage" presented at the 15th International Conference of the International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), at Łódź, Poland, July 2016. Revised and amplified the year after for a publication that did *not* occur in 2018, it has been further revised and in several ways improved, with a new title, for *Matica Srpska*.

thing physically done, is always more vivid, even if only a solo actor does it, yet more so when actors literally interact. Aristotle, who argued the superiority of tragedy over epic (*Poet.* 1462a5-1462b15, anticipating his comments on *opsis* at 1449b31-33), was the first to articulate this thought, yet the Athenian poets must have understood it. Their tragedies' and comedies' hearers and viewers in the Theater of Dionysus surely appreciated it.²

Of course, the broader Cyclic tradition told much more of Agamemnon's career before and during the war and in its immediate aftermath at Troy (and in Thrace?), leading to his lethal *nostos*. However, we cannot reconstruct any of it with any confidence, even the crucial event his daughter Iphigenia's sacrifice, since Hellenistic and later mythographers' report of heroic myth was ever influenced, often completely determined by tragedy.

AGAMEMNON ON THE TRAGIC STAGE

From this point we shall consider the added value of spectacle and sound in those plays where Agamemnon is a player and one (among several) where he is only mentioned.

We begin with the oldest, Aeschylus' play *Agamemnon*, the first part of the *Oresteia* trilogy.³

In fact, the victorious commander-king's unloving wife and slayer Clytemnestra has a much larger role this play. She appears in every scene after the prologue. Agamemnon himself is present, alive, in only the long central episode. He has miraculously made it home safely from the long Trojan War, unharmed by a terrible storm that destroyed many ships and many, many lives. After a long teasing delay for the like of which this

² The text and line numbers I use is Rudolph Kassel's 1922 Oxford text.

³ The text I use is Denys Page's Oxford Classical Text *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoediae* (Oxford University Press, 1973). One still learns much from the venerable three-volume monument of Eduard Fraenkel's *Agamemnon* (Oxford Clarendon Press, 1950). Oliver Taplin's works, *The Stagecraft of Aeschylus* (Oxford University Press, 1977) and, for this play and the others I discuss below, *Greek Tragedy in Action* (Berkeley: University of California Press, 1978) are sometimes provocative but always instructive. Taplin is formidable on all scenic matters, though his stringent caution against stage business that is not undeniably indicated or implied should cause consternation among theater directors. In his co-edited (with Fiona Macintosh, Pantelis Michelakis, and Edith Hall) *Agamemnon in Performance 458 BC to AD 2004* (Oxford University Press, 2005) the contribution of Pat Easterling. Chapter 2 "Agamemnon for the Ancients," pp. 23-33, is wise and helpful, using assorted external evidence for what Aeschylus' play was in his time and through its afterlife in ancient Athens. See also the perceptive but modestly titled short book by David Raeburn and Oliver Thomas, *The Agamemnon of Aeschylus. A Commentary for Students* (Oxford University Press, 2011), especially Sections 5 "Aeschylus' Use of His Medium" and 6 "Dramatic Technique: The Power of Words."

poet was notorious (Aristophanes' *Frogs* 911-920), the senior son of atrocious Atreus arrives in a triumphal procession. One may guess that he wears showy armor, suggesting the glorious set he dons at *Il.* 11.16-46.⁴ He shares a chariot or passenger-cart (*apēnē*, *Ag.* 906 and 1029) with an exotic female—Cassandra, as we eventually learn.⁵ Foot soldiers and, probably, slave women and other booty accompany them. Those women will become the chorus of the sequel play *Libation Bearers*. This large group confront a sole figure at the door to his palace—that is, to his place of execution, Agamemnon's wife Clytemnestra. She controls the threshold, as scholars have long noticed, and lets him in only after she has seduced him into treading, sacrilegiously, over blood-colored fabrics that belong properly only to decoration of gods' shrines (921-925). He walks, reluctant and doomed, over a "red carpet" of virtual blood that both acknowledges sanguinary sins past, in his father's generation (slaughter of Atreus' nephews and the gruesome Thyestean Feast) and in his own (the sacrifice of Iphigenia that preceded the war and atrocities at Ilium that ended it). Those unholy atrocities, of which the chorus have been mindful, have brought him to this point: his own blood will soon be poured out. He prays that Victory lead him into the palace (Νίκη: 851-854); in contrast she prays, as she lures him to a fatal bath inside, that Justice do so (Δίκη: 910-913). He will pay for slaying their daughter Iphigenia so that his grand Armada of a thousand ships might sail to Troy ten years before.

We listen to his first words upon returning to kingdom and home and note the contrast between these and his concluding lines. He speaks the latter after Clytemnestra has successfully tempted him to commit a sacrilege that he himself fully understands (921-925 and 946-949). This enacted deed adds to several already accumulated reasons why his death in this place, today, is thoroughly just, though paradoxically his particular *killer* who collaborates with Justice, as she says (911, 1404, 1432), is not herself innocent of murder (1505f).

Blameless sentiments, indeed reverent ones mark his first monologic lines, likely before Clytemnestra emerges from the palace (as she may well do only at l. 851, on after 854):

⁴ Does he dis-arm before entering the deadly palace at the end of the episode? I think he should at least be relieved of his mighty shield (described in detail at *Il.* 11. 32-40. However, we know only that his boots are removed (*Ag.* 944f). We should see his bloody *naked* corpse—however it was presented—later on.

⁵ Taplin, *Stagecraft* (n. 3 above) pp. 302f, argues cogently that the mention in the Hypothesis of *two* chariots is based on a later, even more spectacular staging of this play. Nevertheless, translations will sometimes prescribe two vehicles in the stage directions, as recently as David Mulroy, trans., *Agamemnon Aeschylus* (Madison: University of Wisconsin Press, 2016). Fraenkel (n. 3 above), Vol. II, p. 370, inclines to the One Vehicle Hypothesis.

πρῶτον μὲν Ἄργος καὶ θεοὺς ἐγχωρίους
 δίκη προσειπεῖν, τοὺς ἐμοὶ μεταίτιους
 νόστου δικαίων θ' ὧν ἐπραξάμην πόλιν
 Πριάμου ...
 νῦν δ' ἐς μέλαθρα καὶ δόμους ἐφεστίους
 ἐλθὼν θεοῖσι πρῶτα δεξιῶσομαι,
 οἵπερ πρόσω πέμψαντες ἤγαγον πάλιν.
 νίκη δ' ἐπέπερ ἔσπετ', ἐμπέδως μένοι. (Ag. 810-813 and 851-854)

First I salute Argos and my native gods,⁶
 as is right, the ones who worked with me
 for my safe return and for the justice
 I brought down on Priam's city...
 Now I'll go inside my palace, my hearth and home,
 first, to greet the gods who sent me off
 and today bring me back. May victory,
 which has been mine, stay with me forever.

Sinful last words follow his conversation with Clytemnestra. He still stands in the vehicle down near even among the chorus in the *orchēstra*, she, high at the palace door as he prepares to dismount and climb the reddened steps to his exit:

ἀλλ' εἰ δοκεῖ σοι ταῦθ', ὑπαί τις ἀρβύλας
 λυοὶ τάχος, πρόδουλον ἔμβασιν ποδός.
 καὶ τοῖσδέ μ' ἐμβαίνονθ' ἀλουργέσιν θεῶν
 μή τις πρόσωθεν ὄμματος βάλοι φθόνος.
 πολλή γὰρ αἰδῶς δωματοφθορεῖν ποσὶν
 φθείροντα πλοῦτον ἀργυρωνήτους θ' ὑφάς.
 τούτων μὲν οὕτω: τὴν ξένην δὲ πρευμενῶς
 τήνδ' ἐσκόμιζε: τὸν κρατοῦντα μαλθακῶς
 θεὸς πρόσωθεν εὐμενῶς προσδέρκεται.
 ἐκὼν γὰρ οὐδεὶς δουλίῳ χρῆται ζυγῶ.
 αὕτη δὲ πολλῶν χρημάτων ἐξαίρετον
 ἄνθος, στρατοῦ δῶρημ', ἐμοὶ ξυνέσπετο.
 ἐπεὶ δ' ἀκούειν σοῦ κατέστραμμαι τάδε,
 εἴμ' ἐς δόμων μέλαθρα πορφύρας πατῶν. (Ag. 944-957)

Well, if it's what you [sc. Clytemnestra] want ...
 Quick, someone get these sandals off—
 they've served my feet so well. As I now walk
 on these red tapestries dyed in the sea,

⁶ Translations by Ian Johnston. Visit <http://johnstoniatexts.x10host.com/> for links.

may no distant god catch sight of me,
and, for envy, strike me down. There's much shame
when my feet squander assets of my house,
wasting wealth and costly woven finery.

[Agamemnon, in bare feet, comes down from the chariot onto the tapestries]

So much for that.

[Agamemnon turns to call attention to Cassandra in the chariot]

Welcome this foreign girl
into our house. And do it graciously.
For god, who sees us from far away,
looks down with favour on a gentle master.
No one freely puts on slavery's yoke,
but this girl, the finest flower of all our loot,
comes with us as my army's gift to me.
And now, since you've talked me into this,
I'll proceed into my palace, treading
on this crimson pathway as I go.

[Agamemnon starts to move slowly along the tapestries towards the palace and up the stairs.]

Cassandra remains in the chariot]

Agamemnon's moral slide to doom symbolically parallels, even replicates his profound crisis ten years earlier, before the Achaean expedition sailed for Troy. The Chorus sing the story at *Ag.* 184-246. The Commander of the thousand-ship fleet at first refused to sacrifice the life of Iphigenia, his dear daughter and his first-born child, so that the fleet could leave harbor. However, he gave in to converging pressures and "entered under Necessity's yoke" (*anangk* □ *s edū lepadnon*, 218) and had the girl, bound and (to prevent inauspicious screams) gagged, to die an atrocious death. Agamemnon's admirable initial hesitation on both occasions prevented neither an atrocious killing which he, a loving father, finally commanded at Aulis, nor the vindictive killing he is about to suffer, which a wrathful mother exacts at Argos-Mycenae. His weakness leads first to Iphigenia's death, then, a decade later and after a war that ended in crime, to his own. Later Clytemnestra will swear from the stage "by the definitive Adjudication of my daughter [that she herself has wrought], Punitive Derangement [who possessed the man dead at her feet], and Avenging Deity [whose agent Clytemnestra is], to whom I ritually slew this fellow: μὰ τὴν τέλειον τῆς ἐμῆς παιδὸς Δίκην,/ Ἄτην Ἐρινύν θ', αἴσι τόνδ' ἔσφαξ' ἐγὼ (*Ag.* 1432f).

A long, suspense-building episode follows, its first part lyric (1072-1330). A virtuoso actor-singer impersonates Cassandra, who more and

more clearly—although ever unbelievably to the chorus of aged subjects of King Agamemnon—predicts her master’s murder *and her own* at the hands of a woman. The young princess, having dashed her mantic regalia to the ground (1264-1268), exits inside (after 1330). As his wife bathes, immobilizes, and slaughters Agamemnon tangled in a water-and-blood-soaked robe we do not hear the bathwater sloshing, but we do hear the victim’s screams (1343 and 1345). These off-stage cries may be Aeschylus’ original *coup de théâtre*, though we cannot be sure of it.⁷ What is certain is that it will have numerous imitations over the next half century. Though the shock effect is absent from Aeschylus’ *Libation Bearers*, later offstage victims howl, elsewhere and in the two later matricide dramas Clytemnestra does: Sophocles *El.* 1404f, 1409, 1410, 1415, and 1416; Euripides’ *El.* 1165 and 1167).

In *Agamemnon* we soon see the blood of Clytemnestra’s victims—on her gown when she exits the place of just execution (as she explains her act) and on their corpses. Over them she will stand, speaking some of the grandest but also grimmest lines in all of world drama (1372-1392 especially, and 1438-1447). The dead Agamemnon whom the audience see, even in the back rows of the vast Theater of Dionysus, should be naked, covered with his own blood. No matter exactly how the body was represented, it wore as its head the same mask the king did when they saw him alive. Same for Cassandra, who lies opposite him at the murderess’s feet. Merely described, by an epic reciter or an *exangelos* messenger, none of this could have the serial, crescendo impact of what the spectators see, the audience hear. The account of his own death by Agamemnon’s ghost in *Odyssey* 11 is certainly expressive and moving (*Od.* 11. 409-426.); yet even more moving is what we have here from the “Father of Tragedy.” However much theatrical illusion in ancient tragedy depends upon convention and can hardly match what a 21st-century movie-maker could show us today, seeing is believing and deploring. Words spoken, carefully timed silences contribute. Moreover, a shocking tableau of slayer and slain also makes an indelible visual impression: Clytemnestra stands behind and above corpses male and female, with striking props besides. She raises Aegisthus’ sword, probably also holds up the “web” that ensnared Agamemnon.⁸ From this visual display the closely corresponding

⁷ Easterling (n. 3 above), p. 27, is rather sure of this, and adds more on death-cries on p. 30. With so little else surviving, however, and none from Aeschylus’ contemporaries who must have shared in the maturation of Athenian tragedy, we can congratulate the “Father of Tragedy” for *either* inventing *or* brilliantly adapting the “noises off” moment. Taplin, *Stagecraft* (also n. 3), is more cautious on p. 323: “It is quite likely that that this was one of the very first uses of the device.”

⁸ “On the Weapon with which, according to the *Oresteia*, Agamemnon was murdered” see Fraenkel (n. 3), Vol. III, Appendix B, pp. 806-809, who does not conclude it to be certain that Aeschylus’ Clytemnestra used a sword to do the terrible deed, but inclines to that view. The text is not as clear as could be. However, if (as I propose) the murderess *displayed* her

tableau of corpses and sword-bearing killer at the end of the sequel-play *Libation Bearers* gains impact such as mere verbal description/repetition, spoken or read, can scarcely match.

SOPHOCLES:

Although in this playwright's *Electra* the sire of their father's avengers Electra and Orestes, like the paired sons of Atreus in the late *Philoctetes*, is mentioned only at modest length, his characterization there is not at all flattering, consistent with that in the *Iliad*.⁹ It is simpler, therefore, than in *Agamemnon*.

The presumably early *Ajax*, set toward the end of the Trojan War, brings Agamemnon back to life. On and off for hundreds of lines in the first half of the play we learn about living Ajax' sadistic and would-be murderous wrath against the Atreids and Odysseus. Later, after he is dead and no longer a threat, toward the end of the play we see and hear all three. Both of Atreus' sons are reprehensible; however, Agamemnon is the more powerful and menacing of them.

This play was likely produced not many years after Aeschylus' *Oresteia* and about the time when the Athenian democracy passed a law that prohibited burial on Attic soil of violent enemies of the state.¹⁰ Ajax' obsequies therefore become a critical and urgent issue between his survivors, bereaved friends, and gloating enemies.

At the beginning of his great final speech (*Aj.* 815-822) Ajax had introduced his sword, fatal gift of his enemy Hector (*Il.* 7.303f). Quite

bloody blade, the text did not need to be specific! If (as I also propose), she hands it back to Aegisthus after speaking l. 1576, she asserts that killings within the agnate family of Pelops have ended, since Thyestes' son did *not* use the sword *himself* to avenge his father and brothers upon their nephew/cousin.

⁹ At *S. El.* 563-576 he is partisan daughter's account of how he provoked Artemis and led to Iphigenia's sacrifice hardly puts him in a good light. Aeschylus' lost *Iphigenia* surely explained Artemis' demand. We do not know how. At *A. Agamemnon* 111-158 an eagles-and-pregnant hare sign that refers to atrocities both past (the Thyestean feast) and future (at the end of the coming war) incited her wrath. At *Phil.* 264-275 and 314f the title character vilifies the Atreids, the "twin *stratēgoi*," and Odysseus. Neoptolemus affects like antipathy toward them (*Phil.* 319-390)—and later begins in fact to share it.

¹⁰ I use the OCT edited by Hugh Lloyd-Jones and N. G. Wilson, *Sophoclis Fabulae* (Oxford University Press, 1990). Although the old text and commentary by Richard Jebb retains value, it is largely superseded by A. F. Garvie, *Sophocles: Ajax* (Warminster: Aris & Phillips, 1998), pp. 235f on Agamemnon's part, with detailed comments to p. 247; and Jon Hesk, *Sophocles: Ajax* (London: Duckworth, 2003), pp. 120-123 on "Agamemnon and Teucer" and 124-130 on Odysseus' gentle persuasion of the surly commander. Best of all now may be P. J. Finglass, *Sophocles: Ajax* (Cambridge University Press, 2011), within whose commentary on the play's long Exodos, pp. 478-525, pp. 479 on *Aj.* 1226-1263 of the play and pp. 502-515 on the surprising intervention of Odysseus, at 1316-1373, to end Agamemnon's threats and offer to participate in the funeral, 1376-1380.

On the Athenian non-burial, primary evidence and discussion, with bibliography, see Vincent J. Rosivach, "On Creon, *Antigone*, and Not Burying the Dead," *Rheinisches Museum* 126 (1983), 193-211.

possibly we should see it again with him in death—and continue to see it for a large portion of the play till the very end. The body of the heroic suicide must have been rolled out into the spectators' view at about line 896. Here, too, we identify him from the mask that that character wore through the first half of the tragedy. Perhaps also from the sword. One set of inferred stage directions guesses that the blade of the enemy sword is visible above his chest.¹¹ That is, up through a supine dummy. Or it could appear above the dummy's *back*, if Ajax is imagined to have fallen forward onto the blade.¹²

Episode 4 has commenced with scenes that follow discovery of the body and the beginning of mourning for the *visible* dead hero. Then late in the long episode Menelaus arrives, probably alone. He tries to drive Ajax' half-brother Teucer away from the hero's corpse, intending to prevent funeral rites. An extended angry, unedifying dispute ensues over whether Ajax' burial will be permitted or forbidden. The junior Atreid's confrontation with Teucer is intense; however, more verbal bully than effective intervener, having blustered but actually accomplishing nothing he exits after line 1160, at the episode's end. After the final choral Stasimon, at line 1223 his brother Agamemnon enters, beginning the long Exodos. This is seven eighths of the way through the play—and, after his brother Menelaus has had his nasty confrontation with dead Ajax's half-brother and defender Teucer, his appearance is rather unexpected, for the Atreids' determination to dishonor posthumously Ajax is already clear. Indeed, at the very end this playwright could have left us in suspense over the outcome as he will do *Trachinian Woman* and *Electra*, even in *OT*.

Before Agamemnon enters surely accompanied, at *Aj.* 1168-1181 Teucer stage-manages a tableau of death and mourning, partly to establish grounds for asylum, partly to facilitate supplication (1172: Eurysaces as *hiketēs*; 1175: the *hiketēsios thēsauros* of mourners' hair), all of which establishes a kind of sacred, protected space. Ensuing action and static position here is in spatial relation to the dead body of the suicide. Ajax's Trojan concubine-wife Tecmessa and their little boy Eurysaces have arrived and compose the scene.

Now Agamemnon himself enters.¹³ Confidently, less in a hurry than his brother did? Does he have a bodyguard? The consensus is, yes. Has Menelaus, now a *kōphon prosōpon*, returned with him? Possibly. Are

¹¹ As on a frequently illustrated Red-figure lekythos in Basel; see, for example, *LIMC* Vol. I, Pl. 246/Aias I 105.

¹² As on the even more frequently illustrated amphora in Boulogne, painted by Exekias. This may be seen as Vase No. 300410 at the online Beazley Archive Pottery Database (<http://www.beazley.ox.ac.uk/>).

¹³ Joe Park Poe, *Genre and Meaning in Sophocles' Ajax* (Frankfurt/Main: Athenäum, 1987), pp. 26f detects "comic doubling" between the somewhat absurd Menelaus and his gruff older brother, both played by the same actor.

they brandishing swords or spears confronting, even surrounding Teucer, who may have only bow and arrows? We will never know, yet we can imagine something melodramatic like that.

Here is what the commander says as he enters, with some urgency.

σὲ δὴ τὰ δεινὰ ρήματ' ἀγγέλλουσί μοι
τλῆναι καθ' ἡμῶν ᾧδ' ἀνοιμωκτὶ χανεῖν;
σέ τοι, τὸν ἐκ τῆς αἰχμαλωτίδος λέγω,
ἧ που τραφεὶς ἄν μητρὸς εὐγενοῦς ἄπο
1230 ὑψήλ' ἐκόμπεις κάπ' ἄκρων ὠδοιπόροις,
ὄτ' οὐδὲν ὦν τοῦ μηδὲν ἀντέστης ὕπερ,
κοῦτε στρατηγοὺς οὔτε ναυάρχους μολεῖν
ἡμᾶς Ἀχαιῶν οὐδὲ σοῦ διωμόσω
ἀλλ' αὐτὸς ἄρχων, ὡς σὺ φῆς, Αἴας ἔπλει.
1235 ταῦτ' οὐκ ἀκούειν μεγάλα πρὸς δούλων κακά;
ποίου κέκραγας ἀνδρὸς ᾧδ' ὑπέρφρονα;
ποῖ βάντος ἢ ποῦ στάντος οὔπερ οὐκ ἐγώ;
οὐκ ἄρ' Ἀχαιοῖς ἄνδρες εἰσὶ πλὴν ὄδε;

(*Ajax* 1226-1238)

Again Ian Johnston translates:

You there—I've been told
you've dared to mouth foul threats against us
with impunity. I'm talking about you,
the son of a mere slave, a battle trophy.
If some well-bred lady were your mother,
no doubt your boasts would soar high in the sky,
and you would strut around on tip toe.
You are a nobody, and here you act
the champion for this nonentity.
In all seriousness you made the claim
we voyaged here with no authority,
as commanders of the troops or of the fleet,
to give orders to Achaeans or to you,
since Ajax sailed under his own command.
Is it not shameful that I have to hear
such monstrous insults from the mouths of slaves?
This man you shout about with so much pride,
what sort of man was he? Where did he go
or stand and fight, where I was not there, too?
Do the Achaeans have no man but him?

Like Menelaus, the great commander disparages Teucer as a half-barbarian and Ajax as false comrade turned enemy, since and because he had intended to kill all of the Greek High Command in his wrath over

losing his cousin Achilles' divine armor to Odysseus. Agamemnon utters threats. Teucer utters counter-threats. Perhaps he raises his bow and an arrow against the commander and his entourage. Certainly the bastard son of Telamon has exhibited admirable yet surely foolhardy boldness, in defense of his half-brother's honor and the very lives of Ajax's woman and child. Agamemnon is seriously provoked. Violence seems likely—when Odysseus arrives. Recall how Clytemnestra in Aeschylus' play persuades her husband, to change his mind, to overcome his initial pious inhibition against trampling of sacred fabric. She calls him “dear person,” *philon kara*, in her phrase at *Ag.* 905—and to him, in his words, she is “guardian of my house,” *dōmatōn emōn phylax*, at 914. They have, or should have, bonds of loyalty that give her authority. Similarly in *Ajax* the Ithacan hero, in Agamemnon's estimation the “best friend of the Argives,” *philos megistos Argeiōn* (*Aj* 1331), talks him out of his threat to the enemy's survivors and his intention to deny burial rites to Ajax. Nevertheless, he is hardly a fine fellow. He relents not because it is the divinely ordained and right thing to do, as Odysseus says it is (1343-1345; cf. 1363), but as the favor paid by one person to another (*kharis*, 1371):

ἀλλ' εὖ γε μέντοι τοῦτ' ἐπίστασ' ὡς ἐγὼ
 σοὶ μὲν νέμοιμ' ἄν τῆσδε καὶ μείζω χάριν,
 οὗτος δὲ κάκεῖ κἀνθάδ' ὦν ἔμοιγ' ὁμῶς
 ἔχθιστος ἔσται: σοὶ δὲ δρᾶν ἔξεσθ' ἅ χερῆς. (Ajax 1370-1374)

Well, in any case, you can rest assured
 I would grant you a greater favour
 than this burial. As for this man here,
 down in the underworld he is my enemy,
 just as he was on earth. But you can do
 whatever you think is appropriate.

Belittling Ajax' greatness, he still hates him.

Note this stark inversion: Agamemnon in Aeschylus changes from a righteous moral-religious attitude to a bad one, whereas in Sophocles he gives up a bad one for a better, and allows Odysseus to facilitate the funeral. He resembles the *Antigone*'s Creon in the later episodes of that play whom, however, only Tiresias' dire warnings can move to a better course of action, not his *philos* son's son's advice. Agamemnon in Aeschylus and, as we shall see below, in Euripides is perhaps *too* persuadable, catastrophically so. In Sophocles, on the other hand, persuasion prevents him from committing atrocity and a personal favor to a friend. Everything with him is personal, nothing is dictated by law of god or man.

His arrival and stance on the stage and his position in relation to the corpse, to the suppliants huddled nearby and to Teucer would dramatize,

indeed *melodramaticize* the crisis. On the other hand, how Odysseus arrives (he surely in a hurry that contrasts with his hesitant entrance in the Prologue), stands by his Commander but at the same time between him and Teucer, and sees him off demonstrates Agamemnon's blustering shallowness in anclimax. His "last words" before he exits, quoted above, cannot endear him to anyone; in fact his last two lines, literally, read: "This guy (*houtos*) both here and there (sc. among the dead) to *me* will still be most hateful; but you may do what you need to."

In EURIPIDES Agamemnon becomes sympathetic, if not pathetic in his weakness and humanity. His heart is in the right place. He does *not* throw any commandeering weight around; instead he allows himself to be pushed and pulled by others.¹⁴

Among extant plays of Euripides Agamemnon first appears in *Hecuba* of the mid 420s BC, that play with a ghostly prologue mentioned above.¹⁵ Here the widowed and otherwise much bereaved Queen of Troy learns that Polyxena, one of her two remaining daughters, will be sacrificed to the ghost of Achilles. Hecuba supplicates Odysseus, who in fact owes his life to her. From Helen, who recognized him despite his disguise, during his secret spy mission into Ilium, the enemy queen became aware of who he was, and might promptly have informed her husband King Priam or her son Prince Hector of that particularly hated enemy's presence and vulnerability. That would have been the end of Odysseus; however, when *he* supplicated *her* she kept quiet (*Hec.* 239-250). He escaped to the Greek camp. Now, however, the glib Ithacan refuses to try to prevent her daughter's death. On the one hand, he explains, he owes reciprocal lifesaving to Hecuba *herself* but not to Hecuba's *child*! Her

¹⁴ The early *Telephus* (same date as *Alcestis*: 438 BC) included a scene where the title character got Agamemnon's attention by seizing infant Orestes and threatening to kill him, parodied famously in Aristophanes' *Acharnians*. How the commander-king was characterized is unknown.

Agamemnon also played a major, perhaps a decisive role in the lost *Palamedes* of 415 BC. He is addressed, probably by conniving Odysseus, in Nauck fr. 580. The Ithacan, who holds a murderous grudge against Palamedes, persuades the commander, initially unwilling to believe the son of Nauplius to be an avaricious traitor to the Greeks, that this "very wise" man was indeed in the pay of Priam.

According to Euripides' extant *Orestes* Nauplius' other son Oeax wants to avenge his brother. Agamemnon—never mind that he was duped—must have pronounced the death sentence upon Odysseus' falsely convicted victim (*Or.* 432f); therefore, the Commander's son, duly condemned by a trial at Argos, must pay with *his* life.

¹⁵ The most helpful commentary is by Kjeld Mattheissen, *Euripides Hekabe* (Berlin: Walter de Gruyter, 2008 and, with comments amplified, 2010). Earlier commentaries in English, each numerous excellent insights, are Christopher Collard, *Euripides Hecuba* (Warminster: Aris & Phillips, 1991), and Justina Gregory, *Euripides: Hecuba* (Atlanta: American Philological Association, 1999). Latest and perhaps best in English is W. S. Hadley, *The Hecuba of Euripides* (Cambridge University Press, 2011).

daughter, on the other hand, an enemy princess, he has duly promised as reward of merit to the ghost of his comrade Achilles ghost, for the late hero's glory (301-305). The Ithacan elaborates in his following twenty lines: this honor is incentive to other warriors who risk their lives for their nation. Stunned by this, and by Polyxena's calm acquiescence in her dubious imminent sacrifice, Hecuba evidently remains on stage at line 444 (as 485f indicate) while the chorus of captive Trojan women begin the 1st Stasimon. Aroused from her numbness at the beginning of Episode 2, the old woman learns how bravely and nobly Polyxena met her death, so much so that the Trojan maiden won universal admiration from the Greek host. Greek soldiers competed with one another to honor her (572-580).

Her royal mother, somewhat consoled, gives instructions about the funeral rites. She sends a loyal old servant to fetch seawater with which Hecuba may ritually wash the corpse (609-613). In Episode 3 Hecuba learns from that servant of the death of Polydorus, that young *son* of Priam's and hers whose ghost spoke the prologue. The already bereaved mother wonders why upon reentering that woman pronounces Hecuba *panathlia*, "supremely wretched" (658), and why she brings a body with her. (She has been told that her daughter's was elsewhere, pending honorific burial.) Alas, this body is not the girl's, but instead that of Polydorus (670-682), whom mother believed to be alive and safe with "the Thracian" (682f). She has scarcely recovered from the sudden shock of this second loss, the unforeseen slaying of a second child, when Agamemnon arrives enter to discuss Polyxena's obsequies.¹⁶ Hecuba knows and the Greek commander-king cannot deny that a barbarian friend of the Greeks, Thracian king Polymestor, must be the boy's unholy murderer. She asks Agamemnon's leave to undertake revenge, if she can contrive it. Not for his help to achieve it, only that he allows it. He readily offers her her freedom (*Hec.* 754f), but not this greater satisfaction.¹⁷ He is reluctant to do so for

¹⁶ In addition to the commentators named in the preceding footnote, valuable discussions of the Hecuba-Agamemnon scenes, this one and the later one in which Polymestor and Hecuba argue the justice of what each has done to other before the Greek commander are: Michael Lloyd, *The Agon in Euripides* (Oxford University Press, 1992), pp. 95-99; Helene Foley, *Female Acts in Greek Tragedy* (Princeton University Press, 2001), pp. 284-86; a monograph on the play by Judith Mossman, *Wild Justice. A Study of Euripides' Hecuba* (Oxford University Press, 1995), especially pp. 123-131 and 132-138; and Gary S. Meltzer, *Euripides and the Poetics of Nostalgia* (Cambridge University Press, 2006), Chapter 3 "The Body's Cry for Justice in the *Hecuba*," especially pp. 131-139; and Stuart Lawrence, *Moral Awareness in Greek Tragedy* (Oxford University Press, 2013), especially pp. 216-224.

¹⁷ There is no established tradition about whose slave humbled Hecuba became. See Timothy Gantz, *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993 Vol. 2 pp. 658f.) According to the later *Trojan Women* of 415 BCS, Hecuba is horrified to learn that *by lot* she will become property of the most dastardly of Greeks—Odysseus (*Tro.* 274-291). That would not do in *this* play, where their relationship

political reasons, chiefly because the Greek army think of the treacherous Thracian—Priam’s *friend* when Troy still stood—as their own ally now. She humbly supplicates, a humiliating gesture for this once proud and mighty queen; but he will not grant her request. Finally ‘playing her last card,’ she appeals to his love-lust for her last surviving daughter Cassandra. He is moved; however, he does not want to *know* exactly *how* she plans to punish the barbarian villain, nor would he like the army to learn that he helped her in any way, even merely by passive complicity. In political and military circles such willful ignorance is called “plausible deniability.”¹⁸ Her action will not be “by taking up a sword” (876f); instead it must somehow be done in *women’s* way “with guile” (883-887).

Here is Agamemnon’s statement of his cautious position:

ἐγὼ σὲ καὶ σὸν παῖδα καὶ τύχας σέθεν,
 Ἐκάβη, δι’ οἴκτου χειρὰ θ’ ἰκεσίαν ἔχω,
 καὶ βούλομαι θεῶν θ’ οὔνεκ’ ἀνόσιον ξένον
 καὶ τοῦ δικαίου τήνδε σοὶ δοῦναι δίκην,
 εἴ πως φανεῖη γ’ ὥστε σοὶ τ’ ἔχειν καλῶς,
 στρατῶ τε μὴ δόξαιμι Κασάνδρας χάριν
 Θρήκης ἄνακτι τόνδε βουλευῆσαι φόνον.
 ἔστιν γὰρ ἧ παραγμὸς ἐμπέπτωκέ μοι:
 — Τὸν ἄνδρα τοῦτον φίλιον ἠγεῖται στρατός,
 τὸν κατθανόντα δ’ ἐχθρόν: εἰ δὲ σοὶ φίλος
 ὄδ’ ἐστί, χωρὶς τοῦτο κοῦ κοινὸν στρατῶ. —
 πρὸς ταῦτα φρόντιζ’: ὡς θέλοντα μὲν μ’ ἔχεις
 σοὶ ξυμπονῆσαι καὶ ταχὺν προσαρκέσαι,
 βραδὺν δ’, Ἀχαιοῖς εἰ διαβληθήσομαι. (Hec. 850-863)

As translated by Jay Kardan and Laura-Gray¹⁹:

I truly pity you
 and your son, Hecuba, and I’m genuinely moved
 by your request. I tell you, nothing would please me more
 than seeing justice served. But I’m in an awkward position

ought hardly be complicated by this extra “fact.” Indeed it were more fitting that *Agamemnon* receive *Priam’s* wife, if hardly as concubine; but this may also show that Agamemnon was thoughtful enough to join the fates of Hecuba’s other remaining daughter with her own. Cassandra was prime booty, but Hecuba, under the unhappy circumstances, kindness.

¹⁸ Euripides may have dramatized such a diplomatic caution a few years before. In the central episode of *Medea*, a scene between Medea and Aegeus, the Athenian king all-too-cleverly binds himself to protect the Colchian sorceress only if she can reach Athens on her own, no matter what horror she will have perpetrated against Jason and those connected with Jason before leaving Corinth! This looks suspiciously like Athens’ defensive alliance 433 BC with Corcyra *against Corinth* (Thuc. 144).

¹⁹ See <http://greekplay.go.randolphcollege.edu/files/2010/06/scriptheccuba.pdf>

with the army. Any part I might play
in helping you exact revenge would be seen
as motivated by my love for Cassandra.
The army thinks of Polymestor as an ally
—and of your murdered son as an enemy.
You love your son, of course, but that means nothing
to the Greek troops. So know that if I can, I'll help—
but not if the army starts to grumble.

The Greek Commander exits without her becoming more specific. She does not explain that the culprit's punishment will be indirect and a terrible *doubled* reprisal any more than in *Medea* of a few years before the title character describes to Aegeus her appalling plans for king of Corinth's daughter, Jason's new bride, and for Jason's (and her!) sons.

Hecuba's revenge is hideous. She and fellow Trojan captive women kill Polymestor's two little sons right before his eyes—then stab those eyes out, so that the double infanticide, brutal deaths of innocent boys, is the last thing their guilty father will ever see. She has done worse to her victim than merely killing *him*. Just as Polymestor, his new mask bearing bloody messes where his eyes used to be, exits the stae building by *ekkuklēma*, writhing on the ground and howling in pain, Agamemnon returns to the scene. 'What's the matter?' the Greek asks innocently. 'Is Hecuba really to blame?' he wonders. 'Is she present?' Polymestor demands. He gropes for her, eager to tear her to pieces! Agamemnon asks how the Thracian has suddenly become blind, how his sons, conspicuously dead before him, have died. In anguished reply Polymestor becomes, uniquely, the messenger of his own catastrophe. Then in what becomes a morally appalling *agōn* of the familiar Euripidean kind Hecuba answers him. In her as in *Medea*, we encounter another gravely offended, outraged woman whose coolly devised vengeance will her our initial sympathy, both (1) because of her deeds' atrociousness *per se*, and (b) since she does not attack her target directly, or, in this case, *only* her target (whom she leaves alive to suffer) but instrumentalized little children. Agamemnon, privileging justice, not mercy. He judges between the two barbarians. He affirms, as the Greeks would in general do, that revenge can be at once just and brutal:

ἀχθεινὰ μὲν μοι τὰλλότρια κρίνειν κακά,
ὅμως δ' ἀνάγκη: καὶ γὰρ αἰσχύνην φέρει,
πρᾶγμ' ἐς χέρας λαβόντ' ἀπόσασθαι τόδε.
ἐμοὶ δ' ἴν' εἰδῆς, οὔτ' ἐμὴν δοκεῖς χάριν
οὔτ' οὖν Ἀχαιῶν ἄνδρ' ἀποκτεῖναι ξένον,
ἀλλ' ὡς ἔχης τὸν χρυσὸν ἐν δόμοισι σοῖς.
λέγεις δὲ σαυτῶ πρόσφορ' ἐν κακοῖσιν ὧν.

τάχ' οὖν παρ' ὑμῖν ῥάδιον ξενοκτονεῖν:
 ἡμῖν δέ γ' αἰσχρὸν τοῖσιν Ἑλλησιν τόδε.
 πῶς οὖν σε κρίνας μὴ ἀδικεῖν φύγω ψόγον;
 οὐκ ἂν δυνάιμην. ἀλλ' ἐπεὶ τὰ μὴ καλὰ
 πρᾶσσειν ἐτόλμας, τλήθι καὶ τὰ μὴ φίλα. (Hec. 1240-1251)

With its translation:

It pains me to sit in judgment of others' troubles, but I must.
 What kind of leader would I be if I pushed
 this case aside, having agreed to take it up. So here's
 my verdict: Polymestor, you are guilty of murder.
 Clearly, it wasn't for my sake or the Greeks' that you
 killed Polydorus when he was a guest in your home,
 but for the sake of getting his gold. Your rhetoric
 exudes the oily panic of a guilty man uncovered.
 You've misconstrued facts to put yourself
 in a more favorable light. Maybe you think
 killing a guest—in this case a child who'd been
 put in your care—is a small matter in the larger
 scheme of things. But we Greeks think of it
 as heinous murder. How could I rule you innocent
 and maintain a shred of credibility? I can't.
 You committed a brutal crime; be prepared,
 therefore, for a justly brutal punishment.

There is, of course, considerable irony when the son of the man who hosted the Thyestean Feast says how “we Greeks” deplore *barbarous* violation of hospitality and killing of children!²⁰ Part of the experience of live theater is when a large portion of the audience gasp at such outrageous blindness to a speaker's own background.²¹ Agamemnon next participates, continually on the defensive, in what hardly works well in a modern novel and what epic could not manage at all: *stichomythia*, line-for-line thrust and parry, between quasi-litigants. (In fact, each of the plays I discuss here deploy this, and does so at critical moments in

²⁰ Which both Sophocles and Euripides treated in tragedies that are likely to have preceded *Hecuba*, Euripides' for certain because Aristophanes commemorates Euripides' “Thyestean rags” in *Acharnians* of 425 BCE, like 63. See Gantz (n. 18 above) Vol. 2 pp. 546-548 and Christopher Collard and Martin Cropp. *Euripides: Fragments Aegeus-Meleager* (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press, 2008), p. 430.

²¹ Comparable, though more pitiful than offensive, is the stated wish of Phaedra not to shame her Cretan family (*Hipp.* 719). Her relatives include mother Pasiphaë who loved a bull and sister Ariadne who betrayed her father Minos and her half-brother (itself a scandal) the half-bull Minotaur.

the scenes that I describe.) Here Agamemnon is embarrassed. Moreover, what Polymestor tells him and what he cannot refute conform to what the spectators know of Agamemnon's subsequent "history." Though by ancient convention a sudden power of prophecy comes to a *dying* man (like sympathetic Patroclus and Hector in *Iliad* Books 16 and 22, respectively), Euripides here gives it to Polymestor. The pitiful villain accurately predicts both her other daughter Cassandra's hardly expected death in order to hurt Hecuba and Hecuba's own traditional metamorphosis into a rabid dog. In order to unsettle Agamemnon, he foretells imminent murder at his wife Clytemnestra's hand. However, he wins no more credence than Cassandra would do. Agamemnon grimly shrugs off the prediction as mere raving, and commands that the man be silenced and removed.

Hecuba in her current state, with grimacing, gloating face (as a changed mask might exaggerate it), and in temper if not in bodily shape, is already a dire bitch. What humanity is left in her? Agamemnon's punishment—which he deserves for many evils besides what he has condoned here—will follow soon, in the familiar domestic bloodshed. Naturally he does not foresee his doom as clearly as the audience do. When he exits, the last fully alive person to depart the scene, he leaves Hecuba and two dead young bodies behind him on the emptying stage-platform. *His* mask may be quite calm in aspect, expressing relief and contentment. The spectators know, however, that he is not long for this world. Polymestor's exit is inauspicious and menacing.

Euripides' posthumous *Iphigenia at Aulis* gives Agamemnon one of the longest, wordiest roles in extant Athenian tragedy. He appears in the prologue, in every episode but one, and (we may be sure) in the last part, the *exodos*, as well.²² He acts, reacts, hesitates, or reverses himself in relationship with (a) the rest of the "high command" of the Greek Expeditionary Force and with (b) the mass of soldiers force mustered at Aulis as their Commander-in-Chief; (c) with a loyal old slave, part of his wife Clytemnestra's dowry, and with (d) that royal lady herself as her

²² I use the text of James Diggle, the OCT *Euripidis Fabulae*, Vol. III (Oxford University Press, 1994). However, I cannot agree with his unique gradation of probabilities of authorship by Euripides Sr., who evidently left the script unfinished at his death. Euripides Jr. and a clumsy 4th century or Hellenistic stylus (or two—or more!) affected especially the beginning and ending of this script. The complexities of the ancient tradition and a Babel of modern and contemporary editors suggests to Sean Alexander Gurd, *Iphigenias [sic] at Aulis* (Ithaca: Cornell University Press, 2005), the need for a "radical philology" (pp. 36-55) that acknowledges and accepts multiple versions of the play. The seriously disturbed parts are the prologue, which has an anapestic portion that seems more like the style of Rhesus than the work of Euripides Sr., and a concluding sequence in which at least the long messenger speech is clearly inauthentic, replacing for reasons unknown, an original with Artemis as *dea ex machina*). The Herculean task of composing a detailed commentary despite so many unknowable textual variables has been undertaken by Walter Stockert, *Euripides Iphigenie in Aulis*, 2 Vols. (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992).

second husband²³; with (e) his brother Menelaus, brother of Menelaus; and, as their father, with (f, g) his first born child Iphigenia and infant son Orestes. Perhaps only Clytemnestra's on stage in presence *Agamemnon* is comparable.²⁴ Though the value of *his* extended on-stage presence is inverse: Aeschylus' Queen of Argos dominates, and is in constantly in command of events, particularly controlling entrances and exits at the palace door, whereas Euripides' Argive is passive. He reacts to events that have gotten out of his control and, frustrated by entrances and exits from/to offstage areas (distant Argos or the nearby main Greeks' camp and mustering ground). As steadfast at grand Aeschylean Clytemnestra is, the antiheroic Euripidean Agamemnon is unstable.

In a trend-setting work completed and published by colleagues after his untimely death on the Eastern Front in 1914 Tycho von Wilamowitz-Moellendorff, *Die dramatische Technik des Sophocles* (Berlin: Weidmann, 1917) argues for discontinuous character/characterization from episode to episode. He took up and championed Aristotle's insistence upon the primacy of *mythos*, "plot," over *ēthos*, "character," in tragedy (*Poet.* 1450a15-1450b4). A "person" in a play would change over the course of a play and become what s/he would best be according to the demands of each next scene. The object was to further theatrical effects from beginning through middle to end of a dramatized myth. To distill anyone's stable *character* over the course of an entire play as if we were dealing with an actual human being is a mistake; so it also is to trace his or her "development" in a *linear* progression. Aristotle was especially devoted to Sophoclean drama. He knew immensely more of it than we do, and certainly had a point. Plot, the *story* that any worthwhile play tells, is scaffold, and each episode is a floor (or "story"!) in a rising structure.

²³ Having killed her first husband, named Tantalus and presumably a cousin of her second husband: *IA* 1150, likely by Euripides' bold invention. See John Gibert in Victoria Pedrick and Stephen Oberhelman, eds., *The Soul of Tragedy. Essays on Athenian Drama*, "Clytemnestra's First Marriage (*Iphigenia in Aulis* 1148-56)," (University of Chicago Press, 2005), pp. 227-48, who on p. 229 duly doubts whether we can ever know if Euripides got this startling backstory from (for example) Steisichorus. Comparable bold innovation occurs in the playwright's earlier plays on this tragic family. For example, in *Electra* the "unbedded" princess has an (unnamed) peasant husband and lives far from the royal palace and not his mother (as in Aeschylus) nor his older sister Electra (as in Sophocles) but a thoughtful slave rescued baby Orestes from certain death at Aegisthus' hands. Clytemnestra is set up for assassination here not by report of her son's *death* as for the older playwrights but by equally false news of a *birth*, of a baby by her daughter Electra (Euripides *El.* 651-663). According to the *Orestes* Cousin Hermione has grown up not at Sparta in her parents' absence but with Electra and Orestes at Argos. Clytemnestra was her foster mother! (In the *Andromache* a very differently drawn Hermione was evidently raised, and spoiled, at Sparta before being married off to Neoptolemus and Phthia.)

²⁴ In plays named after them Euripides' *Medea* and *Electra*, Helen and *Electra* also have very long roles; so does Oedipus in Sophocles' *OT*. None, however, is so firmly in control of what happens as Aeschylean Clytemnestra in *Agamemnon*, whom only Cassandra long resists.

A number of Euripidean scholars were heavily influenced by young Wilamowitz' approach to texts/scripts, and applied it to analysis of dramatist's works. Wolfgang Schadewaldt argued that in tragedy a person behaves—that is, speaks, betraying thought-and-motivation (Aristotle's *dianoia*, 1450b-1450b4-12)—and or plans to act *as each scene requires*.²⁵ Those who adopted this view would adduce this play as evidence. To do so, however, would be mistaken. Agamemnon in *IA* is the same complicated person throughout, as sympathetic as the maverick poet could make a traditionally *unsympathetic* figure.

Although many components of a complex moving vehicle, like a play with its successive scenes, may be equally essential, one component may be *primary*. A spacecraft rocket, for example, is intended to take scientific apparatus, occasionally a human passenger, *somewhere* to land on, to orbit around or to pass close by *something*. Lots of things that must go well for it to get there can go wrong. However, if there is no untended somewhere to go and no something to do or to acquire, why conceive, design, and build a rocket? Continuity, in my thinking, and a desired effect on the audience are paramount, in epic and in tragedy. Compelling drama may have variety, change its pace, may make turns this way and that, but it has a *telos*, even in Aristophanes' Old Comedies. It is not a variety show, not a vaudeville, not pure amusement. It has an idea as its destination. For *tragikōtatos* Euripides in particular, "pity and fear" are not his ends, only his means. Ideas are, and judgments, and characters—and judgments of characters, above all perhaps in plays of emotional peripety like *Medea* and *Hippolytus*, *Bacchae*—and in his Agamemnon plays *Hecuba* and *IA*.

Is *character*-drawing of Agamemnon in *IA* only a wishful and anachronistic illusion of unity or great dramatic achievement? Do we have a series of plural "Agamemnons," each merely adapted to a scene or two in those middle episodes? No! In my judgment Euripides sends onto the stage and into our heads a uniquely complex and compelling conception of an "Agamemnon," developed *from* a clearly invented backstory, *by way of* a prologue sequence, *through* a pivotal episode with his brother, *on into* two contrasted episodes with his wife and daughter, *to* the end of a play whose ending *his* autograph notes his can my well have sketched though the poet himself did not live to complete.

The Euripidean backstory to *IA* does something that the same playwright had done decades before in *Alcestis*: As Alcestis' offer to die precedes the action of the play, so here does Agamemnon's consent to sacrifice his daughter. In Episode 1 his brother Menelaus describes two

²⁵ For example, in *Monolog und Selbstgespräch. Untersuchungen zur Formgeschichte der griechischen Tragödie* (Berlin: Weidmann, 1926).

stages of his big brother's antecedent behavior. His wife takes us further back in Episode 4. In any case, recently here at Aulis, if we may believe Menelaus, Agmemnon campaigned hard and successfully to be chosen Commander-in-Chief of the huge Greek expedition to Troy gathered there (*IA* 337-342). For, in what must have been his mid-30s, his only major achievement seems to have been to slay a cousin and dynastic rival of his and that cousin's infant son in order to marry a trophy wife, Helen's half-sister Clytemnestra (*IA* 1149-1156). Now, at Aulis, confronted with the possibility that if Iphigenia were not sacrificed to Artemis the Argive Armada might never either sail east or disperse homeward he readily, even eagerly promised Iphigenia's sacrifice to her, though *why* that goddess required *her* is not explained (*IA* 350-362). The maiden's father made this commitment in the presence of the dubious prophet Calchas, who announced that terrible divine demand; of his brother Menelaus, who was hardly uninterested in the expedition's success; and of Odysseus, the demagogue rabble-rouser. By doing this he had put himself entirely at their mercy.

As the play begins we see Agamemnon on stage with folded tablets. He summons an old servant from their quarters who has witnessed him opening and closing the tablets, writing and re-writing a message to Clytemnestra (*IA* 1-42; 110). Distraught Agamemnon himself speaks the prologue or at least (most editors agree, though not Diggle) its iambic initial part.²⁶ First he gives background history of Helen and the oath that her heroic suitors swore to support her chosen spouse in possession of her (*IA* 49-79). That oath now compels them to join Menelaus and their elected Commander his brother Agamemnon on a belligerent expedition to recover her for her husband. Then he explains his own vacillation over how to respond to a demand by the goddess Artemis, revealed by the Greek prophet Calchas, that he sacrifice his daughter Iphigenia to her if the thousand ships are to sail across the Aegean to Troy (89-93). His natural first impulse, he tells us (and the old servant standing beside him), was to call off the expedition and disband the army (94-96). Menelaus later will contradict this, but we cannot be sure of his angry words. However, his brother prevailed upon him to suppress this decent inclination and to draw the girl to Aulis and death by a lie (97-105). According to a plausible fiction (attributed by tradition to Odysseus) the glorious young warrior Achilles, *not* bound by that aforementioned oath, required the hand of the high commander's eldest daughter in marriage as a condition of making the voyage to Troy with his formidable Myrmidons and

²⁶ Bernard Knox, *Word and Action. Essays on the Ancient Theater* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979), p. 275-294, was long a lonely vindicator of "Euripides' *Iphigenia in Aulide* 1-163 (in that order)."

fighting there on the Greek side. The girl and her mother were, of course, not informed that Iphigenia was actually summoned to be sacrificed to Artemis; or, worse, that the reason for this atrocious offering was not to atone for some offense to that temperamental goddess or in fulfillment of a Jephthah-like vow.²⁷ Rather it was so that the Greek expedition might sail to recover Helen, Clytemnestra's whorish sister; to punish the Trojans, for her abduction by their Prince Paris; and (this becomes increasingly clear at the play proceeds) to plunder the fabulous riches of Troy and possess Trojan women.²⁸

The eventual letter now instructs his wife Clytemnestra and daughter Iphigenia *not* to come to Aulis after all, since the fictitious “wedding” there announced in his previous letter is off. He hands the diptych to the old man, impressing upon him the need for secrecy and speed (108-113). Now the future victim's father has reverted to his initial, paternal horror. *Too late*. The women are now well on their way from Argos. Worse, Menelaus, who suspected that his brother might change his mind, is watchful.

In the first episode Helen's deserted husband rushes on stage from a side entrance. He drags with him the old slave who was taking the letter and the counter-instructions to his master's wife Clytemnestra. He has intercepted his brother's messenger and message that would abort the women's supposed wedding journey up to Aulis (302-316). He confronts Agamemnon, who enters from his quarter when he hears the old man's cries (317f). An *agōn* ensues, one like several in Euripides whose only judges are appalled female chorus and we, the spectators—like the *first* one in that earlier play between Hecuba and Odysseus.

The brothers are angrily engaged. They argue, in nasty rapid stichomythia, getting nowhere (318-334). Menelaus wickedly reproaches his brother's change of heart (335-375); Agamemnon eloquently (378-401) eloquently defends his change of mind:

βούλομαι σ' εἰπεῖν κακῶς εὖ, βραχέα, μὴ λίαν ἄνω
 βλέφαρα πρὸς τάναιδές ἀγαγών, ἀλλὰ σωφρονεστερώς,
 ὡς ἀδελφὸν ὄντ': ἀνὴρ γὰρ χρηστὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ.
 εἰπέ μοι, τί δεινὰ φυσᾶς αἵματηρὸν ὄμμα ἔχων;
 τίς ἀδικεῖ σε; τοῦ κέχρησαι; χρηστὰ λέκτρ' ἐρᾶς λαβεῖν;

²⁷ Other texts—for example Euripides' other *Iphigenia* play (*IT* 16-24) and Sophocles' *Electra* (563-576)—give such reasons for Artemis' cruel demand, whereas in Aeschylus' *Agamemnon* her anger and need for its punitive appeasement has multiple convergent causes: the slaughter of Thyestes' little sons by Agamemnon's father Atreus; a gruesome bird sign involving the death of embryonic rabbits (*Ag.* 108-120); and therein anticipation of atrocities, including infanticide, at the end of the Trojan War. Here in *IA* no reason is stated, though one might have been given during a hypothesized lost epiphany of the goddess, whether direct or reported.

²⁸ Elsewhere it is indicated that Clytemnestra stayed home (Euripides' *Electra* 1020-1023 and *IT* 24-27). It is not clear from what survives of it or from testimonia whether she was at Aulis in Aeschylus' *Iphigenia*. Nothing is known of Sophocles' play of the same name besides that name.

οὐκ ἔχοιμι ἄν σοι παρασχεῖν: ὧν γὰρ ἐκτίσω, κακῶς
 ἦρχες. εἴτ' ἐγὼ δίκην δῶ σῶν κακῶν, ὁ μὴ σφαλῆς;
 οὐ δάκνει σε τὸ φιλότιμον τοῦμόν, ἀλλ' ἐν ἀγκάλαις
 εὐπρεπῆ γυναῖκα χρήσεις, τὸ λελογισμένον παρῆς
 καὶ τὸ καλόν, ἔχειν. πονηροῦ φωτὸς ἡδοναὶ κακαί.
 εἰ δ' ἐγώ, γνούς πρόσθεν οὐκ εὖ, μετετέθην εὐβουλίᾳ,
 μαίνομαι; σὺ μᾶλλον, ὅστις ἀπολέσας κακὸν λέχος
 ἀναλαβεῖν θέλεις, θεοῦ σοι τὴν τύχην διδόντος εὖ.
 ὤμοσαν τὸν Τυνδάρειον ὄρκον οἱ κακόφρονες
 φιλόγαμοι μνηστήρες — ἡ δέ γ' Ἑλπίς, οἶμαι μὲν, θεός,
 κάξεπραξεν αὐτὸ μᾶλλον ἢ σὺ καὶ τὸ σὸν σθένος —
 οὓς λαβὼν στράτευε: ἔτοιμοι δ' εἰσὶ μωρία φρενῶν.
 οὐ γὰρ ἀσύνητον τὸ θεῖον, ἀλλ' ἔχει συνιέναι
 τοὺς κακῶς παγέντας ὄρκους καὶ κατηναγκασμένους.
 τὰμὰ δ' οὐκ ἀποκτενῶ ἄγε τέκνα: κού τὸ σὸν μὲν εὖ
 παρὰ δίκην ἔσται κακίστης εὐνιδος τιμωρία,
 ἐμὲ δὲ συντήξουσι νύκτες ἡμέραι τε δακρυόεις,
 ἄνομα δρῶντα κού δίκαια παῖδας οὓς ἐγεννάμην.
 ταῦτά σοι βραχέα λέλεκται καὶ σαφῆ καὶ ῥάδια:
 εἰ δὲ μὴ βούλη φρονεῖν εὖ, τὰμ' ἐγὼ θήσω καλῶς. (IA 378-401)

And now it's my turn to criticise you but, no, I won't do so
 in some arrogant, contemptuous way, with my eyes looking down
 on you but I shall do so in a conciliatory, brotherly way.²⁹
 A sensible man usually speaks to others with respect.
 So, tell me, my brother: What is all this violent fury?
 What's with this flushed face of yours?
 Who's done you wrong and what is it that you want?
 Is it a good wife you're after? Don't look at me for that,
 I can't give you one! You already had one
 and you couldn't control her. It's not my fault
 she left you for another man,
 so why should I pay for your mistakes?
 You talk about my ambition. No, it's not my ambition
 that's bothering you, my brother! Rather, it's the fact
 that you need a good woman... one to fill your arms with
 – and, in order to get her, you've lost your wits and your manners!
 These are wicked pleasures for a wicked man!
 And then am I mad if I had changed my mind
 about something which I later realized I was wrong?

²⁹ <https://www.poetryintranslation.com/PITBR/Greek/Iphigeneia.php>. The translator for the IA passages is George Theodoridis.

No, it's not me who's gone mad, brother but you.
 You're the one, after all, who, even though
 the gods have helped you rid yourself of a bad wife,
 there you are, still intent on getting her back!
 Dying for a marriage about which
 her lunatic suitors swore Tyndareus' oaths.
 Give thanks to the goddess Hope! Be thankful to her
 because it is she who was looking after you
 and brought about all this for you, because,
 the truth is, neither you nor all of your power
 had anything to do with it.
 So now, go on, take them all,
 take all these lunatics, all these soldiers and lead them on to the
 expedition. They'd love to go precisely because they are mad.
 The gods are no fools and they know when oaths
 are falsely pledged or forced upon people.
 And, no, I will not murder my children and certainly won't do it
 so that you can wrongfully enjoy some sort of vengeance
 exacted from a disgraceful wife, while I waste away in tears
 day and night because I had committed such a godless crime against
 them, against my own flesh and blood.
 My words were brief, blunt and clear. If you're wise you'll heed them;
 if not then, have no fear, I know how to settle my own affairs well.

Suddenly a messenger enters who announces the near approach of
 Clytemnestra and her supposed bride-daughter. Agamemnon breaks
 down, understanding that the girl is now doomed. Menelaus now expresses
 sympathy with a brother whose cooperation he needs to recover Helen,
 and even suggests to Agamemnon murderous means to keep the planned
 sacrifice secret from the Greek army, which he rejects. Odysseus also
 knows about it—and *Menelaus knows that he knows*. Agamemnon is
 devastated:

ἐπήνεσ', ἀλλὰ στεῖχε δωμάτων ἔσω:
 τὰ δ' ἄλλ' ἰούσης τῆς τύχης ἔσται καλῶς.
 οἴμοι, τί φῶ δύστηνος; ἄρξωμαι πόθεν;
 ἐς οἷ' ἀνάγκης ζεύγματ' ἔμπεπτόκαμεν.
 ὑπῆλθε δαίμων, ὥστε τῶν σοφισμάτων
 πολλῶ γενέσθαι τῶν ἐμῶν σοφώτερος.
 ἢ δυσγένεια δ' ὡς ἔχει τι χρήσιμον.
 καὶ γὰρ δακρῦσαι ῥαδίως αὐτοῖς ἔχει,
 ἅπαντ' αὖτ' εἰπεῖν. τῷ δὲ γενναίῳ φύσιν
 ἄνολβα ταῦτα. προστάτην δὲ τοῦ βίου
 τὸν ὄγκον ἔχομεν τῷ τ' ὄχλῳ δουλεύομεν.

ἐγὼ γὰρ ἐκβαλεῖν μὲν αἰδοῦμαι δάκρυ,
 τὸ μὴ δακρῦσαι δ' αὖθις αἰδοῦμαι τάλας,
 ἐς τὰς μεγίστας συμφορὰς ἀφιγμένος.
 εἶέν: τί φήσω πρὸς δάμαρτα τὴν ἐμήν;
 πῶς δέξομαί νιν; ποῖον ὄμμα συμβαλῶ;
 καὶ γὰρ μ' ἀπώλεσ' ἐπὶ κακοῖς ἅ μοι πάρος
 ἔλθοῦσ' ἄκλητος. εἰκότως δ' ἅμ' ἔσπετο
 θυγατρὶ νυμφεύσουσα καὶ τὰ φίλτατα
 δώσουσ', ἵν' ἡμᾶς ὄντας εὐρήσει κακοῦς.
 τὴν δ' αὖ τάλαιναν παρθένον — τί παρθένον;
 Ἄιδης νιν, ὡς ἔοικε, νυμφεύσει τάχα —
 ὡς ὄκτις': οἶμαι γὰρ νιν ἱκετεύσειν τάδε:
 ὦ πάτερ, ἀποκτενεῖς με; τοιοῦτου³⁰ γάμου
 γήμειας αὐτὸς χῶστις ἐστὶ σοι φίλος.
 παρῶν δ' Ὀρέστης ἐγγὺς ἀναβοήσεται
 οὐ συνετὰ συνετῶς: ἔτι γὰρ ἐστὶ νήπιος.
 αἰαῖ, τὸν Ἑλένης ὄ³¹ μ' ἀπώλεσεν γάμον
 γήμας ὁ Πριάμου Πάρις, ὃς εἵργασται τάδε.

(IA 442-468)

Horrible Fate, what a dreadful yoke you've locked me into!
 Where shall I begin? What can I possibly say now?
 Your wit is truly far greater than mine.
 Ah, but the common folk have it easy.
 They cry when they wish and speak their mind freely,
 something which a leader cannot do: it's undignified,
 it's an insult to the splendor of his position
 and his whole life is controlled by it.
 Leaders are but slaves to the common folk.
 Here, then, I have suffered the greatest misfortune
 yet I am ashamed to cry just as I am also ashamed to hold back
 my tears.

What shall I say to my wife, then?
 With what face shall I receive hers?
 Her unexpected arrival has added to my ruin.
 New troubles are now added upon those I'm already suffering.
 Yet it is right that she should come with her sweet daughter
 to give her away as a bride...
 Ah! And that's when she'll discover my treachery!
 Poor, sweet young girl!
 But why "girl?" Why do I not call her a "woman?"

30

31

Will she not be made Hades' bride soon?
 Oh, my girl! How I pity you! How I cry for you!
 She will be begging me, my sweet young girl!
 "Daddy, do you want to kill me?"
 Well, then, may you and your friends
 also enjoy a marriage such as mine!" She will say to me!
 My baby boy, Orestes, will also be there and he, too, will cry.
 His baby sounds will make no sense but they'll be full of meaning.
 Paris! You are the cause of it! You, Paris, you son of Priam!
 What ruin, what catastrophe you've brought
 upon me by running off with Helen!

As has long been noticed, the image of *anangkēs zeugmata*, "yokings of necessity," in the first lines here alludes to the *anangkās lepadnon*, "yoke-strap of necessity" that Agamemnon put on according to the *parodos* of Aeschylus' great tragedy (*Ag.* 218). However, not only is the metaphor somewhat different, in that Euripides' father-and-slayer cries that he "has fallen into" yoke-like constraint (*empeptōkamen*) instead of putting his neck under it. Here we witness histrionic demonstration of his present anguish as he cannot throw it off. In contrast, Aeschylus offers only a choral *Parodos*' flashback description of an event of ten years before. The *Agamemnon*'s chorus of old men in unison quote the king (*Ag.* 206-217), who allows himself to pray for the best (217); in the *IA* we *hear* him, and *see* him, and further witness his fundamental goodness—and weakness. Moreover, we share and, I believe, we sympathize with his despair over any possibility that, under the straitened circumstances into which his own ambition and loyalty to his brother has dropped him, "It may be well" (*eu gar eiē*) for *him* or *her*, as Aeschylus' Agamemnon had prayed at *Ag.* 217.

Menelaus is—or pretends to be, as a good actor might indicate—moved by his brother's anguish and says he's content to call off the sacrifice (and the expedition).³² It is in fact too late. Here is what grim Agamemnon says in reply:

³² Scholars have largely and lately taken Menelaus' about-face as genuine, particularly given the strong case made by R. Bogaert, "Le revirement de Menélas," *Études Classiques* 33 (1965), 3-11. See, for example, John Gibert 1995 *Change of Mind in Greek Tragedy* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht), pp. 202-254 on change in *IA*, and pp. 217f on Menelaus' change. He "matures" on the spot, Gibert maintains. He does, however, concede that the change is abrupt, and that not all believe it. A character who moments later proposes to assassinate the prophet Calchas (519) is no sweetheart. In fact, I believe that we have here as despicable a Spartan as the Menelaus of the same poet's *Andromache* who is hardly better in *Troades*, *Helen*, or *Orestes*, and that Agamemnon has once again let brotherly love, which an unworthy brother does not reciprocate, lead him astray. Helen's husband understands that the sacrifice in his erotic cause is now unavoidable, and that he can return usefully to his brother's good

Ἀγαμέμνων

αἰνῶ σε, Μενέλα', ὅτι παρὰ γνώμην ἐμὴν
ὑπέθηκας ὀρθῶς τοὺς λόγους σοῦ τ' ἀξίως.
ταραχὴ δ' ἀδελφῶν διὰ τ' ἔρωτα γίγνεται
πλεονεξίαν τε δωμάτων: ἀπέπτυσσα
τοιάνδε συγγένειαν ἀλλήλοιν πικράν.
ἀλλ' ἤκομεν γὰρ εἰς ἀναγκαίας τύχας,
θυγατρὸς αἵματηρὸν ἐκπρᾶξει φόνον.

Μενέλαος

πῶς; τίς δ' ἀναγκάσει σε τὴν γε σὴν κτανεῖν;

Ἀγαμέμνων

ἅπας Ἀχαιῶν σύλλογος στρατεύματος.

(IA 506-512)

English:

I praise you, Menelaos for these unexpected words,
proper words, words truly worthy of you.
Brothers fight because of lust and because of greed in their inheritance.
I hate such relationships; they bring bitter pain to all.
But, my brother, we can do nothing now
but go on with the bloody murder of my darling daughter.
[Menelaos asks: Why is that? Who on earth could force you to
murder your own child?]
The entire Greek army, Menelaos! All of them, here in Aulis.

He points out that both the prophet Calchas who relayed Artemis' ungodly demand, and Odysseus, the evil conniver, know of that demand and would tell the Achaean army, who were passionately determined to get themselves Trojan booty *and Trojan women*. Menelaos' 'crocodile tears' of compassion for Agamemnon are fake, as I read the character who elsewhere in Euripides is either evil, in *Andromache* and *Orestes*, or stupid, in *Trojan Women* and *Helen*. It is now too late to prevent their arrival and Iphigenia's death. In stichomythia, however, Menelaos suggests killing Calchas, and his brother does agree that "the entire race of prophets" are "evil lovers of prestige" (τὸ μαντικὸν πᾶν σπέρμα φιλότιμον κακόν, 519f). However, he does not agree to a pair of cover-up assassinations; he knows that "Sisyphus' son," that is, wily, wary Odysseus cannot be dispatched so easily (522-535).

Agamemnon's two episodes with his wife and daughter, the 3rd and 5th, are theater as good as it get with this or any playwright. During the

graces by shedding crocodile tears in ostentatious sympathy with the genuine weeping of Agamemnon. I note, however, that James Franklin Johnson, *Acts of Compassion in Greek Tragic Drama* (Norman: University of Oklahoma Press, 2016), pp. 116-18 (on IA) and p. 124, counting Menelaos among the compassionate, would rehabilitate him here.

first before they know the truth, he conceals his guilty secret, if only to delay the horror (640-724). It is full of dramatic irony, painful to him, especially because mutual affection of father and daughter is evident, but also given is respect between husband and wife. (This is not the philandering “Agamemnon” of preceding tragedies.) In desperation and in vain, he tries to get Clytemnestra, reversing her several days’ travel, to return home, “the mother of the bride” before the “wedding” (725-740). This can delay her knowledge of the sacrifice, which at Argos she would only *hear* about, if at all, many days later, and not be present at Aulis to witness—or to attempt somehow to prevent it. Iphigenia will know all too soon.

In the first of these painful episodes he meets his loving daughter and, with her, her mother Clytemnestra whom he had left home at far-away Argos. Their entrance on a cart or chariot (here called *okhōn*, 599, and *okhēmatōn*, 610), certainly horse drawn, should come from the same side entrance as Agamemnon’s chariot did in the *Agamemnon*, and thus stage a striking ironic anticipation to that event in his Aeschylean future. Then, after the war, Clytemnestra will greet her arrived husband and her victim Cassandra, while here, before it, Agamemnon greets his wife Clytemnestra and his victim Iphigenia. As *he* does—or, chronologically in the mythic history as he *will* do—in Aeschylus’ great play, here *she* speaks first and at some length (607-629) before the Commander-king enters (630). Like Clytemnestra in the earlier *play/later action*, Agamemnon uses ambiguous language, not, however, about his spouse’s but about their daughter’s future, doomed Iphigenia’s future, a “marriage” (in reality, with Death) that will indeed separate her from her parents. While maintaining the pretense of a wedding, as already noted he tries to get the “mother of the bride” to return home before the ceremony. Clytemnestra will hear nothing of such a strange, offensive instruction. Agamemnon must swallow his guilty secret about what is in store for both.

In initially *tragicomic* Episode 4 Clytemnestra eventually learns the truth from Achilles, whom she supposes to be her future son-on-law (819-834). He is surprised to learn about his “marriage” to a girl (835-854) who, they now learn from that same distressed old slave, is in fact scheduled for *sacrifice* by her father’s own hand (855-885).

Episode 5 returns to the stage an outraged Clytemnestra (1098-1116), a profoundly sad Iphigenia with baby Orestes (1117-1123), here a very different kind of suppliant ‘prop’ than he had been in Euripides’ notorious *Telephus* from the same year as *Alcestis*, 438 BCE. Here he is cuddled by his loving mother and big sister, not clutched by a threatening barbarian. Now we are told of—all Euripides’ invention?—Clytemnestra’s first husband and infant son whom Agamemnon slew (1148-1152). He has no answer for now implacable her; in response to naïve and somehow still

trusting Iphigenia, who supplicates and tearfully addresses him (1211-1252) he has a stirring, albeit shockingly false exhortation that she die nobly so that Greek heroes, gloriously punishing the wicked Trojans, may make the world safe for *Greek* women whom no *barbarians* will ever after dare to abduct as Paris did her own Aunt Helen. He believes no such thing; his army's lust for Trojan women has been all too evident. But his is a merciful lie. Nevertheless, in part, it seems, because she *wants* to believe, in part also to save the life of Achilles (who offers to defend her against the entire Greek host, Myrmidons and all, who are coming to seize and slaughter her, *IA* 1346-1368), she bravely accepts her doom as patriotic duty to Hellas and duty to her sex (*IA* 1374-1401).

In this spectacular scene they confront their deadly deceiver, who at first does not know that *they* know the truth, then wonders how they learned. Clytemnestra reminds him that, even though he killed her first husband and child to marry her, she has been faithful and has borne him four children. These include his infant son Orestes, whom she holds, perhaps even nurses. She is angry and grim. In contrast, Iphigenia supplicates him pathetically—she and baby Orestes, whom she lowers with her to her father's knees! (Does "he" make some baby noises?) Were her father not so guilt-ridden, were he the "Agamemnon" of epic or Sophocles, he might be stern—or turn away, even exit. Instead, he makes as forceful a case as he can for the righteousness and the urgency of the Greek expedition against Troy. We must teach those barbarians a lesson, he says in effect, and deter future woman-stealing and violations of hospitality; but this can only occur if the expedition sails—that is, if Iphigenia dies. In fact, the Greeks are so determined to prosecute the just war against Troy that they will kill any fellow Greek who does not cooperate with the enterprise, even Agamemnon himself and all his family, if he tries to prevent it. Here is his speech in full, one of the saddest in all of ancient tragedy, sadder than the same character's unedifying replies to Hecuba in that other play, because the speaker knows better:

ἐγὼ τὰ τ' οἰκτρὰ συνετός εἰμι καὶ τὰ μὴ,
 φιλῶ τ' ἑμαυτοῦ τέκνα: μαινοίμην γὰρ ἄν.
 δεινῶς δ' ἔχει μοι ταῦτα τολμῆσαι, γύναι,
 δεινῶς δὲ καὶ μὴ: τοῦτο γὰρ πρᾶξαί με δεῖ.
 ὀρᾷθ' ὅσον στράτευμα ναύφρακτον τόδε,
 χαλκῶν θ' ὀπλῶν ἀνακτες Ἑλλήνων ὅσοι,
 οἷς νόστος οὐκ ἔστ' Ἰλίου πύργους ἔπι,
 εἰ μὴ σε θύσω, μάντις ὡς Κάλχας λέγει,
 οὐδ' ἔστι Τροίας ἐξελεῖν κλεινὸν βᾶθρον.
 μέμνηε δ' Ἀφροδίτη τις Ἑλλήνων στρατῶ
 πλεῖν ὡς τάχιστα βαρβάρων ἐπὶ χθόνα,
 παῦσαι τε λέκτρων ἀρπαγὰς Ἑλληνικῶν:

οἱ τὰς ἐν Ἄργει παρθένους κτενοῦσί μου
 ὑμᾶς τε κάμει, θέσφατ' εἰ λύσω θεᾶς.
 οὐ Μενέλεός με καταδεδούλωται, τέκνον,
 οὐδ' ἐπὶ τὸ κείνου βουλόμενον ἐλήλυθα,
 ἀλλ' Ἑλλάς, ἣ δεῖ, κἂν θέλω κἂν μὴ θέλω,
 θῦσαι σε: τούτου δ' ἤσσανες καθέσταμεν.
 ἔλευθέραν γὰρ δεῖ νιν ὅσον ἐν σοί, τέκνον,
 κάμοι γενέσθαι, μηδὲ βαρβάροις ὑπο
 Ἑλληνας ὄντας λέκτρα συλᾶσθαι βία. (IA 1255-1275)

I know well about pity –I know well who deserves it
 and who does not and I—I love my children! No, I have not lost
 my senses.

This is a dreadful thing for me to do but it is just as dreadful not to
 do it.

Whether I do it or I don't, the consequences for me will be the same.
 You both know the size of the army gathered here. You saw the
 endless ships.

The whole place glitters with the bronze armour of the warriors.
 The whole of Greece is gathered here and they all want one thing:
 to go to the famous city of Troy and tear down her towers.

Turns towards Iphigeneia

Pleading

But they can't, my darling daughter.
 Not unless I obey the priest's demand, not unless I sacrifice you.
 Some madness has overtaken their hearts and they want to sail
 immediately over to Troy—
 to the land of those barbarians and to put an end to this raping and
 stealing of our women,
 to tearing them away from their marital beds.

To Klytimestra

It is a madness I cannot control. If I try to stop them they will kill
 us all.

They will sail over to our home, to Argos
 and kill our children and the two of us as well!

Back to Iphigeneia

I cannot defy the goddess' demands, my darling.
 It's not Menelaos who's in control here, Iphigeneia.
 I don't have to do anything he says and I didn't.
 The one in control here is Hellas. The whole of Greece.
 It is for Hellas that I am forced to sacrifice you.
 Whether I want to do so or not, I must obey Hellas.
 I am forced to do it! It is Hellas I must obey, darling, not Menelaos.

Both of us, darling! Both you and I, whether we want to or not,
must help Hellas stand free
Hellas' men cannot have their wives stolen from their beds.

He himself is well aware that the greed and lust of the Greek army and, for some like Achilles, the ambition for glory—an intriguing theme-idea in the script—are anything but righteous. He also knows that Helen is a slut and good riddance: she was not stolen but ran or rather sailed away with a glamorous Oriental, who, loving, eloped with loving her (*IA* 75).

In that lone episode from which Agamemnon is absent, Achilles (played by the same protagonist-actor!) appears, looking for the commander at his quarters, but instead meets Clytemnestra. After comical stichomythic confusion that anticipates New Comedy (819-854) the young hero learns from her about the false story that Iphigenia came to Aulis not to be slain but to be married—to him. She supplicates him (900-911) and later asks whether she should summon Iphigenia to join her as suppliant (992-999). That is not necessary, he says; she is already under his proud protection. He did *not* give Agamemnon his permission to use his name for such a lie. If asked, he would have done so, for the good of the Greek expedition (962-967). Now, however, he is angry, ready even to fight in the women's defense, since his honor has been damaged. Nevertheless, he advises Clytemnestra to supplicate her husband, since he would prefer non-violent means to save her daughter's life.

The young demigod hero hurries back to the scene after Agamemnon has exited—same actor!—and an excited three-way scene follows, in trochaic meter and with lots of *antilabē* where one speaker breathlessly completes another's verse. It becomes clear to Iphigenia that Achilles is ready, willing, and likely to die defending her from the Greek army, even from his own rebellious Myrmidons (1352). He deplors her plight and admires her beauty. He is handsome and brave, yet surely doomed if he fights to save her. Now she changes her stance. She articulates some ringing war propaganda, arguing that her own death is unimportant. She endeavors to persuade her mother, her surely suicidal lonely volunteer defender Achilles (and now her would-be husband!), and possibly even herself that she must die so that virtuous Greeks may fight a war to keep their land, especially their wives and daughters, safe from wicked barbarian depredation.

The Exodos of the play, following Iphigenia's final exit is a textual catastrophe as much as a human one. Whatever ending Euripides had in mind cannot be recovered in full. However, regardless of whether someone, possibly Artemis herself, declared that the maiden would be replaced on the bloody altar and saved for service to the goddess far, far away, she will be forever taken from those who love her and whom she loves. It seems

likely that, connecting with the playwright's earlier *Iphigenia*, the Tauric one, Artemis (played by the same actor who was Iphigenia) appeared *ex machina*. She probably attempted to console Clytemnestra, as Iphigenia had already done. The goddess explained that she accepted the sacrifice but not the human victim, substituting a deer for the girl and abducting the maiden to be priestess of her cult among distant barbarians. It seems certain, on the other hand, however little we trust the section *IA* 1615-1626, that Agamemnon and Clytemnestra were not at all reconciled, since mother had still lost her daughter forever to a faraway barbaric land, as seemed certain, and the girl's father, Agamemnon was to blame. Consequently, leaving behind a faithful but wrathful wife the commander-king would sail to Troy in order to recover, for his nasty brother, wanton Helen. Perhaps Agamemnon tried to console Helen's virtuous sister, declaring that his wife and he would be blessed (*olbioi*, 1621) in the unique honor given to their first-born child. We do not know for sure, however, since the lines in which he may have done this are doubted—and, even for this play's stressed Agamemnon, are pretty lame. Clytemnestra has lost her dear firstborn of Agamemnon's children because that man was ready to sacrifice her. He can only hope that the goddess is satisfied and his expedition may at last set sail and that, after an expected quick victory overseas, he will be reconciled with his now indignant wife, mother of his remaining children. We know better. He exits to the fleet, now preparing to sail east...

CONCLUSION

At the beginning of *Iliad* we meet an Agamemnon who brutally confronts an unwanted suppliant and, in case the audience did not remember her name, reminds us of it in his own ill-omened mention of the Clytemnestra who will be an accomplice to his murder in a matter of months (*Il.* 1.112-115). The same shameless brute appears in Sophocles, on stage in *Ajax*, in his *Electra* with Electra's hearsay account of her father's blasphemy against Artemis—the penalty for which was his eldest daughter's life, paid with no suggestion of reluctance (*S. El.* 566-572), and in scattered unflattering remarks about “the Atreids” in *Philoctetes*. Aeschylus had presented his dilemma at Aulis as agonizing (*Ag.* 1192-249). How we wish we knew how he and his brother were drawn in the preceding trilogies that included his own *IA* and the counterpart to the Sophoclean *Ajax*! In any case, as Euripides does many another unheroic “hero,” he humanizes Agamemnon in those two plays where he has a large role, especially in the *IA*: the tragedy of a sensitive man who would be a good brother to a bad one, a good father, even a good husband but

cannot control himself, let alone an army of thousands; who was afraid to ask his leading warrior's permission to use his name in a lie; who considers assassinating the two Greeks who, besides Menelaus, know of Artemis' demand for the sacrifice of his dearly loved daughter Iphigenia, but fears one of them, Odysseus, more than any future Trojan enemy. Though "sicklied o'er by thought" like Hamlet, unlike Hamlet he wanted not to exact bloody vengeance on two guilty persons but to keep one dear an innocent person alive. After giving in to an importunate cuckold sibling and to his own flattered ambition as generalissimo, he thinks better of what he rashly undertook to do: to rally a thousand-ship horde of greedy, lascivious freebooters and to sacrifice the life of his daughter, the loyalty of his wife, and the trust of his remaining children. His tragedy is arguably the most intricate, the saddest, and the most human of any male character in surviving Athenian tragedy.

Final comments on visual effects: Supplications and tableaux with dead bodies, confrontations with verbal exchanges between visibly angry and/or bloodied persons are value added by living theater, by impersonations in voice and body. Several scenes also permit a kind of non-verbal intertextuality. For example: If T. B. L. Webster was right, Euripides' *Electra* was composed shortly after a re-production of the *Oresteia* in the late 420s.³³ That would explain much in Euripides' play. Besides the notorious disparagement of *Libation Bearers'* recognition scene, its arrival of Clytemnestra at Electra's peasant cottage in a fancy cart/chariot (*apēnē*, *El.* 998; *okhos*, 999) accompanied by Trojan slave women (1002f) unmistakably alludes to Agamemnon's entrance in the *Agamemnon*, returned in triumph from the war, when he, there, like Clytemnestra, here, is lured by a woman intent on murder to the place of death. Clytemnestra, there, pretends that they will offer thanksgiving sacrifice for her husband *and kills him*; here, in Euripides, Electra invites her mother inside to offer sacrifice for a non-existent newborn grandson but in fact to *be killed*. Such ironic inversion depends on what the Athenian spectators now see in the Theater of Dionysus and recall from what they saw in the revival of *Oresteia*.³⁴

One carefully arranged scene in ancient Greek drama, sometimes a mere moment, is worth hundreds of pages of a modern novel, even a

³³ T. B. L. Webster, *The Tragedies of Euripides* (London: Methuen, 1967), pp. 12f and pp. 143f on the relationship of a revived *Oresteia* to Euripides' *Electra*. Sophocles' play of the same title was probably also staged at about that time. I cannot here go into the question of those two plays' order of appearance, though I place Euripides' first, then Sophocles' in response, and finally the younger playwright's *Orestes* in reply to that response.

³⁴ The dialogue includes Electra's caution that the queen *not* soil her rich gown (*peploi*, 1140): is it precious blood/purple-dyed? On the other hand, false report of a *birth* in this *Electra* intertextually inverts false report of a *death* in Aeschylus' and Sophocles' matricide plays.

prize-winner. Even if intervisuality is not in play, theatrical *opsis* makes deeper sensual impact than verse or prose on a page, even (gods help us!) a “graphic” novel. With a modicum of imagination we can recreate this even *without* the music, dance, and Dionysian ambience. Some of it is merely watching characters entering and exiting, being together or keeping their distance on stage—Clytemnestra and Agamemnon, for example, or Agamemnon and Iphigenia.

Victor Castellani
University of Denver

AGAMEMNON ZU VERWIRKLICHEN: DER AGAMEMNON AUF DER TRAGISCHEN BÜHNE

Zusammenfassung

Der „König Goldener Mykene“ ercheint anders zwischen den beiden „homerschen“ Epen, in Charakter wie in Tat. Als lebender Oberbefehlshaber der Achäer in Troia leitet er ein ganz grosses Heer in der *Ilias*, wenn oft weder klug noch wirksam, oft wankend, aber auch kämpft er als mächtiger Krieger ersten Rangs (jedoch kein Höflicher).

In der *Odyssee* sehen und hören wir ihn allein tot, als grimme *Psūkhē*: erstens einpaar Jahre nach seinem Mord (durch lebhafte Erinnerung des Odysseus an seinen Besuch zu toten Kameraden), zweitens mehrere Jahre später, an dem Tag als die Freier der keucher, treuer Penelope getötet worden sind, und selbst *Psūkhai* sind. Als er den bedauernden toten Achill zu trösten versuchte, erreichen sie die zornigen jungen Ithaker. Er lernte was sein noch lebender, heimgekommenen Freund Odysseus vermocht hatte—angeblich, mit Penelope unter einer Decke gesteckt. Ewig sei die treue Penelope gelobt, sagt der neidische Mann der verräterischen Ehebrecherin Klytämnestra.

Tragödie insgesamt:

Zu der Charakterisierung und dem „Drama“ des grossen doch gar nicht tafellosen älteren Atreiden tragen das tragische Prosōpon und die ganze theatralische Opsis sehr viel bei, ob er prunkvoller Sieger Troias, barscher Kommandant mit Leibwache, tief verlegener Mench in unerwünschtem Tête-à-Tête, oder blutige Leichnam vor unseren Aufen erscheint, spricht oder schweigt—oder hinter der Kulisse sterbend schreit.

Äschylos: Im äschyleischen Schauspiel *Agamemnon* macht die auffällige Schau des siegreichen, pompös heimkehrenden Königs einen unvergesslich Eindruck, von selbst aber auch im Gegensatz zum späteren *Ekkuklēma*-Tableau: zwei Personen nun als ausgestreckte Leichen, Agamemnon und Cassandra, die wir in jenem Siegeszug früher gesehen haben, die dieselben Masken noch identifizieren.

Zwischen den frommen allerersten Worten Agamemnons und seinem späteren, endgültigen der Klytämnestra Nachgeben, stellt sich ein allmähliches, unhaltsames moralisches Verfallen so wohl im Handeln wie im Dialog vor. Von erhöhtem im Wagen Stand steigt er hinab. Barfüßig, einige wenige Momente zögernd, betritt er sakrale Textilien als er über diesen blutfärbigen Stoff in den Palast einauf steigt—zu seinem Mord. Die *Nikē* des Mannes wird in die *Dikē* des Weibes umgekehrt, Wort und Tat.

Dieses ganze Verhalten wiederholt symbolisch eine schwere Krise Agamemnons vor einem Jahrzehnt, d.h. vor der nach Troia Segelfahrt. Anfangs lehnte er ab, seine beliebte Tochter Iphigenia zu opfern. Danach aber beugte er sich dem Joch der Notwendigkeit und liess die gebundene, geknebelte Jungfrau als Opfergabe brutal sterben. Ehrenwertes anfängliches Zögern verhindert weder Opfermord als Gräueltat eines Vaters, noch künftigen zu erleidenden Mord als Rache einer Mutter.

Sophokles: Obwohl der zu rächende Vater im sophokleischen *Elektra*, wie der (ältere) Atreides im späten *Philoktetes*, nur erwähnt wird, ist die dortige Charakterisierung Agamemnons hauptsächlich wenig schmeichelhaft, ziemlich „iliadisch“, eigentlich einfacher als bei Äschylos. Schon im vermutlich früheren *Aias* sah er verachtenswert aus. In diesem Stück spielt der hohe Kommandant eine Rolle erst gegen Ende. Die Ankunft dessen beginnt eine lange Exodos. Im Episode, d.h. während eine ausgedehnten Streit ob Aias' Leichenbegängnis erlaubt oder verboten werden soll. Erstens widerwillig, endlich, selbst wenn etwas übel, einwilligt er darein, dass der grosse Held Begräbnisfeier bekommt.

Dieser Agamemnon läßt sich zwar überzeugen, wie sein äschyleisches Gegenstück. Nur ein unerwarteter Eintritt und eine von einem Freund Fürsprache beugen seiner tödlichen Gewalttat vor. Kein *deus ex machina* führt dies herbei, sondern ein Mensch quer über der Seiteneingang hin, Odysseus. Diesmal beschließt Agamemnon ein schlechteres Vorgehen nicht, sondern ein besseres. Von einem hochgeschätzten Kameraden überzeugt macht er dies, weil alles bei ihm persönlich ist, nichts von göttlichem, nichts von menschlichen Gesetz diktiert.

Euripides: Der Euripideische Agamemnon ist vielleicht allzu leicht zu überreden und sicherlich bittet um undere Mitgefühl, wenn nicht volle Einföhlung, aus seiner menschlichen Schwäche. In zwei Tragödien spielt er eine lange Rolle. Agamemnon erscheint in *Hekabe* (zwei Episoden > Exodos) und in *Iphigenie auf Aulis* (Prolog + drei Episoden > Exodos).

Im Trauerspiel *Hekabe* erlebt die alte vormalige Königin Troias, jetzt kriegsgefangene und versklavte Hekabe, schon viel leidtragend, doppelte *neue* Trauer. Ihre Tochter, die Jungfrau Polyxena wird dem Geist des Achilleus geopfert. Damit die Mutter dies zu verhindern wagte, stellt sie sich dem Odysseus entgegen, der besonders verantwortlich für diese Grausamkeit gewesen ist. Sie und das Mädchen flehen ihn, und dazu erinnert ihn Hekabe an die Angelegenheit, als sie *ihm*, feindlichem griechischem Spion, jetzt demütigem Schutzflehenden, sein Leben in Ilium rettete. (Obwohl er sich als armen Bettler aufgab, hatte Helene ihn als einen alten Bekannten erkannt und dies mitteilte der Hekabe über.) Ist er nicht verpflichtet, Leben für Leben zu retten, Polyxenas Leben für das des Odysseus? Odysseus setzt sich gegen sogar der rituellen Berührung der beiden weiblichen Flehenden; und wagt das *inhumane* menschliche Opfer aus Gründen militärischen Auftriebs zu verteidigen.

In der folgenden Episode wird Hekabe über den edlen Tod ihrer Tochter berichtet. Eine traue Dienerin, die Meereswasser für das funerarisches Bad holen wurde, fand ein Leichnam am Strand, doch nicht der geopfert Tochter der Königen, sondern eines kleinen Sohnes, des jungen Polydorus. Dieser muß von seinem Gastgeber und vertrauten Beschützer, dem thrakischen König Polymestor, aus Goldgeiz gemordet worden sein. Diesen Mord auch kann Hekabe nicht hindern, sondern rachen kann sie.

Tritt Agamemnon ein. Weiteres mit gebräuchlichen Gesten Flehn, oder vielmehr Verlangen, nicht aber nach direktem Hinrichtung des Täters, als Agamemnon vermutet, sondern allein nach dem Anlaß, dass Hekabe von selbst Straffaktion gegen den Thrakier

nehme. Polymestor hat zwar eine unerträgliche Untat verübt. Aber: Was kann *er* denn machen? Hekabe stellt ihre letzte Karte aus: er muß Schwester des Gemordeten, seine Liebling Cassandra in Erwägung ziehen—and die Mutter der beiden Geschwister. Ist er ihr für nichts verpflichtet, nicht etwas schuldig?

Das griechische Heer hält Polymestor für rechtzeitigen, heutigen Freund. Agamemnon muß sich in Acht davor nehmen, dass man verdächtigen werde, er sich aus Liebe seiner *trojanischen* Konkubine verhalten habe, anstatt aus Verantwortung eines *griechischen* Kommandanten.

Er will gar nicht wissen, wie genau sie den Tätigen zu strafen vorhat, doch sicherlich auf irgendeine weibliche Art. Exit Agememnon. Hekabe lockt einen schuld-beladenen Vater mit zwei unschuldigen jungen Söhnen in Weibquartier hinein, wo er Zeuge des Mordes seiner beiden kleinen Knaben zu sein gezwungen wird und gerade danach selber geblendet. Agamemnon, zurück, spricht so als ob er, erstaunt, überhaupt nichts weiß, weder was der schreiende Mann auf dem Boden vorher getan hatte noch warum er so viel soeben gelitten hat. Als Richter hält er ein Gerichtsverfahren, d.h. einen grotesken *agōn* auf der Bühne zwischen Polymestor als Ankläger und angeklagter Hekabe. Sein Urteil ist jedoch von vornherein fest gestanden. Exeunt: Trojanerin Hekabe wird bald heulende Hündin nicht nur in Wesen, prophezeit Polymestor, sondern in äußerer Form auch. Der Grieche wird selber ermordet werden. Nur Gram und Wut bleiben für den Thrakier.

Die verstümmelte posthume Tragödie *Iphigenie auf Aulis (IA)* legt einen einmalig komplexen Agamemnon am Anfang vor, im Prolog, in einer Episode mit seinem hinterlistigen Bruder, in zwei Episoden mit seiner Frau Klytämnestra und Tochter Iphigenie, gegen Ende bis zu seinem Abgang. Die Frage verbleibt offen, ob der „Agamemnon“ dieses Schauspiels eine Einheit besteht oder es eine Reihe „Agamemnons“ gibt, worunter jeder einer einzelnen Episode angepaßt ist. Hier wird es antwortet: er ist einheitlich und eine großartige, realistisch-humane Vorstellung.

Hintergrund: Ehrgeiziger Agamemnon hatte eine Wahlkampf geführt damit er zum Oberbefehlshaber ausgewählt wurde und (dürfen wir dem Menelaos glauben) freute sich an die seherische Mitteilung dass seine *glorreiche* griechische Armada endlich segeln können wenn er nur sich festlegte, seine älteste Tochter zu opfern. Seinem Bruder nach zögert der Kommandant über das Opfer vielleicht erst *nach* seinem bedauerlichen Entschluss. Nach weiterem Gedanken und in verlegenem Rücksicht konnte der Vater vielleicht *wünschen* dass er so rasch nicht entschieden hatte. Er schrieb nach seiner Frau Klytemnestra dass die fingierte Hochzeit mit Achill rückgängig gemacht wurde, dass Braut und Brautmutter zu Hause in Argos verbleiben sollten. Leider aber hatte er seinen Entschluß einigen Leuten erklärt—and dadurch sich auf Gedeih und Verderb lieferte dem zweifelhaftem Seher Kalkhas, dem betrogenen aber sich nach Helene sehnenen Ehemann Meneleos, dem listigen Demagogen Odysseus aus.

Die 2. Episode setzt die zwei Atreiden einander wütend entgegen. Bedauernder Agamemnon wil eine rasche Verpflichtung absagen, während selbstsüchtiger Menelaos seinen Bruder ans Versprochene bindet. Nachdem die nahe bei Aulis Ankunft von Iphigenie und ihrem Mutter Klytämnestra berichtet worden ist, versteht der Vater dass das Schicksal der Tochter gesiegelt ist. Zwar täuscht Menelaos plötzliches Mitleid vor und schlägt unpraktischen Notbehelf gegen die Opfertat; beide Männer wissen jedoch dass diese nun unvermeidbar ist. Agamemnon kann sein Zusagen nicht mehr absagen.

In den 3. und 5. Episoden werden Kummer und Betrübtheit Agamemnons dramatisiert, bevor und nachdem die Frauen sich des nahe bevorstehenden Opfers bewußt

sind. Auf der schiefen Bahn lügt er, erstens um seine furchtbare Verpflichtung zu vertuschen, die Mutter nach Hause zurück zu senden, und der Tochter Kenntnis der schrecklichen Grausamkeit möglichst lang zu verschieben. Später kann er allein den Opfertod als Heldentat für Griechenland und zum Schutz aller griechischen Frauen verherrlichen, selbst wenn der Kommandant des Heeres die tatsächlichen niedrigen, kaum zu beschönigenden Motive der Soldaten allzugut kennt. So barmherzig wie reuend spornt er sein hochliebes Kind an, eine Opferrolle *gern* anzunehmen. Dies macht die Magd ja endlich. Obwohl sie sich zuerst trauerte, nimmt sie die Opferrolle mit Feuereifer, wahrscheinlich teilweise da sie Ihrem lieben Vater zu glauben wünscht, teilweise um tapferen, sogar tollkühnen Achill vor einer mordbedrohenden Schar zu retten. Am Ende nehmen wir den Eindruck dass sich Agamemnon die schwache Hoffnung macht, dass er sich mit seiner Frau, nach einem kurzen, erfolgreichen Krieg irgendwie versöhnt werden kann. Wir wissen anders.

Schluss

Dem *Ilias*-Dichter ähnelt Sophokles in Charakterisierung Agamemnons, so wohl abwesend als auch in einer Episode der *Aias* anwesend: gar egozentrisch und rücksichtslos, dennoch ohne Ausdauer; brutal, läßt er sich willkürlich überzeugen.

Dementgegen Äschylos stellt den grösseren Atreiden als sympathischer: einen grossen, fähigen Mann, stolz aber fromm, selbst wenn er an Stehvermögen mangelt, dessen gesundes Gewissen einer Verlockung tragisch weicht. Er kann sich quälen nicht *nur* um sich selber.

Nicht genau wie Euripides andere nicht „heroischen“ Helden behandelt hatte, dachte Euripides einen grossen Oberbefehlshaber aus, der in zwei vorhandenen Stücken eine wichtige Rolle spielt, im besondern *IA* wo er die längste Rolle trägt. Die Tragödie eines anständigen Menschen folgte, der brüderlich, väterlich, ja ehemännlich sein würde, kann aber weder mit einem grossen Expeditionskorps, noch mit seinem heftigsten Krieger, noch mit seinem eigenen Bruder, noch mit sich selbst zurechtkommen. Der fürchtet den griechischen Soldat Odysseus mehr als irgendeinen zukünftigen trojanischen Feind.

Eifrig hat Agamemnon keine Rache dann zu schaffen versucht, sondern eine Rettung, mindestens eine Linderung. Umsonst und weiter umsonst. Er vermag es nicht *erstens* Klytämnestra weggehen zu lassen ehe sie von der Wahrheit erfahren hat, gar nicht Klytämnestra *zweitens* zu besänftigen, Iphigenie nicht zuerst über Rechtfertigung des Opfers zu überzeugen (damit er sie zu beschwichtigen hoffte).

Das in *IA* Tragische des Agamemnons ist wohl das verwickelteste, betrübendste, menschlichste in aller vorhandenen Tragödie des selben Dichters.

Was theatralische Schau betrifft: verschiedene Tableaux mit bedrohten lebenden, schutzfliehenden oder soeben toten Leuten; böse, haßerfüllte Auseinandersetzungen; u.ä. vermehren den Wert des Erlebnisses für Zuschauer im Theater, durch sprachlicher und gestischer Verkörperung in Sprache und Stille, in Bewegung und Haltung.

Ganze Szenen, oft besondere *drämatische* Augenblicke bringen Wahrscheinlichkeit vor, dass neben *Intertextualität* wir „*Intervisualität*“ begreifen, z.B. zwischen der Ankunft des zu Tode nahen Agamemnons in *Agamemnon* vor seiner Mörderin Klytämnestra und derjenigen der wiederum zu Tod nahen Klytämnestra vor ihrer Mörderin Elektra in Euripides' *Elektra*. Selbst wenn es um keine äußerliche Anspielung ginge, hängt manch ein wesentlicher Effekt eines Schauspiels von präsenter *Schau* ab, welchen Effekt weder der Leser eines Buches oder Comicromans noch der Hörer eines Rhapsoden oder Hörbuchs empfindet.

Claudia Marsico
University of Buenos Aires

ODYSSEUS IS NOT A LIAR. ANCIENT SEMANTIC ANALYSIS IN ANTISTHENES'S INVESTIGATION OF NAMES

ABSTRACT: Antisthenes was among Socrates' closest friends, but he was also Gorgias' disciple and had good knowledge of the linguistic trends of the classical period. Therefore, it is not surprising that his philosophy included the link between language and ontology as a prominent issue, but its traits bear a significant resemblance with contemporary linguistics. In what follows, we will study Antisthenes's philosophy to indicate how his method of "investigation of names" (ἐπίσκεψις ὀνομάτων) can be understood as a prequel of the notion of 'semantic field'. We will analyze the general features of this approach and the concepts of χρήσις ὀνομάτων and διαλέγειν κατὰ γένη. On this basis, we will outline Antisthenes's method of semantic analysis highlighting aspects relevant to subsequent studies.

KEY WORDS: Antisthenes, language, semantics, ontology, method.

Following doxographical reports, some traditional works used to consider Antisthenes as the initiator of the Cynic line, who was interested in ethics and disregarded as useless logic and linguistic studies.¹ However, this link is dubious,² and even if it were true, the number of testimonies related to linguistic issues makes this assumption unacceptable. To outline the main points of Antisthenes's views, we should mention three notions: investigation of names (ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων), use

¹ Especially from the literal interpretation of Diogenes Laertius, VI.103 (SSR, V.A.161). In this sense, Classen (1976, 24-25) and Blaise (1986, 118 ss.). See also the criticism of this view in Decleva Caizzi (1966, 99-100) and Giannantoni (1990, 38-385). A former version of this study can be found in Marsico (2005).

² See Giannantoni (1990, 226 ss.).

of the names (χρησῖς τῶν ὀνομάτων), and distinction in classes (διαλέγειν κατὰ γένη).

Regarding the first concept, Epictetus states: “And logic is of no value in itself; — that we will consider hereafter, but grant it now; — it is enough that it distinguishes and examines, and, as one may say, measures and weighs all other things. Who says this? Is it only Chrysippus, and Zeno, and Cleanthes? Does not Antisthenes say it? And who is it then, who has written, that the beginning of a right education is the examination of words?” (*Diss.*, I.17.102; *SSR*, V.A.160). According to this passage, Antisthenes said that ἐπίσκεψις ὀνομάτων is ἀρχὴ παιδείσεως. If so, we should abandon the idea that Antisthenes ruled out linguistic issues, given that they seem to be the very essence of human education. On the contrary, we should connect ἐπίσκεψις ὀνομάτων with the Socratic notion of ἐξετάζειν, well-known through Plato’s works, also paying attention to Antisthenes’ acquaintance with Gorgias, and perhaps with Prodicus.

Antisthenes’s thought has strong hints of Prodicus’ influence, especially in his opinion about the “correctness of names” (ὀρθότης ὀνομάτων). In *Euthydemus*, 277e-278a (= DK 84A16), Plato associates Prodicus with this notion by saying: “First of all, as Prodicus says, you have to learn about the correct use of words”, and then analyses the verb μανθάνειν. The passage is clearly ironic and leads to Plato’s claim that this procedure is just a word game to mock people without offering any knowledge about the nature of the states of affairs: “although one were to learn many or even all of such tricks, one would be not a whit the wiser as to the true state of the matters in hand (οὐδὲν ἂν μᾶλλον εἰδείη πῆ ἔχει)” (278b).

From this portrait, we can infer that Prodicus’ method was oriented to reveal the correct sense of a word as well as the correspondence between names and things, *i.e.*, between ὀνόματα and πράγματα. In *Prot.*, 337a-c (DK 84A13), Plato depicts Prodicus activity: “I on my part also, Protagoras and Socrates, call upon you to accede to our request, and to dispute, but not wrangle (ἀμφισβητεῖν μὲν, ἐρίζειν δὲ μή), with each other over your arguments: for friends dispute (ἀμφισβητοῦσιν) with friends, just from good feeling; whereas wrangling (ἐρίζουσιν) is between those who are at variance and enmity with one another. In this way our meeting will have highest success, since you the speakers will thus earn the greatest measure of good repute, not praise (εὐδοκιοῖτε καὶ οὐκ ἐπαινοῖσθε), from us who hear you. For good repute (εὐδοκιμεῖν) is present in the hearers’ souls without deception, but praise (ἐπαίνειν) is too often in the words of liars who hide what they really think. Again, we listeners would thus be most comforted, not pleased (εὐφραινοίμεσθα, οὐχ ἠδοίμεσθα); for he is comforted (εὐφραίνεται) who learns something

and gets a share of good sense in his mind alone, whereas he is pleased (ἡδεσθαι) who eats something or has some other pleasant sensation only in his body”.

The semantic analysis to sort out the meaning of similar words is present in many testimonies.³ A perspective like this is better grounded on objective meaning because accepting that language is conventional would weaken the whole theory. Every difference could be the result of subjective views of individual speakers.⁴ Hence, Prodicus’ ὀρθότης τῶν ὀνομάτων was an inspiring antecedent of Antisthenes’s theory, that appears in the sources as “use of names”, *i.e.*, χρῆσις τῶν ὀνομάτων. Indeed, ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων is also based on the belief in objective language, which is a natural correlate of things. Only in this manner the analysis of names can broaden our knowledge of reality, as Antisthenes’s theory indicates. We could even say that his conception is more radical regarding rationality within language because the difference between his approach and Prodicus’ view lies in the replacement of ὀρθότης with ἐπίσκεψις.

The notion of ὀρθότης implies “correction” as a state, but also as a process. Moreover, the correlation between language and reality, although it exists, is not always clear. Hence, the task of ὀρθότης is to verify the correctness or correct the distortion. On the contrary, Antisthenes assumes that this correlation is always present, and in shadowy cases, we only need an analysis (ἐπίσκεψις) of the word to grasp the perfect link between language and reality. Each thing has a correspondent name, *i.e.*, each thing has his οἰκεῖος λόγος, his only name.⁵

This belief is attributed to Antisthenes in Aristotle’s *Metaphysics*, V.29.1024b32 ss. (SSR, V.A.152): “Hence Antisthenes was too simple-minded when he claimed that nothing could be described except by the λόγος proper to it, one to one (τῷ οἰκείῳ λόγῳ, ἔν ἑφ’ ἑνός); from which the conclusion used to be drawn that there could be no contradiction, and almost that there could be no error”.

The clue to understand the notion of οἰκεῖος λόγος is in the phrase ἔν ἑφ’ ἑνός, whose neuter form -not masculine, as should be if it were an attribute of λόγος-, suggests that it is a quotation of Antisthenes or a reference to a typical formula within his thought. If the phrase ἔν ἑφ’ ἑνός was separated from its syntactical context, in its original framework

³ See especially DK 84A14-18.

⁴ See Brancacci (1990, 63) y Marsico (2014).

⁵ In this framework should be understood Antisthenes’s version of the sophistic version that falsehood is impossible, given that who talks says something, who says something says something that is, and who says something that is says the truth, according Proclus’s testimony (*In Plat. Cratyl*, 37; SSR, V.A.155). This idea is discussed in *Euthydemus*, 282b-c and *Cratylus*, 385b and 429d-431b. These passages have strong Antisthenic overtones, as well as *Sophist*, 251a-b. Indeed, if the correspondence between ὄνομα and πράγματα is granted, when someone names a thing, he knows its essence.

the lacking neuter name could have been ὄνομα.⁶ That there is an οἰκεῖος λόγος for each thing means that there is an ὄνομα for each thing. Therefore, language not only shows reality; it is also the univocal correlate of the structure of reality.

If so, the main difference between Prodicus and Antisthenes lies in their views regarding the polysemy of names, which was much discussed during the fifth century BC.⁷ When a case of polysemy appeared, Prodicus considered that it was necessary to amend it, taking into account the principle that to each thing must correspond one and only one name. Consequently, the very presence of polysemy indicates a misuse of language that show the need to restore ὀρθότης. On the contrary, Antisthenes claimed that polysemy was a linguistic feature that we must not deny. It does not require any correction, but only determining the sphere of application of the conflictive word clearly. That is, we should study the χρήσις τῶν ὀνομάτων to shed light on the logic of language. Thus, Antisthenes supported the formula “a name for each thing”, but not by altering the linguistic data but by simple lexematic analysis. In this case, the belief in the objective link between names and things was strongly highlighted, given that the troubling cases were only superficially alarming, and a proper analysis could reveal the logical structure of language and find the name for each thing.⁸

This approach can be better comprehended if we appeal to inter-epochal links and take a look at the notion of semantic field. Its antecedents can be traced right back to the nineteenth century, but its proper development belongs to the twentieth century around the analysis of associative relations carried out by Saussure and Bally. When Ipsen presented the notion of *Begriffsfeld* in 1924, the studies in this area grew exponentially, and the theories of Trier, Pottier and Coseriu, to name just a few, emerged. Among them, Coseriu defines “semantic field” as a lexical paradigm that comes from dividing a continuum of lexical content in different words within a language, united by opposition through content features.⁹ This notion is well-known within linguistic studies, and it is discussed in many different theoretical trends, but its relevance goes beyond the limits of linguistic. It allows building lexematic corpora to describe a “semantic micro-cosmos”,¹⁰ which is significant for philosophy.

⁶ See Cordero (2001, 331-332).

⁷ See, for instance, Democritus in DK 68B26.

⁸ Probably when Plato makes Socrates to destroy the naturalist argument in *Cratylus*, 434e appealing to the notion of custom he is thinking of Antisthenes's theory. In this case, Plato considers that the naturalist view is incompatible with the notion of use, which would fit better the conventionalist perspective.

⁹ See Coseriu (1977, 40).

¹⁰ About this expression, see Greimas-Courtés (1990, 49).

It is worth noting that Antisthenes' view could be compared with Trier's thesis, which includes among its hypothesis that lexical meaning constitutes a kind of "mosaic" in which there are not gaps nor overlaps and each unity only belongs to one field. This structure of mosaic underlines the idea of language as an embedding of lexical units that could be paraphrased with Antisthenes's formula ἐν ἐφ' ἑνός, "a [name] for each [thing]", oriented to say that each thing has an οἰκειῶς λόγος whose integration with others forms language.¹¹

*

Let us consider Antisthenes' semantic analysis. The notion of χρήσις, "use", appears in one of his most famous testimonies about the interpretation of Odysseus' epithet, πολύτροπος. This notion shows the functioning of the method of ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων, in the sense that the language can resist the correlation name-thing. This situation can be amended by semantic analysis to determine the specific use (χρήσις) of the words in their context inferring their constitution and their proper meaning. According to a passage transmitted by Porphyrius, Antisthenes tried to refute the idea that πολύτροπος has the meaning of "liar" because it would indicate Homer's contempt for the hero.

Porphyrius' text is worded as follows: "But so what? Is Odysseus a bad person because he is made to be πολύτροπος, rather than being called that because he is clever? Does 'τρόπος' not signify on the one hand a person's character, but on the other hand also the use of speech: a man with a 'good tropos' (εὐτροπος) is 'turned' toward the good, but the τρόποι of speech are the compositions, whatever they are. Homer uses the word τρόπος to refer to variance both in the voice and in the singing, as with respect to the nightingale: 'with many trilling notes she pours forth her rich voice' (19.521)".¹²

This kind of lexical analysis¹³ allows uncovering the meaning of πολύτροπος, appealing to the meaning of τρόπος, which is a polysemous word with three meanings belonging to the ethical, rhetorical and musical

¹¹ The assumption of a correlation between words and entities is present also in contemporary views about semantic fields. It is worth noting that Pottier's theory poses the notion of "sema" as distinctive feature of meaning and it has received strong criticisms because it does not work with meanings but with *realia*, i.e., with things or properties of things, which reveals the assumption of a correlation between name and entity not far from Antisthenes's correlation.

¹² Porphyrius, *Quaest. Hom. Ad Odysseam*, 1.1.10 ss. (SSR, V.A.187): λῦων οὖν ὁ Ἀντισθένης φησί· τί οὖν; ἄρα γε πονηρὸς ὁ Ὀδυσσεύς, ὅτι πολύτροπος ἐρρέθη, καὶ μὴ, διότι σοφός, οὕτως αὐτὸν προσεῖρηκε; μήποτε οὖν τρόπος τὸ μὲν τι σημαίνει τὸ ἦθος, τὸ δὲ τι σημαίνει τὴν τοῦ λόγου χρήσιν· εὐτροπος γὰρ ἀνὴρ ὁ τὸ 10 ἦθος ἔχων εἰς τὸ εὖ τετραμμένον, τρόποι δὲ λόγου αἱ ποιαὶ πλάσεις· καὶ χρῆται τῷ τρόπῳ καὶ ἐπὶ φωνῆς καὶ ἐπὶ μελῶν ἐξαλλαγῆς, ὡς ἐπὶ τῆς ἀηδόνης· ἢ τε θαμὰ τροπῶσα χεῖρ πολυηχέα φωνήν.

¹³ Other similar analysis can be found in SSR, V.A.189 regarding the term ὑπερφίαλος applied to the Cyclopes and the names of Aspasia (Ael. Arist., *On the four*, 127). See also the

realms. The method should explain all of them, keeping consistency with different strategies. First, etymology allows Antisthenes to introduce two lexemes, *τρέπω* and *εὐτροπος*: *τρόπος* is associated with *τρέπω*, “to turn”, so that *εὐτροπος* is which is “oriented to the good” (*εἰς τὸ εὖ τετραμμένος*). Then, through a semantic explanation he inserts the link between *τρέπω* and *πλάσσω*, “model, “forge”. On this basis, he infers the third case in which *τρόπος* is related to sounds. This meaning is not totally different from the second, but it is useful to highlight the notion of multiplicity that is also present in *πολύτροπος*: the assortment (*ἐξαλλαγή*) of melodies and the sounds modulate in many ways (*πολυηχέα φωνήν*). In so doing, we turn back to *πολύς*, the first element of *πολύτροπος*, confirming that the notion of *τρόπος* has to do with multiplicity without implying a negative sense. If so, Odysseus’ epithet is not pejorative but laudatory. It is close to *σοφός*, which is the objective of the argument in 1.1.21: “this is why Homer says that Odysseus, who is clever, is *πολύτροπος*: he knew how to deal with people in several different ways”.¹⁴ The analysis of the basic meanings is complemented with words including the idea of multiplicity: *παλίμβολον*, *πολυμετάβολον* and *πολυτροπία*, which is the most important in this discussion. Antisthenes mentions the notion of *λόγου πολυτροπία*, the multiplicity of discursive attitudes implied in the *χρήσις ποικίλη λόγου*, the diverse use of discourse.¹⁵ Then, *πολύτροπος* belongs to the rhetorical, not the ethical realm, and refers to the ability to use language, not to lie.

The second step is to take an opposite lexeme to contrast *πολυτροπία* and *μονοτροπία* underlining that only the second word has negative sense, because to have only one way to speak does not allow to account for reality and its multiplicity. The linguistic ability of the *πολύτροπος* makes him a *σοφός* able to understand and express the complex framing of reality and attribute to each thing its proper name. Hence, this lexical analysis shows diverse strategies that suggests the description of the semantic field of *τρόπος*. This semantic appeal to similarity and opposition resembles a proto-notion of linguistic value. Then, the *χρήσις τῶν ὀνομάτων* was a method of semantic analysis oriented to reveal associated *ὀνόματα* and organize them in classes, and only after this analysis it is possible to decide about the meaning of a word used by the poet.

study on the notion of *βασιλεία* in Dion Chrysostomus, *Orat.*, IV.24-25 and *infra* the passage of Xenophon, *Mem.*, IV.5.11 ss.

¹⁴ Porphyrius, *Quaest. Hom. Ad Odysseam*, 1.1.20 ss. (SSR, V.A.187): διὰ τοῦτο φησι τὸν Ὀδυσσεῖα Ὅμηρος σοφὸν ὄντα πολύτροπον εἶναι, ὅτι διη τοῖς ἀνθρώποις ἠπίστατο πολλοῖς τρόποις συνεῖναι.

¹⁵ Porphyrius, *Quaest. Hom. Ad Od.*, 1.1.30 ss. (SSR, V.A.187): τρόπος μὲν οὖν τὸ παλίμβολον τὸ τοῦ ἤθους, τὸ πολυμετάβολον καὶ ἄστατον. λόγου δὲ πολυτροπία καὶ χρήσις ποικίλη λόγου εἰς ποικίλας ἀκοῆς μονοτροπία γίνεται. ἐν γὰρ τὸ ἐκάστω οἰκεῖον. διὸ καὶ τὸ ἀρμόδιον ἐκάστω τὴν ποικίλιαν τοῦ λόγου εἰς ἓν συναγείρει τὸ ἐκάστω πρόσφορον. τὸ δ’ αὖ μονοειδὲς ἀνάρμοστον ὄν πρὸς ἀκοῆς διαφόρους πολύτροπον ποιεῖ τὸν ἄλλως ὑπὸ πολλῶν ἀπόβλητον ὡς αὐτοῖς ἀπόβλητον λόγον.

Let us consider a second passage also transmitted by Porphyrius. In the framework of a scholion to i.106, he mentions Antisthenes's analysis of the passage about the Cyclopes. Were they *ὑπερφιάλους καὶ ἀθεμίστους*? He claimed that only Polyphemus was unjust: “How could he (Odysseus) say that the Cyclopes were imperious (*ὑπερφιάλοι*) and unrighteous (*ἀθεμίστοι*) and transgressive (*παράνομοι*), when he says that they unstinting (Hes. *Op.*, 118) blessings from the gods? One has to say that they are imperious because their superiority of body, and they are unrighteous in so far as they are not subject to written law, because each is ruler of his own domain: ‘Each one lays down the law for this children and wife’ (*Od.*, IX.115), which is an indication of a state of ‘lawlessness’. Antisthenes says: ‘Polyphemus alone is unjust, and indeed he is truly contemptuous of Zeus. So are not the rest (of the Cyclopes) just? On account of which even the earth yields everything for them of her own accord (Hes., *Op.*, 118; cf. *Od.*, IX.108-111). (...) So he says that Polyphemus alone is arrogant and unjust, but all the rest of the Cyclopes are pious and just and trusting in the gods, and hence the earth causes crops to spring up for them of her own accord”¹⁶

The main argument to support points to the semantic field of ‘excess’, that, from the lexical point of view, is based on compounds with the preposition *ὑπέρ*. Someone is *ὑπερφιάλος* because of the *ὑπεροχή* of his body, and Polyphemus is *ὑπερφιάλος* because he is *ὑπερόπτης* regarding Zeus. Shortly after, the Cyclopes are compared with *ὑπερθύμοι* giants, and then this idea is taken up saying that only Polyphemus is *ὑπερήφανον καὶ ἄδικον*. In this case, he appeals to the semantic field whose main lexeme is “excess”, represented by the preposition *ὑπέρ*. The lexematic analysis allows reconsidering the word *ὑπερφιάλος*. It has negative overtone, such as “superb”, but also neuter or even positive connotations, such as *ὑπεροχή*, “superiority”, “excellence”, that imply “power”, but not “excess”. This turn allows claiming that the rest of the Cyclopes were *ὑπερφιάλοι* in this sense. On the contrary, the negative meaning applies to Polyphemus, that is *ὑπερφιάλος* in the sense of *ὑπερόπτης*, “disdainful”, “contemptuous” regarding Zeus, like the giants in *Odyssey*, VII.59 were *ὑπερθύμοι*, “superb”, and for this reason they were destroyed.

¹⁶ Porphyrius, *Quaest. Hom. Ad Od.*, 9.106 ss. (SSR, V.A.189): πῶς ὑπερφιάλους καὶ ἀθεμίστους καὶ παρανόμους ἐπὶ τὸν Κύκλωπα ἀφρονα παρὰ θεῶν αὐτοῖς ὑπάρχειν φησὶ τὰ ἀγαθὰ. ῥητέον οὖν ὅτι ὑπερφιάλους μὲν διὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ σώματος, ἀθεμίστους δὲ τοὺς μὴ νόμῳ χρωμένους ἐγγράφῳ διὰ τὸ ἕκαστον τῶν ἰδίων ἄρχειν. (θεμιστεῖται δὲ ἕκαστος παίδων ἢ δ' ἀλόχου) (v. 115), ὅπερ ἀνομίας σημεῖον. (Ἀντισθένης) δε φησιν ὅτι μόνον τὸν Πολύφημον εἶναι ἄδικον. καὶ γὰρ ὄντως τοῦ Διὸς ὑπερόπτης ἐστίν. οὐκοῦν οἱ λοιποὶ δίκαιοι. διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὴν γῆν αὐτοῖς τὰ πάντα ἀναδιδόναι αὐτομάτως. (...) ὥστε Πολύφημον μόνον λέγει ὑπερήφανον καὶ ἄδικον, τοὺς δὲ λοιποὺς πάντας Κύκλωπα εὐσεβεῖς καὶ δίκαιους καὶ πεποιθότας τοῖς θεοῖς, ὅθεν καὶ ἀνήκεν αὐτοῖς αὐτομάτως ἡ γῆ τοὺς καρπούς.

We can also mention other cases. For instance, the passage about the dispute between Ajax and Odysseus for Achilles' weapons (SSR, V.A.53 and 54). We keep them by direct tradition. Ajax takes as a central argument the difference between knowledge and opinion. This topic is also present among the titles attributed to Antisthenes: *Περὶ δόξης καὶ ἐπιστήμης* (DL, VI.15-18; SSR, V.A.41). Ajax uses these notions to talk about the role of the judges. His strategy is based on the radicalization of the opposition between discourses and facts (*λόγοι* and *ἔργα*), linking the latter with knowledge. Thus, he claims that he would have preferred presential eyewitnesses as judges: "But as it is, those who were there during these deeds are absent, and you ignorant men are judging me. What sort of justice could one receive from judges who are ignorant?" (Aj., 1).

Those who do not know are those who had no direct knowledge of the facts. Ajax' recommendation in #7 is that the judges try to grasp the facts without being persuaded by Odysseus' words because he was quite compelling. In #8 he introduces a distinction between *κριτής* and *δοξαστής*: "And then perhaps you will also recognize that you are seated here not as judges over the arguments but merely as guessers". Following Greek law, Antisthenes distinguishes between judge-*κριτής*, who applies a criterion, an established norm, and the judge-*δοξαστής*, who have to solve a problematic issue appealing to his personal criterion. Immediately, in #9, he distinguishes between *διαγιγνώσκειν* and *διαδοξάζειν*: "But while I rely upon you to make determination about me and my affairs, I forbid all of you from making guesses, and this matter is about a man, who not willingly but rather unwillingly came to Troy, and about me, who am always stationed first, and alone, and without walls".

Even more significant are the cases we find in Odysseus' answer to Ajax appealing to the notion of courage (*ἀνδρεία*). Indeed, Odysseus complains about the accusation of *ιερόσυλος*, "temple robber" in #3, and mentions Ajax' blame for cowardice (*δειλία*): "But if one must form a judgement from probability, I think that by your wicked rage you will do some harm to your very self. And so you rebuke me for cowardice because I have done harm to the enemy. But because you were toiling openly and in vain, you were foolish. Or is it because you have done this along with everyone, you think you are better? And then you speak to me about excellence? You who (6.5) in the first place don't know even how you ought to fight, but just like a wild pig is carried away by anger, perhaps one day you will kill yourself when you fall upon something evil. Do you not know that a brave warrior should not suffer evil in any way whatsoever, not by his own hand, or his companion's nor even at the hands of his enemies? But do you delight just as children do, because these men say that you are brave? But I say you are actually the greatest coward of all and fear death the most" (*Od.*, 5-7).

Odysseus' argument is based on the analysis ἀνδρεία and its opposite, cowardice. If ἀνδρεία is the damage to the enemy, by contrast, the damage to himself is the opposite, *i.e.*, an act of cowardice. In this way, semantic analysis allows putting Ajax within this category, although he had fame of courage. Then, between #7 and 9, Odysseus lists the actions that show his courage and lead to dismiss Ajax' accusation. Among them, he mentions not to depend on specific weapons, to fight during night and day indistinctly no matter whether somebody is looking at him, and not to deliver the weapons to another when he was tired, *i.e.*, to be always ready for combat. All these features are related to the notion of courage.

Immediately, the last part of the argument analyzes the semantic relations between courage and force: "You are suffering from envy and ignorance, the most antithetical of evils to each other: the one makes you desire noble things, the other turns you away from them. (...) for since you are strong, you suppose that you are also brave. Are you ignorant that cleverness and bravery in battle is not the same thing as being strong? Stupidity is the greatest evil to those who have it" (13). It is worth noting that these passages are often interpreted as a display of oppositions. We believe that the analysis makes more sense if we go beyond this point to grasp that the overall theory is supported by semantic analysis. In all cases, the approach tries to avoid confusion. Odysseus accuses Ajax of ignorance because he fails to distinguish different notions. Thus, "force" is a lexeme close to "courage", but they are not the same.

*

As we have seen, these passages can be interpreted in the light of the notion of semantic field. Etymology seems to be prevalent, but both spheres are part of the same method. As a result, etymology can coexist with pure semantic references to words without formal kinship. This is clear in Xenophon's *Memorabilia*, IV.5, where Antisthenes's theories are often recognized.¹⁷ Xenophon describes Socrates's appraisal of ἐγκράτεια. The procedure establishes semantic relations derived from the couple ἐγκράτεια-ἀκρασία. In 4.5.4 he adds the couples of opposite notions ἐλευθερία-ἀνελευθερία,¹⁸ or δουλεία,¹⁹ τὰ κάλλιστα-τὰ αἰσχιστα,²⁰ and

¹⁷ See Maier (1943, 68-70), Decleva Caizzi (1966, 72-73), Chroust (1957, 101-134) y Braccacci (1990, 138-144).

¹⁸ *Mem.* 4.5.4: You feel sure then that the incontinent are bond slaves? (παντάπασιν ἄρα σοι δοκοῦσιν οἱ ἀκρατεῖς ἀνελεύθεροι εἶναι).

¹⁹ *Mem.* 4.5.5: What sort of slavery do you believe to be worst? (δουλείαν δὲ ποῖαν κακίστην νομίζεις εἶναι).

²⁰ *Mem.* 4.5.4: And do you think that the incontinent are merely prevented from doing what is most honourable, or are also forced to do what is most dishonourable? (πότῃ δὲ σοι δοκοῦσιν οἱ ἀκρατεῖς κωλύεσθαι μόνον τὰ κάλλιστα πράττειν ἢ καὶ ἀναγκάζεσθαι τὰ αἰσχιστα ποιεῖν).

οὐ δύναται ἡδέα ἄγειν-ἡδεσθαι ποιεῖ.²¹ With this procedure, ἐγκράτεια is associated with positive notions: freedom, excellent things, what produces pleasure, and ἀκρασία with the negative notions: lack of freedom, slavery, shameful things, lack of pleasure.

This passage offers enough elements to recognize hints of a semantic analysis, and what follows adds a notion that confirms Antisthenes' theoretical consciousness about this procedure. In this case, it is applied to an ethical discussion in which appears the semantic relation between ἐγκρατής and τὰ κράτιστα. The main notion that allows distinguishing good things that must be chosen from bad things that should be left aside is διαλέγειν κατὰ γένη. The text states: “only the self-controlled has power to examine (σκοπεῖν) the things that matter most, and sorting them out after their kind (διαλέγοντας κατὰ γένη), by word and deed alike to prefer the good and reject the evil. And thus, he said, men become supremely good and happy and skilled in discussion. The very word ‘discussion’, according to him, owes its name to the practice of meeting together for common deliberation, sorting things after their kind (διαλέγοντας κατὰ γένη): and therefore one should be ready and prepared for this and be zealous for it” (*Mem.* 4.5.11-12).²²

The analysis of this semantic field follows a specific procedure: διαλέγειν κατὰ γένη. However, even if there is strong agreement about the Antisthenic character of *Mem.* 4.5.2-11 in its treatment of ἐγκράτεια, some scholars tried to divide the passage and claimed that the notion of διαλέγεσθαι should be related to Plato's philosophy.²³ We believe, together with other scholars,²⁴ that there are not enough reasons to introduce this difference, nor enough reasons to think that διαλέγειν κατὰ γένη only imply division in genres and species. On the contrary, this procedure allows claiming that the expression points out to semantic analysis oriented to related words. If so, it coincides with method of ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων. It could be alluded to in the verb σκοπεῖν at the beginning of the passage. This exam is based on διαλέγειν κατὰ γένη, *i.e.*, on the organization in semantic fields that allow reveling the “semantic micro-universe” at stake. Uncovering its framing of notions, it shows the “struc-

²¹ *Mem.* 4.5.9: ὅτι καὶ ἐπὶ τὰ ἡδέα, ἐφ' ἅπερ μόνον δοκεῖ ἡ ἀκρασία τοῦ ἀνθρώπου ἄγειν, αὐτὴ μὲν οὐ δύναται ἄγειν, ἢ δ' ἐγκράτεια πάντων μάλιστα ἡδεσθαι ποιεῖ

²² *Mem.*, 4.5.11-12: ἀλλὰ τοῖς ἐγκρατέσι μόνον ἐξεστὶ σκοπεῖν τὰ κράτιστα τῶν πραγμάτων, καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ διαλέγοντας κατὰ γένη τὰ μὲν ἀγαθὰ προαιρεῖσθαι, τῶν δὲ κακῶν ἀπέχεσθαι. καὶ οὕτως ἔφη ἀρίστους τε καὶ εὐδαιμονεστάτους ἄνδρας γίνεσθαι καὶ διαλέγεσθαι δυνατωτάτους. ἔφη δὲ καὶ τὸ διαλέγεσθαι ὀνομασθῆναι ἐκ τοῦ συνιόντος κοινῆ βουλευέσθαι διαλέγοντας κατὰ γένη τὰ πράγματα. δεῖν οὖν πειρᾶσθαι ὅτι μάλιστα πρὸς τοῦτο ἕαυτὸν ἔτοιμον παρασκευάζειν καὶ τούτου μάλιστα ἐπιμελεῖσθαι. ἐκ τούτου γὰρ γίνεσθαι ἄνδρας ἀρίστους τε καὶ ἡγεμονικωτάτους καὶ διαλεκτικωτάτους.

²³ See, for instance, Maier (1943, 1.62-65 and 71-72).

²⁴ See von Arnim (1923, 210-212) and Brancacci (1990, 143).

tural value” of each word within language. When the wise man knows the semantic structure of language, he knows reality and is able to decide reasonably.

*

Let us consider another aspect. In a passage from the *Cratylus* often interpreted as a criticism against Antisthenes, Plato mentions semantic analysis together with a strong blame: “But when, after hearing this, I nevertheless ask them quietly, “What is (τί οὖν ποτ’ ἔστιν) then justice, my most excellent friend, if this is true?” they think I am asking more than expected (μακρότερα τοῦ προσήκοντος ἐρωτᾶν) and am leaping over the trenches” (413a). The underlying criticism points out that ὀρθότης is useless to answer the question τί ἐστι; it is impossible to characterize a thing except through its οἰκεῖος ὄνομα. This claim can be linked with the thesis attributed to Antisthenes about the impossibility of definition. In this sense, besides the criticism, this passage may be an allusion to a thesis considered by Plato and Aristotle as a ridiculous outburst. Indeed, Aristotle is the source often mentioned as main testimony of this Antisthenes’s conception.

In *Met.*, VIII.1043b23ss. (SSR, V.A.150), he says: “Hence the difficulty which perplexed the followers of Antisthenes⁵ and others similarly unlearned has a certain application; I mean the difficulty that it is impossible to define what a thing is (for the definition, they say, is a lengthy formula), but it is possible actually to teach others what a thing is like; e.g., we cannot say what silver is, but we can say that it is like tin. Hence there can be definition and formula of one kind of substance, i.e. the composite, whether it is sensible or intelligible; but not of its primary constituents, since the defining formula denotes something predicated of something, and this must be partly of the nature of matter and partly of the nature of form.”

We have mentioned Plato’s criticism: a naturalistic approach cannot answer to the question τί ἐστι, and here we find a programmatic declaration in the same sense. Nevertheless, the most important contribution is that, according to this thesis, even if to define (ὀρίζασθαι) is impossible, there is another kind of knowledge that can be developed and transmitted. This activity is linked to the question ποῖον ἐστι, “how is” a thing. The answer is not oriented to the definition, because it has been discarded, but to “descriptive” discourse, as it is said in Diogenes Laertius’ testimony about Antisthenes’s conception of λόγος. This descriptive λόγος that “shows” fits well the theoretical requirements of semantic analysis. It does not try to define each word included in a field because it is impossible, but to clarify their distinctive features, *i.e.*, the hints that oppose them to the others.

According to Diogenes Laertius, “He was the first to define statement (or assertion) by saying that a statement (λόγος) is that which sets forth what a thing was or is (ὁ τὸ τι ἦν ἢ ἔστι δηλῶν)” (VI.3; SSR, V.A.151). What Diogenes calls “definition” of λόγος, could have been in the beginning a way to highlight that we know reality through language. However, to say that λόγος show what was or what is is not the same as saying that we can define through λόγος because it would be at odds with the principle of ἓν ἐφ’ ἑνός -a name for each thing. If definition is possible, then there are two ways to name the same thing, although nowadays we would say that one is the meaning and the other is the reference. There would be for each thing a μικρὸς λόγος and a μακρὸς λόγος, which is superfluous from Antisthenes’s perspective.

How λόγος “show what was or what is” can be understood as a semantic analysis. Appealing to contemporary terminology, it is a “lexicology of content”, although the sign is not arbitrary. Indeed, the example of ‘silver’ makes sense if we think that the outcome if not the definition, *i.e.*, it does not indicate τί ἐστί, but ποῖόν ἐστί. This description is carried out through the analysis of the semantic field to which the lexeme belongs. In the example of the silver, the procedure inserts the lexeme ‘silver’ in the field ‘metal’, and within this realm, establishes features. The passage mentions one of them, related to the material similarity with tin, but many others could be added: commercial value (like gold), less hardness (comparing with steel), similar color (like platinum), etc.

Hence, Antisthenes’s view could be synthesized as follows: ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων does not try to define; it discards the question τί ἐστί and adopts the question ποῖόν ἐστί, that should be understood as a semantic analysis of the relevant words, in an astonishing antecedent of the modern notion of semantic field. On this basis, Antisthenes goes beyond the linguistic approach because if there is a relation between name and nature of each thing, then linguistic analysis becomes a proper way to access reality. Philosophy, understood as investigation of names, far from being limited to an epistemological problem, allows accounting for practical issues. This is clear from the testimony that tells the story of Antisthenes’s reaction at the theatre: “Wherefore the corrected versions (παραδιορθώσεις) which Cleanthes and Antisthenes employed are themselves not without value. Antisthenes, observing that the Athenians had raised an uproar in the theatre at the line, ‘What’s shameful if its doer think not so?’, at once interpolated, ‘A shame’s a shame, though one think so or not (αἰσχρὸν τό γ’ αἰσχρὸν, κὰν δοκῆ κὰν μὴ δοκῆ)’” (Plut., *Quom. Adul. Poet. Aud. Deb.*, 12, p. 33c; SSR, V.A.195).

Antisthenes criticizes the idea that concepts are relative, in the antipodes of Protagoras. He thought that the correctness of names forbids

relativism. ἐπίσκεψις τῶν ὀνομάτων seeks to fix the semantic structure of language excluding relativist views. In this sense, Antisthenes adheres to the formula “τὰγαθὰ καλὰ, τὰ κακὰ αἰσχροῦ” (DL, VI.12; SSR, V.A.134), and this correspondence, whose generic terms can be substituted by concrete examples, cannot be altered. The warrant in such a theory is that, because of its origin, the structure of language is not changeable, and every lexeme within language is comprehended in the same way by every speaker. Hence, the very fact that every human being comprehends the notion of good becomes the sound fundament of ethics.

*

Antisthenes’s approach is a curious antecedent of modern ideas.²⁵ As we have seen, Porphyrius’ testimony about the term πολύτροπος resembles Saussure’s notion of association regarding the word *enseignement*. Antisthenes’s approach seems to be, *mutatis mutandis*, a “lexicology of content”, in Coseriu’s terms (1977, 46-50). Hence, his philosophy can be considered an antecedent of the theory of semantic fields. The main difference from contemporary approaches is the denial of the arbitrariness of the linguistic sign, that is an undisputed assumption in every post-Saussurean linguistics. Then, a naturalistic semantics, which becomes an ontological semantics and denies arbitrariness, is conceived as a way to the knowledge of reality. Even if it is not admissible to talk about grammatical studies in the classical period, given that grammar as an autonomous discipline emerged in the Hellenistic period when Alexandrian philology and Stoic philosophy converged, we find in Antisthenes an original analysis that underlines the relevance of semantic analysis. We deem it acceptable to consider it as a distant antecedent of the modern notion of semantic field, understood as a powerful tool to know reality through its linguistic correlate.

²⁵ Other philosophical works outside Antisthenes’s *corpus* does not include semantic studies of this type. Plato’s passages referring similar arguments belong to contexts that invite to think of parodic imitations of other authors, such as Protagoras, Prodicus or Antisthenes, and the same happens with many passages from Xenophon. On the other, Aristotle’s works have “lexical” passages, like the so-called “dictionary” in the fifth book of the *Metaphysics* or the chapters 9 to 13 in the sixth book of *Nicomachean Ethics*, in which the notions of εὐβουλία, σύνεσις, γνώμη, νοῦς, φρόνησις and δεινότης are examined, and is tempting to think that, to some extent, although not only, the list is a kind of lexicon of ethical terms. However, the approach does not include a proper semantic analysis nor a comparison with terms related to a semantic field. Furthermore, the passage suggests an interpretation of the steps of moral act oriented to describe a theory of action. For this reason, it does not seem to be mainly a semantic analysis, except indirectly. See Marsico (1998) and (2021).

REFERENCES

- Arnim, H. von (1923), “Xenophons Memorabilien und Apologie des Sokrates”, *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskat Historisk-filologiske Meddelelser*, VIII 1, Kobenhavn, pp. 208-212.
- Blaise, F., et al. (1986), “Antisthène: sophistique et cynisme”, in Cassin, B. (ed.), *Positions de la sophistique*, Paris, 1986, pp. 117-147.
- Blank, D. (1982), *Ancient philosophy and grammar*, California.
- Brancacci, A. (1990), *Oikeios logos. La filosofia del linguaggio di Antistene*, Napoli.
- Chroust, A. (1957), *Socrates. Man and Myth*, London.
- Classen, C. J. (1976), “The Study of Language amongst Socrates’ Contemporaries”, in *Sophistik*, hrsg. von C. J. Classen, Darmstadt.
- Cordero, N. (2001), “L’interprétation antisthénienne de la notion platonicienne de ‘forme’ (*eidōs, idea*)”, in M. Fattal (ed.), *La philosophie de Platon*, Paris, pp. 323-343.
- Coseriu, E. (1977), *Principios de semántica estructural*, Madrid.
- Declava Caizzi, F. (1966), *Antisthenis Fragmenta*, Milano-Varese.
- Giannantoni, G. (1990), *Socrates et Socraticorum reliquiae*, Napoli.
- Greimas, A. J., y J. Courtés (1990), *Semiótica. Diccionario razonado de la teoría del lenguaje*, Madrid.
- Gutiérrez Ordóñez, S. (1992), *Introducción a la Semántica funcional*, Madrid.
- Kirk, G. (1951), “The problem of *Cratylus*”, *American Journal of Philology*, pp. 225-253.
- Maier, H. (1943), *Socrate. La sua opera e il suo posto nella storia*, trad. italiana, Firenze.
- Marsico, C. (1998), “Aristóteles, *Ética Nicomaquea*, VI, 9-13: Una propuesta de lectura”, en *Aristóteles. Actas del Primer Congreso Aristotélico Argentino*, UNCuyo, 1998, pp. 309-312.
- Marsico, C. (2005), “Antístenes y la prehistoria de la noción de campo semántico”, *Nova Tellus*, 23.2.
- Marsico, C. (2014), Filósofos socráticos, *Testimonios y fragmentos II. Antístenes, Fedón, Esquines y Simón*, Buenos Aires.
- Marsico, C. (2021), “Preeminent in *phronesis*: Xenophon and Aristotle on the intellectual virtues”, in G. Danzig, D. Konstan (Eds.), *Xenophon and Aristotle on the Virtues*, forthcoming.
- Patzer, A. (1970), *Antisthenes der Sokratiker*, Heidelberg, diss.

Claudia Marsico
Universidad de Buenos Aires

ODISEO NO ES UN MENTIROSO. ANÁLISIS SEMÁNTICO ANTIGUO EN LA INVESTIGACIÓN DE LOS NOMBRES DE ANTÍSTENES

Resumen

Antístenes fue uno de las figuras más cercanas de Sócrates, pero fue también discípulo de Gorgias y tuvo buen conocimiento de las discusiones sobre el lenguaje de la época. Por tanto, no es sorprendente que su filosofía incluyera el vínculo entre lenguaje y ontología como un rasgo importante, pero presenta también similitudes significativas con la lingüística contemporánea. En este trabajo estudiaremos la filosofía de Antístenes para indicar el modo en que su método de «investigación de los nombres» se puede entender como una «precuela» de la noción de «campo semántico». Analizaremos los rasgos generales de este enfoque y los conceptos de «uso de los nombres» y «distinción en clases». Sobre esta base, bosqueharemos el método de análisis semántico de Antístenes enfatizando los aspectos relevantes para los estudios posteriores.

Мирко Обрадовић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Београду

ПОДАЦИ О МИТУ И ДРУГИМ ОБЛИЦИМА КОРУПЦИЈЕ У ПЛУТАРХОВИМ *ЖИВОТОПИСИМА НИКИЈЕ И АЛКИБИЈАДА*

АПСТРАКТ: Рад је посвећен Плутарховим *Животописима Никије и Алкибијада* и подацима о миту и коруптивним радњама који се могу пронаћи у овим делима. Никија, Никератов син, означен је као поштен и непоткупљив, али је као богат човек давао новац сикофантима и другим грађанима и тако куповао њихову наклоност. Иако Плутарх наводи да је све то радио из урођеног политичког кукавичлука и из бојазни од народне воље, на куповину наклоности народа се може гледати као на коруптивну делатност својствену политичарима у различитим епохама, па тако и онима у демократској Атини друге половине V века пре н. е. Алкибијад, Клинијин син, с друге стране, није био имун на мито и корупцију и одавао је утисак човека спремног на све да би прибавио новац и остварио своје политичке циљеве. И један и други су, међутим, настојали да манипулишу народом и народном вољом ради остварења сопствених интереса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Плутарх (око 46. – око 125. године н. е.), *Ујоредни животописи*, Никија, Алкибијад, Атина, мито, корупција, политика, поштење у политици.

Биограф, философ и полихистор Плутарх из Херонеје у Беотији (живео од око 46. до око 125. године н. е.), изузетно је драгоцен писац. Без његових *Ујоредних животописа славних Грка и Римљана*, односно разноврсних есеја сабраних у *Етички зборник*, наша знања о грчко-римском свету била би знатно оскуднија. Захваљујући свом енциклопедијском знању и многоструким интересовањима, Плутарх је од заборава сачувао, цитирајући их у својим радовима, бројне прозне писце, песнике, философе, историчаре, чија су дела била

изгубљена још у антици. При свему томе, као етичар коме је трагање за оним што је ваљано и исправно у поступцима људи од посебне важности, Плутарх је необично драгоцен за разумевање хеленског духа, његовог културног и вредносног идентитета и уопште односа Хелена према моралу у старини. Иако он није темељни и доследни критичар друштва које описује, јер су истакнуте историјске личности са својим врлинама и манама најчешће у фокусу његовог казивања и просуђивања, Плутарх је један од писаца који се као извор информација свакако не може изоставити ни када је реч о миту и осталим облицима корупције у Атини класичне епохе (V–IV век пре н. е.). Вредне податке о слабостима и „рањивостима” атинске демократије према појавама коруптивних радњи код носилаца јавних функција доносе свих осам Плутархових *Животописа* атинских државника V и IV века пре н. е. презентираних у оквиру његових *Упоредних животописа славних Грка и Римљана* (биографије Темистокла, Аристиде, Кимона, Перикла, Никије, Алкибијада, Демостена и Фокиона). У претходним бројевима овог часописа обрађени су Плутархови *Животописи Темистокла и Аристиде*, и *Животописи Кимона и Перикла*, водећих атинских политичара из времена Персијског рата и тзв. *пенџеконијаеције* (V век пре н. е.). У њима су анализирани подаци који се односе на неке „капиталне” случајеве корупције највиших државних функционера, али и они који се тичу само сумњи и оптужби у вези с примањем или давањем мита и сличним коруптивним радњама.¹ Показано је да су „дуги прсти” код политичара и њихова склоност ка примању или давању мита један од важних елемената које Плутарх анализира да би својим читаоцима предочио на који начин такве појаве утичу на ефикасност рада онога који обавља државну функцију, као и на формирање државника као личности. При свему томе поставља се и питање како те појаве, с друге стране, утичу на цело друштво и у којој мери могу да нанесу штету интересима државе и народа. У том се погледу Плутарх не разликује од других писаца и мислилаца у старини који су такође о корупцији генерално рђаво писали и судили. Зато су честитост у обављању државних послова и неупрљаност коруптивним радњама особине политичара које Плутарх често бележи као нарочито важне приликом доношења коначног суда о делатности сваког државника понаособ. Међу атинске великане којима су поштење и политика „чистих руку” у обављању државничког

¹ М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим *Животописима Темистокла и Аристиде*, *Зборник Мајнице српске за класичне студије* 20, 2018, 137–163; исти, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим *Животописима Кимона и Перикла*, *Зборник Мајнице српске за класичне студије* 21, 2019–2020, 79–105.

посла били на првом месту, свакако се, према Плутарховом суду, могу сврстати Аристид, Кимон и Перикле, док је Темистокле приказан као државник коме ефикасност политике коју води нескривено стоји испред етике. Плутарх је као писац, међутим, управо познат и по томе што он нема обичај да скрива сведочанства и податке које налази у својим изворима, чак ни када они могу да нашкоде угледу личности којима је посветио биографије. Зато у свим овим биографијама истакнутих атинских државника и налазимо забележене оптужбе, остављајући сада по страни да ли су оне биле оправдане или не, за давање или примање мита и сличне коруптивне делатности којих нису били поштеђени ни најчеститији међу политичарима. Ове се оптужбе могу приписати највећим делом конфликтној традицији коју је следио Плутарх, али и као такве представљају драгоцену сведочанство о друштвеној клими онога времена и начинима како су се грађани односили према појавама корупције код носилаца државних функција. Ниједно друштво није имуно на појаве мита и корупције, није то извесно била ни демократска Атина класичне епохе, али нам често у недостатку примарних извора, Плутархова знања и судови о овим питањима могу бити од велике користи. Показаће се то, верујемо, и у анализи *Живојојиса Никије* и *Живојојиса Алкибијага*, тако да нам преостаје да у наредном и последњем наставку серије радова о миту и корупцији у Атини класичног периода из визуре Плутарха обрадимо још само две Плутархове биографије великих атинских државника, али овога пута млађих, из времена атинске демократије IV века пре н. е., *Живојојис Демосћена* и *Живојојис Фокиона*.

II

Живојојис Никије, атинског државника из друге половине V века пре н. е., дат је у пару са *Живојојисом Краса*, римског државника из I века пре н. е. и епохе римских грађанских ратова, у оквиру Плутархових *Ујоредних живојојиса славних Грка и Римљана*. Основни разлог за поређење атинског и римског државника Плутарх налази у начину на који су обојица окончали свој живот. И један и други су страдали као војсковође на војном походу далеко од своје отаџбине – Никија, Никератов син, на Сицилији, борећи се са Сиракужанима и њиховим савезницима у време Пелопонеског рата, а Марко Лициније Крас чак у северној Месопотамији, ратујући с Парћанима код града Каре (Харан у данашњој југоисточној Турској). Та два велика војничка пораза Атине и Рима су, сматра Плутарх, међусобно упоредива, па већ у уводу *Живојојиса Никије* вели да

нам се „чини да није неумесно упоређивати Краса с Никијом и партску несрећу са сицилијском” (ἐλεῖ δοκοῦμεν οὐκ ἀτόπως τῷ Νικίᾳ τὸν Κράσσον παραβάλλειν, καὶ τὰ Παρθικὰ παθήματα τοῖς Σικελικοῖς).² Ови пресудни догађаји и све оно што им је у историјском смислу претходило запремају и највећи део оба животописа, па од укупно тридесет (30) поглавља *Живоїоїиса Никије*, готово две трећине се односи на припреме и сам поход Атињана на Сицилију (поглавља 12–30), док од тридесет и три (33) поглавља *Живоїоїиса Краса*, њих осамнаест (18), односно више од половине (поглавља 16–33), отпада на Красов поход на Парћане и неславни крај код Каре.³ По томе се ови животописи разликују од готово свих осталих Плутархових, јер само делимично прате устаљену шему коју писац следи приликом састављања биографија, па тако у *Живоїоїису Никије* нећемо, на пример, уопште пронаћи податке или анегдоте о његовом пореклу, дечачким и младићким данима, васпитању, образовању, учитељима и слично. Пред нас одмах иступа Никија као већ зрео политичар и стратег из последњих година Перикловог живота и у годинама непосредно после Периклове смрти, а Плутарх своје казивање о Никији, Никератовом сину, започиње с добро познатим Аристотеловим мишљењем, изнетим у *Аџинском усїаџу*, где је овај сврстан међу тројицу најчеститијих грађана Атине у њеној новијој историји.⁴ Започевши на тај начин опис Никије, Плутарх као да није намеравао да се враћа на његове почетке као политичара и оне године које претходе државничкој делатности, већ је свог јунака одмах сместио у центар политичких збивања, нарочито у вези с његовим сукобом са озлоглашеним Клеоном око задобијања првенства у народу у годинама непосредно после Периклове смрти (*Nic.* 2–3).⁵ Плутарх јасно наглашава да ће само укратко изложити главне догађаје и дела (πράξεις) из Никијиног живота, јер су о њима већ детаљно писали велики историчари Тукидид и Филист, а њему преостаје да само сабере „оне појединости које су промакле већини

² Plut. *Nic.* 1, 1. Уп. Т. Duff, The Prologues, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 339–340.

³ Уп. А. Wardman, *Plutarch's Lives*, London 1974, 155; С. Cooper, Death and Other Kinds of Closure, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 400.

⁴ Plut. *Nic.* 2, 1–2, заједно са Тукидидом, Мелесијиним сином, и Тераменом, Хагноновим сином (= *Agist. Ath. Pol.* 28, 5). За коментар овог Аристотеловог суда, вид. Р. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, 358–361.

⁵ Не треба искључити ни могућност да Плутарх у изворима које је следио није ни пронашао податке о Никијином пореклу и његовим почецима у политици јер у уводу *Живоїоїиса Алкибијага* (Plut. *Alc.* 1, 3) наводи да од знаменитих Алкибијадових савременика (поименце су наведени атински политичари и војсковође Никија, Демостен, Ламах, Формион, Трасибул и Терамен) ниједноме се не зна чак ни мајчино име, за разлику од Алкибијада коме знамо и име дојиље (Амикла из Лакедемона) или име првог учитеља (Зопир).

писаца” (τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλούς) или их спомињу само узгред или се, опет, јављају на заветним даровима (ἀναθήμασιν) и у скупштинским одлукама (ψηφίσμασιν), дакле у документарним изворима.⁶ Слично донекле стоји и са *Живојтойисом Краса*, где је писац, који је уједно саставио и биографије више истакнутих Красових римских савременика, од којих су неки били његови политички противници или савезници (биографије Помпеја, Цезара, Лукула, Цицерона, Марка Антонија, Катона Млађег, Брута), вероватно желео да избегне сувишна понављања и преклапање материјала.⁷ Зато се у *Живојтойису Краса* и највише фокусирао на судбоносни догађај (поход на Парћане) који је искључиво био Красов и о коме није имао разлога да приповеда у биографијама осталих његових савременика. Опис последњих похода Никије и Краса и њихова трагична смрт запрема, дакле, највећи део њихових биографија, а ови догађаји имају и централно место у завршном разматрању поређења живота и дела ових државника (σύγκρισις), јер је и начин на који се одлази у смрт за Плутарха важан елемент приликом доношења завршне оцене о вредности сваког државника понаособ. У томе Плутарх даје предност Красу над Никијом, јер се овај, и поред бројних показаних грешака у стратегији, није, за разлику од Никије, предао надмоћнијем непријатељу, већ је храбро положио живот борећи се.⁸ И поређења у вези са њиховим активностима на унутрашњој политичкој сцени као да иду више у прилог Красу, јер је он, примећује Плутарх, морао да се у политици носи с таквим државницима и славним војсковођама попут Цезара и Помпеја, за разлику од Никије који је водио „љуће политичке бојеве” с Клеоном или Хиперболом.⁹

⁶ Plut. *Nic.* 1, 5. Уп. Т. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 22–23.

⁷ За мишљење да је од наведених осам биографија Римљана из епохе грађанских ратова чак њих шест (изузетак чине *Живојтойиси Цицерона* и *Лукула*) настајало истовремено, уп. С. Pelling, *Plutarch's Method of Work in the Roman Lives*, *JHS* 99, 1979, 74–96 = С. Pelling, *Plutarch and History: Eighteen Studies*, Oxford 2002, 1–12. За хронологију Плутархових *Живојтойиса* и уопште његових списа, уп. С. Р. Jones, *Towards a Chronology of Plutarch's Works*, *JRS* 56, 1966, 66–72, који рачуна да су *Ујоредни живојтойиси* написани у Плутарховим зрелим годинама, између отприлике 96. и 120. године н. е.

⁸ Plut. *Comp. Nic.-Crass.* 5. Треба, међутим, нагласити да, на начин како је описана, смрт и једног и другог носи у себи елементе еурипидовске трагедије, што није промакло ни многим каснијим истраживачима и тумачима Плутархових *Живојтойиса*. Уп. нпр. D. Braund, *Dionysiac Tragedy in Plutarch's Crassus*, *CQ* 43, 1993, 469; A. V. Zadorojnyi, *Tragedy and Epic in Plutarch's Crassus*, *Hermes* 125, 1997, 180–182; J. Mossman, *Tragedy and the Hero*, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 442–445.

⁹ Plut. *Comp. Nic.-Crass.* 2, 4. Међутим, уп. А. G. Nikolaidis, *Is Plutarch Fair to Nikias?*, *JCS* 13, 1988, 319–333, за другачије мишљење по коме је Плутарх настојао да начини равнотежу код поређења својих јунака, па одатле није докраја био правичан према Никији који готово у свим параметрима поређења заслужује предност у односу на Краса. За одличну анализу завршних поређења Никије и Краса, уп. такође Т. Duff, *Plutarchan*

Постављају се, међутим, и питања зашто је Плутарх уопште сачинио биографије ових државника, да ли су њихова дела и животи уопште вредни да би служили као пример, и шта је то што њих још повезује изузев трагичне погибије на походу.¹⁰ Треба, с једне стране, имати у виду да је обе биографије Плутарх начинио у својим позним годинама, када су настали и животописи још неких државника чије примере извесно не треба следити, попут, пре свих других, пара *Деметрије Полиоркеј* – *Марко Антионије*, али донекле такође још неколико упоредних животописа јунака чија искуства и судбину треба настојати избећи у животу: *Алкибијас-Кориолан*, *Пир* – *Гај Марије*, *Ајис* и *Клеомен* – *Тиберије* и *Гај Грах*. За онога који зна да учи на туђим грешкама и несрећним судбинама, и овакви примери, сматра Плутарх, могу бити вредни и корисни и у том правцу треба посматрати и настанак пара *Никија*–*Крас* као упоредних животописа. Међутим, поред тог основног разлога за поређење, у биографијама Никије и Краса могу се пронаћи још неке очигледне сличности између ових државника, а што све стоји у вези и с темом овога рада. И један и други државник су били веома богати људи и то своје богатство су знали да користе као очигледну предност у политичком деловању. За разлику од оцене начина на који су отишли у смрт, Плутарх с тим у вези даје јасну предност Никији над Красом, пошто је сматрао да је Атињанин на часнији начин од Римљанина тај свој велики иметак трошио. Никија је, наглашава Плутарх, био за своје време изузетно богат човек, истина ни приближно тако као Крас,¹¹ али је зато, за разлику од Краса, у трошењу новца више био усмерен на опште добро „хранећи своје честољубље заветним даровима, приређивањем спортских такмичења и увежбавањем хора за драмска надметања” (*ἀναθήμασι καὶ γυμναστικαῖς καὶ διδασκαλαῖς χορῶν φιλοτιμούμενος*).¹² Поред тога, остала је за-

Synkrisis: Comparisons and Contradictions, in L. Van der Stockt (ed.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch*, Acta of the IVth International Congress of the *International Plutarch Society*, Louvain 2000, 150–155; исти, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 269–275.

¹⁰ За могуће одговоре бар када је реч о Никији, уп. Frances B. Titchener, *Why did Plutarch Write About Nicias*, *AHB* 5, 1991, 153–158, која сматра да је Никија изабран јер Плутарх није могао да пронађе ни једног другог грчког државника кога би упарио с Красом у својим *Упоредним животописима славних Грка и Римљана*.

¹¹ Никијино богатство је процењено на око стотину таланата, а приход је највећим делом долазио од закупа рудника у којима је под тешким условима радило и по хиљаду робова. Уп. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 BC*, Oxford 1971, 403. Треба, истине ради, рећи да традиција о Никијином огромном богатству углавном потиче из познијих извора, јер Тукидид само на једном месту у својој *Историји Пелопонеској рати* спомиње да је Никија био богат човек и то у вези с околностима које су довеле до Никијине смрти (Thuc. VII 86, 5).

¹² Plut. *Comp. Nic.-Crass.* 1, 4. Плутарх наглашава да је Никија у давањима за јавне светковине надмашио све своје претходнике и савременике и да као хорег никада није побеђен (Plut. *Nic.* 3, 3).

памћена у традицији по свом обиму и раскоши и његова издашност према богу Аполону када је лично предводио атинско свето посланство (*architheoria*) на острву Делосу.¹³

Оно што, међутим, Плутарх највише замера Никији је његова опрезност у политици која је у неким важним и преломним тренуцима показивала елементе кукавичлука. Из те опрезности и недостатка храбрости настајале су неке грешке које су ишле на штету самом Никији, али су носиле опасност и за опште интересе, нарочито ако су чињене у тренуцима када је он обављао јавну и државну функцију. У том светлу треба гледати и на податке у Никијиној биографији који се односе на примање или давање мита и сличне коруптивне радње које се пре могу објаснити Никијиним страховима за сопствену безбедност, него поквареношћу у политици. Плутарх управо наглашава да је Никија био частан човек и да никада, за разлику од Краса, није био оптужен да је примио мито, али је зато „из кукавичлука давао и расипао новац на сикофанте, што је поступак који можда не би приличио Периклу или Аристиду, али је њему, кога природа баш није обдарила храброшћу, био неопходан” (*ἄλλως δὲ διδοὺς καὶ προῖέμενος ἀργύριον ὑπὸ δειλίας τοῖς συκοφάνταις ἐχλευάζετο, πρᾶγμα ποιῶν Περικλεῖ μὲν ἴσως καὶ Ἀριστείδῃ μὴ πρέπον, αὐτῷ δ’ ἀναγκαῖον, οὐκ εὖ πεφυκότι πρὸς τὸ θαρρεῖν*).¹⁴ Иако обичај поткупљивања тужилаца сикофаната (*συκοφάνται* – у пракси најчешће појединци који су покретали приватне парнице ради добијања награде прописане законом или они који су уцеђивали људе и изнуђивали од њих новац да не би као тужиоци подизали тужбе пред народним судовима) није био непознат у демократској Атини,¹⁵ Никија је први виђенији атински политичар који се доводи у везу са овом појавом.¹⁶ О томе Плутарх недвосмислено говори и у *Живојшојису*

¹³ Plut. *Nic.* 3, 5–8. *Terminus post quem* за ову светковину на Делосу и наведено Никијино свето посланство је 426. година пре н. е. Уп. Thuc. III 104.

¹⁴ Plut. *Comp. Nic.-Crass.* 1, 2 (превод на српски аутора чланка).

¹⁵ Плутарх у наставку истог пасуса (*Comp. Nic.-Crass.* 1, 3) као илустрацију бележи добар пример који се тичао Ликурга, истакнутог атинског политичара из IV века пре н. е., који је, када су га оптужили да је поткупио једног сикофанта, дословно рекао: „Е баш се радујем што сам после тако дуге политичке каријере код вас ухваћен на делу како радије дајем уместо што примам новац” (*ἥδομαι γάρ εἰ τοσοῦτον χρόνον πεπολιτευμένος παρ’ ὑμῖν, διδοὺς πεφόραται πρότερον ἢ λαμβάνων*).

¹⁶ Да је у Атини за трајања Пелопонеског рата делатност сикофаната већ била добро позната и толико изашла на рђав глас да је могла постати предмет општег подсмеха и осуде, показује чувени дијалог главног јунака Писетера и неког сикофанта из Аристофанових *Лисица*, приказаних 414. године пре н. е. у време атинског похода на Сицилију (Aristoph. *Av.* 1409–1469). О сикофантима уопште, уп. D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, 62–66, као и радове публиковане у оквиру P. Cartledge, P. Millet, S. Todd (edd.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge 1990: R. Osborne, *Vexatious Litigation in Classical Athens: Sycophancy and the Sycophant*, 83–102, односно D. Harvey, *Sycophancy and the Sycophant: Vexatious Redefinition?*, 103–121.

Никије када наводи да је због Никијиног богатства „око њега било немало оних који су тражили његов новац и добијали га. А и давао је онима који су му могли наудити не мање него онима који су за-служили његова добротинства и уопште је његов кукавичлук био извор прихода рђавима као што је и његово човекољубље то било добрим” (ὄθεν οὐκ ὀλίγοι περὶ αὐτὸν ἦσαν αἰτοῦντες καὶ λαμβάνοντες, ἐδίδου γὰρ οὐχ ἥττον τοῖς κακῶς ποιεῖν δυναμένοις ἢ τοῖς εὖ πάσχειν ἀξίοις, καὶ ὅλως πρόσοδος ἦν αὐτοῦ τοῖς τε πονηροῖς ἢ δειλία καὶ τοῖς χρηστοῖς ἢ φιλανθρωπία).¹⁷ Остављајући по страни Никијин кукавичлук као могући разлог за давање новца грађанима који то нису заслужили, нама остаје да видимо да ли се и у којој мери овакве појаве могу окарактерисати као подмићивање и корумпирање народа и народне воље.

Иако су Никију као политичара красиле умереност и доследност као најбоље особине због којих га је и народ ценио, често показивање недостатка иницијативе и одлучности приликом доношења важних одлука и страх од тог истог народа је нешто што му Плутарх највише замера. Ако је, наглашава Херонејанин, Никија „у ратовима успевао да сакрије свој кукавичлук под плаштом среће, па га је као војсковођу једнако пратио успех” (ἐν μὲν τοῖς πολεμικοῖς ἀπέκρουπτεν εὐτυχία τὴν δειλία· κατ’ὄρθου γὰρ ὁμαλῶς στρατηγῶν),¹⁸ опрезност га је у политици често стајала успеха. Тако му, на пример, Плутарх нарочито замера да је својим понашањем омогућио велики успон демагога и радикалног атинског политичара Клеона у току и после чувене операције против Спартанаца на острву Сфактерији код Пилоса 425. године пре н. е. Јер његово одбијање да се из опрезности или кукавичлука прихвати команде код Пилоса, пружило је прилику разметљивом Клеону да се чак покаже као успешан војсковођа, што овај по својој природи није био. Тако је не само пропала добра прилика да се постигне добар и частан мир с Лакедемоњанима већ је, сматра Плутарх, непристојном и дрском Клеону омогућено да стекне огромну власт и утицај у Атини. Никијина улога је, истине ради можда помало и неправедно, приказана у догађајима око Сфактерије у најгорем могућем светлу.¹⁹ Нема, ипак, сумње да Никија тада није толико нашкодио свом граду, колико самом себи и сопственом угледу, пошто Плутарх закључује да се „чинио да је то не само бацање штита (ἀσπίδος ῥίψις) него нешто још срамотније и горе

¹⁷ Plut. *Nic.* 4, 3 (превод на српски аутора чланка).

¹⁸ Plut. *Nic.* 2, 5. Све Никијине ратне успехе пре несрећног похода на Сицилију Плутарх набраја на другом месту (Plut. *Nic.* 6, 4–7).

¹⁹ Плутарх (*Nic.* 7–8) у основи следи Тукидидов извештај (Thuc. IV 27–28), допуњујући га комедиографом Аристофаном и другим изворима ненаклоњеним Клеону, али који нису штедели ни Никију.

(αἴσχιόν τι καὶ χεῖρον), из кукавичлука добровољно одбацити стратегију и препустити непријатељу прилику за тако велики успех (τὸ δειλία τὴν στρατηγίαν ἀποβαλεῖν ἐκουσίως, καὶ προέσθαι τῷ ἐχθρῷ τηλικούτου κατορθώματος ἀφορμᾶς) сменивши самог себе с положаја” (αὐτὸν ἀποχειροτονήσαντα τῆς ἀρχῆς).²⁰ И, што је било, сматра Плутарх, најгоре за Атињане, на тај начин је отворио беспризорном Клеону пут ка врху и одлучујућем утицају у граду у наредним годинама.²¹

Има, међутим, далеко више ситуација када Плутарх налази оправдање за сличне Никијине поступке. Плутарховим моралним начелима извесно сасвим одговара то што је Никија више упамћен у традицији као човек мира него као човек рата. У томе он спремно следи Тукидида који је у вези с мировним споразумом између Атине и Спарте из 421. године пре н. е., вероватно с правом у историји и названим Никијиним миром, закључио да је Никија имао јасну намеру да у народном сећању остане запамћен као миротворац и као неко ко није никада свом граду нанео штету.²² Да та мировна политика није, међутим, могла опстати на дуже стазе у политичкој и друштвеној клими ондашње Атине, Плутарх јасно показује на примеру Алкибијада који је уместо Клеона постао главни Никијин политички такмац. Не без жаљења Плутарх констатује да Никија, иако се решио Клеона,²³ није „добрио прилику да град у потпуности смири и утиша (παντάλασιν ἀναπαῦσαι καὶ καταστωρέσαι τὴν πόλιν), већ тек што је државу усмерио спасоносним путем, буде с њега избачен (ἀλλ' εἰς ὁδὸν τὰ πράγματα σωτήριον καταστήσας ἐξέπεσε) јер је силином и жестином Алкибијадова славољубља поново био гурнут у рат” (ῥύμη καὶ σφοδρότητι τῆς Ἀλκιβιάδου φιλοτιμίας αὖθις ἐξωσθεῖς εἰς τὸν πόλεμον).²⁴ Ипак, он даје за право Никији и када се успротивио Алкибијаду и самој идеји војног похода на Сицилију 415. године

²⁰ Plut. *Nic.* 8, 2. Бацање штита симболизовало је предају, а од стратега (Никија је, за разлику од Клеона, био један од десеторице изабраних атинских стратега за 425/4. годину пре н. е.) очекивало се да успешно приведи крају започету војну операцију. На Никијину стратегију пала је тако сенка, иако је он у току исте године имао доста успеха у командовању на другим деловима Пелопонеза, а круна тих напора било је освајање острва Китере и уништење Тиреје. Уп. R. Develin, *Athenian Officials 684–321 B.C.*, Cambridge 1989, 129.

²¹ Plut. *Nic.* 8, 5–6.

²² Thuc. V 16, 1. За уопште позитиван суд Тукидида о Никији, вид. такође Thuc. VII 86, 5, где се наглашава да је Никија, због своје врлине и високих моралних начела, најмање од свих Хелена онога доба заслужио такав крај (ликвидиран у заробљеништву код Сиракужана). Уп. нпр. T. Rood, *Thucydides: Narrative and Explanation*, Oxford 1998, 183–201; D. Gribble, *Individuals in Thucydides*, in A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden–oston 2006, 459–462; P. A. Stadter, *Characterization of Individuals in Thucydides's History*, in R. K. Balot et al. (edd.), *The Oxford Handbook of Thucydides*, Oxford 2017, 288–291.

²³ Погинуо у бици код Амфиопоља 422. године пре н. е. Уп. Thuc. V 10.

²⁴ Plut. *Nic.* 9, 2.

пре н. е. Никија није, међутим, с тим у вези показао довољно одлучности и на крају је из најбољих намера и сам допринео да поход буде већих размера у бродовљу и људству него што је то првобитно било предложено.²⁵ Плутархов Никија као да је имао нешто од Периклове далековидости, али му је недостајала Периклова чврстина, за разлику од Алкибијада, који је имао чврстину, али му је недостајала далековидост. Али Плутарх му замера да није, када је већ донета одлука да се с великом флотом крене на Сицилију, а он сам био изабран за једног од заповедника са огромним овлашћењима, показао довољно иницијативе и није, и поред бројних мањих победа, искористио све прилике да непријатељу нанесе пораз.²⁶ Никијину неодлучност, ту се Плутарх слаже с Тукидидом, донекле оправдава његова богобојажљивост. Побожност је за Плутарха генерално добра особина за државника, али страх од божанске силе који је код Никије попримао размере претераног сујеверја, то свакако није. Знаменита и добро позната Тукидидова констатација изречена благим тоном да је Никија „био некако сувише наклоњен предсказањима и сличним стварима”,²⁷ за Плутарха је показатељ његове слабости, јер сујеверје и богобојажљивост не треба да прате активност државника.²⁸ Уосталом, та богобојажљивост и то сујеверје можда су га на крају и стајали коначног пораза и губитка живота у сицилијској катастрофи 413. године пре н. е.²⁹

На сличан начин неодлучношћу (*чий̑ај* кукавичлуком) и богобојажљивошћу (*чий̑ај* празноверјем) Плутарх, видели смо, као да објашњава и Никијине поступке на унутрашњој политичкој сцени. У ту се категорију могу уврстити и горе споменута његова плаћања сикофантима, као и новчана давања другим људима који су то заслуживали, као и онима који то нису.³⁰ Оваквим давањима је Никија извесно „лечио” своје страхове, али се на њих може гледати и као на куповину народне наклоности и покушаје корумпирања атинских

²⁵ Plut. *Nic.* 12. Уп. Thuc. VI 25, 31, да је Никија, у намери да одврати Атињане од похода, тражио да се на Сицилију не креће без најмање стотину брзих ратних лађа (тријера) и пет хиљада хоплита, а да су му на крају одобрене још веће снаге, што Атињана, што њихових савезника.

²⁶ Почев од Plut. *Nic.* 14, такође следећи понајвише Тукидида.

²⁷ Thuc. VII 50, 4: ἦν γὰρ τι καὶ ἄγαν θεμιστὶν τε καὶ τῷ τοιοῦτῳ προσκεϊμένος, што цитира и Плутарх у *Животопису Никије* (Plut. *Nic.* 4, 1). За коментар, уп. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. III: Books 5.25–8.109, Oxford 2008, 642–644.

²⁸ За ова питања, уп. нпр. F. B. Titchener, *Is Plutarch's Nicias Devout, Superstitious, or Both*, in A. G. Nikolaidis (ed.), *The Unity of Plutarch's Work: Moralia Themes in the Lives, Features of the Lives in the Moralia*, Berlin – New York 2008, 277–283.

²⁹ Не треба зато да чуди што је Никија због показаног сујеверја у пресудним данима рата на Сицилији споменут као изразито негативан пример и у Плутарховом спису *О празноверци* (*De superstitione*) у његовом *Етичком зборнику* (*Mor.* 169A).

³⁰ Уп. Plut. *Nic.* 4, 3.

грађана. Јер шта ако „плашљиви” и увек опрезни Никија поклонима у новцу није само очекивао да грађани не гласају *ἰροῖσιν ἡεῖα*, већ се с правом надао да ће они можда да гласају и *за ἡεῖα* када то буде неопходно, на пример за његове предлоге у народној скупштини? Као што је то и страх, и нада је очекивана људска реакција. А таквим поступцима и примерима се већ извесно селимо на терен мита и корупције. Чак иако мито није примао, Никија је очигледно мито давао, а то нам посредно потврђује и сам Плутарх када вели да је Никија, који је заостајао за Периклом врлином и снагом своје речи, настојао својом имовином, односно богатством (*οὐσία*), да задобије вођство у народу.³¹ На то се извесно односе и она новчана давања грађанима која спомиње Плутарх. Њих наравно Тукидид не бележи, али она су, знамо, била предмет критике и исмевања савремених комедиографа. А стара атичка комедија је за одређене друштвене појаве поузданији извор и од најбоље историографије. Она чини важан део конфликтне традиције коју следи Плутарх када су у питању животописи атинских државника класичне епохе. Он бележи поименце чак четири атинска комедиографа и цитира њихове комаде који потврђују Никијине страхове од сикофаната, али и народа уопште, које је овај настојао да превазиђе опрезним и галантним поступцима.³² Комедиограф Телеклид (*Τηλεκλείδης*) наводи чак и прецизан износ од четири мине („стотину сребрњака”) што га је наводно Никија дао једном сикофанту који се чак у представи хвали да му је овај државник пријатељ.³³ Комедије су у Атини извођене пред грађанима који су се међусобно познавали и свакодневно сусретали на тргу, у судовима, у скупштини, у вежбаљима, и свако је могао да донесе свој суд да ли песник говори истину или претерује с циљем да нашкоди политичару. Очигледно је Никију пратио рђав глас да је новцем куповао наклоност људи који су му били блиски и оних који то нису, а што је и публици могло бити добро познато.

Тукидид, с друге стране, доноси један занимљив податак који није нашао место у Плутарховом *Животопису Никије*, али који добро, чини се, сведочи о друштвеној клими онога времена и искушењима пред којима се, пре или касније, могао наћи сваки атински војсковођа и државник. Тако се, вели Тукидид, Никија 413. године

³¹ Plut. *Nic.* 3, 1.

³² Plut. *Nic.* 4, 4–8. Од наведених комедиографа и овде цитираних њихових дела (Телеклид, Еуполид, Аристофан, Фриних), до нас су стигли само Аристофанови *Вишезови*, док преостале познајемо само у оскудним фрагментима.

³³ Plut. *Nic.* 4, 5 = *PCG VII Teleclides fr.* 44. Једна мина (*μνᾶ*) износила је шездесети део таланта, а тежила је стотину драхми (приближно 430 грама = 25 атинских сребрних тетрадрахми).

пре н. е. противио повлачењу са Сицилије, добро познајући ћуд Атињана, понајвише из страха да ће га као команданта по повратку у Атину управо војници који су били под његовим заповедништвом оптужити да је примио мито од непријатеља.³⁴ Не треба уопште сумњати у могућност једног таквог сценарија да је којим случајем стратег са својом војском успео да се врати у Атину,³⁵ а можда је зато и Плутарх у праву када верује да је Никију његова богобојажљивост, али и стални страх од народне воље, усмеравала да некада доноси погрешне одлуке које су могле бити погубне за њега самог, али и за Атињане и њихове интересе. У складу с тим се могу и тражити разлози за његове упорне покушаје да се додвори народу даровима, огромним давањима за организовање светковина и спортских надметања, али и разлози за поткупљивање сикофаната, пријатеља и непријатеља, и друге сличне радње. Иако је висока политика у старини, као уосталом и данас, била магнет и пожељан изазов за многе амбициозне делатнике, очигледно није било лако бити државник и стратег у демократској Атини и свако се на свој начин довијао да опстане на политичкој сцени и не доживи на својој кожи промењиву и непредвидљиву „народну ћуд”. У друштву у коме су се грешке по народној вољи и суду плаћале губитком грађанских части (*atimia*), прогонством, а често и главом, можда би се могло наћи оправдања за неке неуобичајене поступке атинских политичара, па тако и Никије. То, уосталом, донекле чини и Плутарх, а овде још само треба навести и познату изреку коју у вези с непредвидљивом народном вољом Плутарх везује за Никијиног супарника и савременика Алкибијада који је, када је упитан зашто нема поверење у своју отаџбину да му суди, наводно одговорио: „Не верујем ни својој мајци да не би из незнања убацила црни уместо белог каменчића.”³⁶

III

Као и пар *Никија–Крас*, тако и пар *Алкибијаг–Кориолан* (заправо *Кориолан–Алкибијаг*, јер је супротно уобичајеној пракси биографија једног Римљанина дата овде пре биографије једног Хелена) у

³⁴ Thuc. VII 48, 4.

³⁵ Као што је то, уосталом, већ раније снашло стратега на повратку са Сицилије после споразума у Гели 424. године пре н. е., када су, под оптужбом да су примили мито, Питодор и Софокле кажњени прогонством, а Еуримедонт новчаном глобом. Уп. Thuc. IV 65, 3–4.

³⁶ Црни су осуђивали, а бели ослобађали кривице. Ову чувену изреку Плутарх бележи у *Животопису Алкибијада* (Plut. Alc. 22, 2), али и у спису *Изреке краљева и војсковођа*. Уп. Plut. Reg. et Imp. apophth. 186E–F: εἰδόντος δὲ τινος «οὐ πιστεύεις τῇ πατρίδι τὴν περὶ σεαυτοῦ κρίσιν;», «ἐγὼ μὲν, ἔφη, οὐδὲ τῇ μητρί, μὴ πως ἀγνοήσασα τὴν μέλαιναν βάλῃ ψήφον ἀντὶ τῆς λευκῆς».

Плутарховит Упореднит Живоїоїсита славних Грка и Римљана спада у најзанимљивија и најинтригантнија дела овог волуминозног корпуса биографија античких великана. Живоїоїс Алкибијада, славног атинског државника из времена Пелопонеског рата, сачињен је у пару са Живоїоїсом Кориолана, полулегендарног римског војсковође из првих деценија V века пре н. е. Повезница њихових живота и основни разлог за поређење изгледали су сасвим очигледни и писцу и његовим савременицима – и Атињанина Алкибијада, Клинијиног сина, као и Римљанина Гај Марција Кориолана, животни путеви и ударци судбине окренули су против њихових отаџбина, па су, и поред неоспорних успеха и доприноса које су давали у ратовима, својим градовима нанели много већу штету када су прелазили на страну непријатеља.³⁷ Због тога су и један и други живот завршили у изгнанству и то на не баш најславнији начин. Има, међутим, још много тога заједничког у животима Алкибијада и Кориолана и у њиховим карактерима, али се такође могу уочити и неке значајне разлике, сматра Плутарх. Били су то људи великих страсти, честољубиви и славољубиви, предодређени за велика дела. Кориолан је, међутим, превише упадао у „неумерене страсти” (θυμοῖς ἀκράτοις) и „непопустљива ривалства” (φιλονικίας ἀτρέπτοις), што Плутарх тумачи последицом недостатка образовања (παιδεία).³⁸ Алкибијадов је карактер (ἦθος) показивао многе противречности и промене (ἀνομοιότητας καὶ μεταβολάς), што се дешава с обзиром на велике послове којима се бавио и на несталност среће (ὡς εἰκὸς ἐν πράγμασι μεγάλοις καὶ τύχαις πολυτρόποις). И њега је пратила страственa природа (πολλῶν καὶ μεγάλων παθῶν), која му је будила снажну жељу за победом (τὸ φιλόνικον) и да у свему буде први (τὸ φιλόπρωτον),³⁹ али му, с друге стране, није, као Кориолану, недостајало образовања, јер је имао најбољег могућег учитеља у Сократу. Но, без обзира на ту битну разлику, крајњи резултат је код обојице практично био исти, иако се мора признати да је Алкибијад далеко сложенија личност од Кориолана, као што је, уосталом, и Плутархов Живоїоїс Алкибијада по својој структури далеко сложенији спис од Живоїоїса Кориолана.⁴⁰

³⁷ Уп. Plut. *Comp. Cor-Alc.* 1, 2.

³⁸ Plut. *Cor.* 1, 4–5.

³⁹ Plut. *Alc.* 2, 1.

⁴⁰ За поређење Алкибијада и Кориолана и исцрпну анализу њихових упоредних биографија код Плутарха, уп. нарочито Т. Duff, *The Structure of the Coriolanus-Alcibiades*, in J. A. Fernández Delgado, F. Pordomingo Pargo (edd.), *Estudios sobre Plutarco. Aspectos formales*, Salamanca 1996, 333–349; исти, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 205–240; S. Verdegem, *Parallels and Contrasts: Plutarch's Comparison of Coriolanus and Alcibiades*, in N. Humble (ed.), *Plutarch's Lives: Parallelism and Purpose*, Swansea 2010, 23–44.

Занимљиво је да у завршним поређењима ових државника (σύγκρισις) Плутарх наглашава да је, према општем мишљењу, Кориолан био поштен и простодушан човек, док је Алкибијад у својој политичкој делатности сматран подмуклим и неискреним (πανούργος ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἀναλήθης).⁴¹ А када је реч о односу према новцу, ту је Кориолан имао равнодушан став и био сасвим неосетљив на покушаје подмићивања, док се, напротив, за Алкибијада причало да је, како вели Плутарх, новац „често узимао на не баш леп начин дајући се подмитити, а да га је рђаво знао и потрошити на раскош и разврат” (Χρήματα τοίνυν ὁ μὲν Ἀλκιβιάδης καὶ λαβεῖν οὐκ εὖ πολλάκις ἐκ δωροδοκῶν, καὶ διαθέσθαι κακῶς εἰς τρυφήν καὶ ἀκολασίαν ἱστόρηται).⁴² Остављајући по страни добро познату Алкибијадову склоност ка раскоши, расипању новца и разврату,⁴³ овде пажњу нарочито привлачи податак, а што је од суштинске важности и за тему овога рада, да је део Алкибијадових прихода, и поред великог личног и наслеђеног иметка,⁴⁴ долазио од подмићивања (ἐκ δωροδοκῶν у множини). То би могло да нам укаже да он не само да није био имун на корупцију већ да је то могао бити и његов *modus operandi* у политици. То што се код Плутарха наводи да се о томе само „прича” (ἱστόρηται) може, с једне стране, да значи да он није сасвим уверен да је то истина, али исто тако и да су овакви наводи били опште место у изворима које је користио за писање Алкибијадове биографије. А њихов број није био мали, јер готово двадесет пет различитих писаца и њихова дела поименце цитира у свом *Живојојџису Алкибијага*, од којих је само мањи део остао до данас сачуван.⁴⁵

Ако се има у виду ова Алкибијадова „склоност” ка подмићивању, ипак је необично да Плутарх у *Живојојџису Алкибијага* уопште не спомиње најпознатији случај подмићивања који се повезује са Алкибијадом и који га је на крају можда и коштао другог и коначног изгнанства из Атине. Плутарх наводи као могуће Аликибијадове грехе, пошто је по повратку у Атину 407. године пре н. е. изабран

⁴¹ Plut. *Comp. Cor-Alc.* 2, 1. Као пример којим поткрепљује ову тврдњу наводи начин на који је Алкибијад преварио лакедемонске посланике и тако допринео да дође до кршења мира и обнављања рата између Атине и Спарте. Уп. Thus. V 45, као и Plut. *Alc.* 14.

⁴² Plut. *Comp. Cor-Alc.* 3, 1.

⁴³ Уп. Plut. *Alc.* 16.

⁴⁴ Алкибијадов отац Клинија, браком повезан са моћним кланом Алкмеонида, био је један од најбогатијих Атињана, а за брак са Хипаретом, Хипониковом ћерком и Калијином сестром, и сам Алкибијад је, како преноси Плутарх (Plut. *Alc.* 8, 3), добио најпре 10 таланата на име мираза, а затим „изнудио” још 10 када се Хипарета породила и тако остварила као мајка. За питање Алкибијадове имовине и прихода, уп. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 BC*, Oxford 1971, 19–21.

⁴⁵ У распону од прозних писаца, историчара, беседника и филозофа до песника трагедија и комедија, не рачунајући ту документарне изворе. За кратак и добар преглед извора, уп. нпр. R. Flacelière и E. Chambry у уводу престижног издања *Budé: Plutarque, Vies*, Tome III, Périclès-Fabius Maximus, Alcibiade-Coriolan, Paris, Les Belles Lettres, 1964, 110–115.

за „војсковођу самодршца и на копну и на мору” (κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν αὐτοκράτωρ στρατηγός),⁴⁶ то што су му непријатељи пребацивали да занемарује атинске интересе и да чини све за личну корист. У тим оптужбама, нарочито појачаним после несрећне поморске битке код Нотија (407/406. године пре н. е.), у којима је предњачио неки Трасибул, Трасонов син,⁴⁷ Плутарх бележи да је стајало: „за губитак бродова у последњем поразу крив је само Алкибијад, јер он своју власт сматра за спрдњу и старешинство предаје људима који су му својим пијанчењем и морнарским лакрдијањем веома много омилели, само да би он могао безбрижно обалама путовати, паре намицати, теревенчити, опијати се и забављати с хетерама из Абида и Јоније, и то наочи непријатељској морнарици. Осим тога, замерали су му и то да је себи у Тракији код Бисанте саградио јак замак, да му то буде прибежиште кад у својој отаџбини више не би могао или не би хтео живети”.⁴⁸ Бројни су, дакле, греси који су Алкибијаду стављани на терет побројани у Плутарховом извештају, али не и тај да је био оптужен да је примио мито. Податак о томе доноси римски биограф Корнелије Непот у *Биографији Алкибијада* у својој познатој збирци кратких животописа *О знамениитим војсковођама сѝраних народа* (*De excellentibus ducibus exterarum gentium*) и он представља више него занимљиву допуну ономе што стоји код Плутарха и Диодора.⁴⁹ И Непот истиче да је Алкибијаду замерено то што је његова немарност допринела укупном слабљењу атинских позиција, али додаје и да је конкретно оптужен да није заузео град Киму (у Малој Азији), иако је то могао, јер га је [персијски] краљ подмитио (*nam corruptum a rege capere Cymen noluisse arguebant*).⁵⁰ Да ли се може поклонити поверење овом Непотовом податку? Јасно је да се под *rex* овде мисли на персијског цара, јер је и уобичајени назив за персијске владаре из династије Ахеменида у класичном грчком био само „краљ” (ὁ βασιλεύς). У то време је Персијским царством још увек владао Дарије II (од 423. до 404. године пре н. е.), али то не мора да значи, уколико има уопште истине у овој причи,

⁴⁶ Plut. Alc. 33, 2.

⁴⁷ Не треба га мешати са далеко познатијим Трасибулом, Ликовим сином, из деме Стирије, који је био способан стратег и близак Алкибијадов сарадник.

⁴⁸ Plut. Alc. 36, 2–3 (прев. М. Н. Ђурић, *Плутарх, Славни ликови антике I. Избор из Ујоредних живописа*, Нови Сад 1978, 157).

⁴⁹ Алкибијадов млађи савременик Ксенофонт у *Хеленској историји* не доноси појединости, изузев констатације да су Атињани замерали Алкибијаду да су због његове небриге пропали бродови, па су изабрали десет нових стратега (*Xen. Hell. I 5, 16*). Међутим, историчар Диодор у својој *Историјској библиотеци*, следећи другачију традицију (пре свих историчара Ефора, родом из малоазијске Киме), бележи далеко више појединости у вези с Алкибијадовим операцијама око града Киме у Еолиди и по њега оптужујућег посланства грађана Киме у Атине (*Diod. XIII 73–74*).

⁵⁰ Nep. Alc. VII 2.

да је цар лично подмитио атинског војсковођу са ванредним овлашћењима. Цела ствар је могла да се „углави” и преко царевих малоазијских сатрапа с којима је Алкибијад одржавао везе у дужем временском периоду. На крају је он сам и потражио уточиште код Фарнабаза, сатрапа Хелеспонтске Фригије, јер се надао да ће, као својевремено Темистокле, преко њега лакше стићи до двора новог цара Артаксеркса II Мнемона.⁵¹ На крају, иако Плутарх не спомиње овај случај око града Киме као случај подмићивања, он је сасвим у складу с оним што Плутарх уопште доноси о Алкибијаду и његовом односу према новцу и начинима на који се он могао стећи.

Чињеница је, ипак, да је, после свих ових оптужби, Алкибијад у страху од народног суда напустио атинску војску и по други пут се нашао у изгнанству у Тракији, и више се никада није вратио у отаџбину. Но, не мора, наравно, у свим тим оптужбама против Алкибијада нужно бити и истине, јер су његова дела и авантуре дали доста материјала за легенду још за живота. Можда живот ниједног атинског државника не прати таква конфликтна традиција као што прати Алкибијадов. Доста се зато тога што је остало забележено у сачуваним историјским изворима може и одбацити, јер је извесно настало као резултат једне негативне традиције уперене против Алкибијада. Алкибијад је био жртва сопствене репутације, а такав је очигледно случај и са сачуваном Лисијином беседом против Алкибијада Млађег (сина Алкибијадовог) из око 395. године пре н. е. где је, између осталог, изнесена оптужба да је чак Алкибијад, заједно са атинским стратегом Адеимантом, предао атинску флоту спартанском војсковођи Лисандру код Егоспотама 405. године пре н. е. и тиме практично донео противнику коначну победу у Пелопонеском рату.⁵² Адеиманту је, истина, касније и суђено за издају и да је том приликом примио мито (тужилац Конон),⁵³ али да ли се иста оптужба за издају може односити и на Алкибијада, како се то наводи у споменутој Лисијиној беседи? Управо Плутарх, коме су могле бити познате и наводне оптужбе овога типа, све то одбацује и потврђује да је Алкибијад, који се пред одлучујуће сучељавање атинске и спартанске флоте код Егоспотама на Хелеспонту налазио у непосредној близини у својој тврђави на Херсонесу Трачком, давао одличне савете Атињанима уочи битке и указивао им на њихов рђав положај, али су стратеги, међу њима и Адеимант, све његове добронамерне и родољубиве сугестије охоло одбили.⁵⁴

⁵¹ Уп. *Plut. Alc.* 37, 6–8.

⁵² *Lys. XIV Alc.* I 38–39.

⁵³ Стратегу Адеиманту (Αδείμαντος), Леуколофидовом сину, Лисандар и Спартанци су једином од заробљених Атињана и поштедели живот, што је и могао бити повод за каснија сумњичења за издају и примање мита. Уп. *Xen. Hell.* II 1, 32.

⁵⁴ *Plut. Alc.* 36, 6–37, 3, што је у основи у складу с оним што стоји код Ксенофонта у *Хеленској историји* (*Xen. Hell.* II 1, 25–26). За Плутархово казивање о догађајима око

Плутарх је у својим *Упоредним живојојисима славних Грка и Римљана* тежио да, пре свега, истакне добра дела и моралне квалитете личности чије животе описује да би они увек могли служити читаоцима као добар пример. То, наравно, не значи да он не бележи и не наглашава и негативне црте у карактеру својих јунака. Такав је управо случај са Алкибијадом, али такође, видели смо, и са Никијом. Однос државника према новцу је, на пример, важан параметар у оцени вредности њихових карактера, па када препозна тежњу за личним богаћењем, похлепу или склоност ка подмићивању, Плутарх их нужно посматра као негативне стране у карактеру јунака чијим се животима бави. Ако се томе, као у Алкибијадовом случају, дода још раскалашност у понашању и распусност у начину живота (у пићу, у сексу и слично),⁵⁵ добија се негативан образац који не треба следити. Недостатак самоконтроле је такође негативна црта карактера, а ту Алкибијад са својом плаховитом и нестабилном природом доста лоше пролази и његово понашање би се најпре могло поредити с понашањем Темистокла, који је код Плутарха приказан као прави експерт за стицање новца и за мито и корупцију.⁵⁶ Али, за разлику од Алкибијада, Темистокле није поседовао ваљано образовање, што донекле може да оправда неке његове касније поступке.⁵⁷ Алкибијад је, с друге стране, имао најбоље образовање, али чак ни дружење са Сократом није могло да спречи да се не испоље негативне црте његовог карактера, да до пуног изражаја дође његова варљива и необуздана природа. Ако се, на пример, Темистокле и могао поредити с Одисејем као „атински Одисеј”, Алкибијадово поређење с Одисејем (као *πολύτρολος*), и поред бројних лутања и удараца судбине којима је био изложен, не стоји јер овај није поседовао Одисејеву доследност и самоконтролу. На тај начин се и Плутархов Алкибијад може сматрати и својеврсним доказом неуспеха образовања.⁵⁸ Том ставу је изгледа близак и Плутарх, иако он настоји да пронађе бројна оправдања за поступања својих јунака, па тако и за самог Алкибијада. Плутархова осуда Алкибијадовог понашања и карактера се, међутим, можда најбоље да видети на

Егоспотами и изворима које је могао да користи, уп. S. Verdegem, *Plutarch's Life of Alcibiades: Story, Text, and Moralism*, Leuven 2010, 372–384.

⁵⁵ Више него јасно истакнуто у *Plut. Alc.* 16, 1–2.

⁵⁶ Уп. М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим *Живојојисима Темистокла и Аписијда*, *Зборник Майице српске за класичне студије* 20, 2018, 143–150, 156–159.

⁵⁷ О важности и моделима образовања код Плутархових јунака *Упоредних живојојиса*, уп. нпр. T. Duff, *Models of Education in Plutarch*, *JHS* 128, 2008, 1–26.

⁵⁸ За другачије мишљење по коме Плутарх за Алкибијадов неуспех подједнако криви *демос*, уп. нпр. L. Fulkerson, *Plutarch on the Statesman Stability, Change, and Regret*, *ICS* 37, 1992, 68–72.

самом крају завршног поређења Кориолана и Алкибијада: „а због своје умерености и равнодушности према новцу [Кориолан] заслужује да се пореди с најбољим и најнепорочнијим од Хелена, а не, Зевса ми, са Алкибијадом, који је у том погледу био најбескрупулознији и који је показао највише презира према моралу” (σωφροσύνης δὲ καὶ χρημάτων ἐγκρατείας ἕνεκα τοῖς ἀρίστοις καὶ καθαρωτάτοις τῶν Ἑλλήνων ἄξιον αὐτόν παραβάλλειν, οὐκ Ἀλκιβιάδῃ μὰ Δία τῷ θρασυτάτῳ περὶ ταῦτα καὶ ὀλιγοροτάτῳ τοῦ καλοῦ γενομένῳ).⁵⁹ Ово је готово јединствен начин да Плутарх заврши неко поређење (σύγκρισις) у својим *Упоредним живојојисима* и да практично доведе у питање разлоге због којих је уопште „укрстио” судбине својих јунака.

А када је о корупцији реч, занимљиво је, ипак, да о зачецима „системске” корупције у атинском друштву Плутарх говори у *Живојојису Кориолана*, а не у *Живојојису Алкибијада*. Говорећи, наиме, о пореклу мита и корупције код Римљана, Плутарх истиче да се то зло у Риму ширило неприметно и постепено и у једном дугом процесу који је на крају довео и до пропасти републике.⁶⁰ За Атину, међутим, јасне почетке ове појаве налази у поткупљивању судија поротника, што је, како истиче, успело најпре атинском демократском политичару Аниту, Антемионом сину, при крају Пелопонеског рата. Анит, у то време један од десеторице атинских стратега, изведен је пред народни суд јер није као војсковођа успео да Атињанима сачува Пилос у Месенији, па је, да би избегао осуду, потплатио поротнике (Ἀθήνησι δὲ λέγεται πρῶτος ἀργύριον δοῦναι δικασταῖς Ἄνυτος ὁ Ἀνθεμίωνος).⁶¹ Зашто Плутарх податак о Аниту и поткупљивању поротника бележи баш на овом месту у *Живојојису Кориолана*? Овакав један одељак сигурно би боље пристајао *Живојојису Алкибијада* него *Живојојису Кориолана*, па и због чињенице да истог „бесрамног” Анита Плутарх наводи већ и као Алкибијадовог љубавника у *Живојојису Алкибијада*,⁶² а нама је исти данас најбоље познат као главни тужилац у процесу против Сократа 399. године пре н. е. (иако је и сам претходно био близак Сократовом кругу и јавља се чак и као један од учесника дијалога у Платоновом *Менону*).⁶³

⁵⁹ Plut. *Comp. Cor-Alc.* 5, 2.

⁶⁰ Plut. *Cor.* 14, 5.

⁶¹ Plut. *Cor.* 14, 6. Реч је о догађају из 410/409. године пре н. е., а Плутархов навод потврђују и Аристотелов *Атински успав* (Arist. *Ath. Pol.* 27, 5), као и историчар Диодор у својој *Историјској библиотеци* (Diod. XIII 64, 5–7).

⁶² Plut. *Alc.* 4, 4–6.

⁶³ За могуће разлоге зашто се баш Анит јавља и у *Живојојису Алкибијада* као Алкибијадов љубавник (Plut. *Alc.* 4, 4–6), као и у *Живојојису Кориолана* као први Атињанин који је потплатио судије поротнике (Plut. *Cor.* 14, 6), уп. Т. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999, 217.

Плутарх у својим *Упоредним живојојисима* доследно следи идеју да угледање на поступке истакнутих државника из прошлости може суштински утицати и на наше властите поступке и властиту нарав. Он описује дела и преноси речи својих хероја да би, пре свега, показао њихове врлине, упоређујући оне Грке и Римљане чије се особине и врлине најбоље манифестују у њиховом карактеру. Али шта радити са оним јунацима који нису тако беспрекорни, чије понашање није за углед, а чије поступке је најбоље избећи у пракси? Такав је, нема сумње, случај са Никијом и Алкибијадом, атинским државницима и политичким супарницима из времена Пелопонеског рата. И једном и другом је Плутарх посветио биографију у оквиру волуминозних *Упоредних живојојиса славних Грка и Римљана*, али ни један ни други не задовољавају његове високе моралне стандарде и тешко могу служити некоме као пример. Међутим, за онога који зна да учи на туђим грешкама и несрећним судбинама, и овакви примери, сматра Плутарх, могу бити вредни и корисни. Није нам циљ да овде наведемо све оно што биограф има да замери својим јунацима, већ да само размотримо из Плутарховог угла однос ових државника према новцу и могућим коруптивним радњама које им се приписују и стављају на терет. Начин на који је стицан новац, али како се и тај новац троши, важан су за биографа параметар у оцени вредности карактера личности којој је посвећена биографија. Увек када препозна тежње за личним богаћењем, среброљубљем и похлепом или, опет, склоност ка подмићивању, Плутарх их нужно посматра као негативне стране у карактеру јунака чијим се животима бави. И Никија и Алкибијад су били богати људи, али су на различит начин трошили свој новац. Никија је настојао да остане упамћен по својим давањима за опште добро и за службу боговима, организовањем светковина и спортских надметања којима је превазишао све своје претходнике (*Nic.* 3, 3–8; *Comp. Nic.-Crass.* 1, 4). У томе му Плутарх не може наћи замерке, али је, с друге стране, Никија новац давао и сикофантима и другим људима који су то заслуживали, али и онима који то нису (*Nic.* 4, 3). Ако је и све то радио због урођеног политичког кукавичлука и из бојазни од народне воље, јер није био политичар формата Перикла ни својом врлином, а ни снагом своје речи (*Nic.* 3, 1), то само делимично може да послужи као оправдање Никији. Није необично да неко својом имовином, односно богатством и добротинствима, настоји да задобије вођство у народу. То је, уосталом, пре Никије чинио и Кимон, а може се наћи доста сличних примера у историји. Нама остаје да се запитамо да ли се такве радње могу разумети и као покушаји корумпирања

народа и куповине његове наклоности. Извесно је да се и на придобијање народа новцем и разним другим услугама може гледати као на коруптивну делатност својствену политичарима у различитим епохама, па тако и онима који су тежили да буду вође народа у демократској Атини V века пре н. е. С друге стране, Алкибијад је, за разлику од Никије, новац највише трошио и расипао на раскош, скупе и грандиозне прославе и разврат (*Alc.* 16), а такво понашање код Плутарха никада није за похвалу. Ако се томе дода да је и део Алкибијадових прихода долазио од подмићивања (ἐκ δωροδοκίῳν, *Comp. Cor-Alc.* 3, 1), добија се слика политичара спремног на све да би прибавио новац и остварио своје политичке циљеве. Њему извесно недостаје самоконтрола (ἐγκράτεια) када су у питању новац и слична искушења (страст, секс, раскош), а то је за Плутарха увек рђава особина. То што Плутарх у *Животопису Алкибијада* не наводи и конкретне примере корупционашких афера за које би Алкибијад био окривљен, не мења много општи утисак да је он у својој политичкој делатности сматран подмуклим и неискреним (*Comp. Cor-Alc.* 2, 1).

У овим завршним разматрањима Плутархових *Животописа Никије* и *Алкибијада* треба нагласити да су у традицији, која је доста конфликтна, и Никија и Алкибијад често били и жртве сопствене репутације. Ова констатација нарочито важи за Алкибијада чији су поступци још за живота дали доста материјала за легенду. И ту чињеницу треба имати у виду приликом доношења закључака. Тога је вероватно био свестан и Плутарх и зато није увек резолутан у осуди својих јунака, јер можда и није веровао у њихову кривицу у сваком наведеном случају. Податке о томе је пронашао у својим изворима и они се могу најпре приписати „конфликтној традицији” коју је следио. Оно што је, међутим, сигурно је да су и један и други политичар успевали, с мање или више успеха, да манипулишу народом и народном вољом. То подједнако важи и за „увек опрезног и умереног” Никију, као и за „страственог и претерано амбициозног” Алкибијада. Јер, нема сумње, да су и један и други, сваки на свој начин и на основу својих могућности, а преваходно због сопствених интереса, покушавали да придобију светину. Иако природни и љути политички противници, они су чак знали и да се привремено удруже пред опасношћу и народни гнев окрену против неког трећег. Такав је добро познати случај са спровођењем гласања о остракизму и Хиперболовим остракизмом из 416. године пре н. е., описаним са малим, али значајним, разликама и у *Животопису Никије* и у *Животопису Алкибијада*.⁶⁴ Ова манипулација народном вољом коју су извршиле политичке

⁶⁴ Plut. *Nic.* 11; *Alc.* 13. За објашњење ових разлика, уп. C. Pelling, *Literary Texts and the Greek Historian*, London 2000, 49–52; S. Verdegem, *Plutarch's Life of Alcibiades: Story, Text, and Moralism*, Leuven 2010, 179–187.

присталице Никије и Алкибијада имала је за последицу да је и сама установа остракизма сасвим компромитована и трајно после тог догађаја укинута као пракса. Извесно је, ипак, да је Алкибијад предначио у оваквим поступцима и да је склоност ка потчињавању народа сопственим интересима код Плутарха приказана као његова карактерна особина коју је овај показивао још у својим младим данима. О томе веома илустративно сведочи и анегдота коју Плутарх бележи у *Живојој ису Алкибијада*, као и у спису *Изреке краљева и војсковођа*. Наводи се да је Алкибијад, дошавши једном приликом Периклу (свом рођаку и старатељу) на врата и сазнавши да овај не дангуби већ размишља како да Атињанима положи рачуне, рекао: „Зар није боље да размишља како да их не положи?”⁶⁵ Изреке овога типа, сматрао је Плутарх, најбоље одсликавају карактер појединца и наговештавају његове будуће поступке.

БИБЛИОГРАФИЈА

- A. Andrews, The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition, *CAH V*, Cambridge 1992², 433–463.
- A. Andrews, The Spartan Resurgence, *CAH V*, Cambridge 1992², 464–498.
- M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014.
- D. Braund, Dionysiac Tragedy in Plutarch's *Crassus*, *CQ* 43, 1993, 468–474.
- P. Cartledge, P. Millet, S. Todd (edd.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge 1990.
- C. Cooper, Death and Other Kinds of Closure, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 391–404.
- J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 BC*, Oxford 1971.
- P. De Lacy, Biography and Tragedy in Plutarch, *AJP* 73, 1952, 159–171.
- R. Develin, *Athenian Officials 684–321 B.C.*, Cambridge 1989.
- T. Duff, The Structure of the *Coriolanus-Alcibiades*, in J. A. Fernández Delgado, F. Pordomingo Pargo (edd.), *Estudios sobre Plutarco. Aspectos formales*, Salamanca 1996, 333–349.
- T. Duff, *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*, Oxford 1999.
- T. Duff, Plutarchan *Synkrisis*: Comparisons and Contradictions, in L. Van der Stockt (ed.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch*, Acta of the IVth International Congress of the *International Plutarch Society*, Louvain 2000, 141–161.

⁶⁵ Plut. *Alc.* 7, 3; *Reg. et Imp. apophth.* 186E. Обавеза свих вршилаца јавних функција у Атини била је да на крају једногодишњег мандата положи рачун о трошењу државног новца, па изрека као да има за циљ да прикаже Алкибијада као противника атинске демократије и њених институција. Анегдоту доноси и историчар Диодор са много више детаља у својој *Историјској библиотеци*, где се чак сугерише и да је Перикле био спреман да прихвати Алкибијадово решење проблема (Diod. XII 38, 3–4).

- T. Duff, Models of Education in Plutarch, *JHS* 128, 2008, 1–26.
- H. Erbse, Die Bedeutung der Synkrisis in den Parallelbiographien Plutarchs, *Hermes* 84, 1956, 398–424.
- R. Flacelière et E. Chambry, Plutarque. *Vies*, Tome III, Périclès-Fabius Maximus, Alcibiade-Coriolan, Paris, Les Belles Lettres, 1964.
- R. Flacelière et E. Chambry, Plutarque. *Vies*, Tome VII, Cimon-Lucullus, Nicias-Crassus, Paris, Les Belles Lettres, 1972.
- S. Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton NJ 2005.
- L. Fulkerson, Plutarch on the Statesman Stability, Change, and Regret, *ICS* 37, 1992, 51–74.
- A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Vol. I, Oxford 1945.
- D. Gribble, *Alcibiades and Athens: A Study in Literary Presentation*, Oxford 1999.
- D. Gribble, Individuals in Thucydides, in A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden and Boston 2006, 439–468.
- F. D. Harvey, *Dona Ferentes: Some Aspects of Bribery in Greek Politics, History of Political Thought* 6, 1985, 76–117.
- D. Harvey, Sycophancy and the Sycophant: Vexatious Redefinition?, in P. Cartledge, P. Millet, S. Todd (edd.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge 1990, 103–121.
- S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. II: Books IV–V.24, Oxford 1996.
- S. Hornblower, *The Greek World 479–323 BC*, London – New York 2002.
- S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. III: Books 5.25–8.109, Oxford 2008.
- N. Humble (ed.), *Plutarch's Lives: Parallelism and Purpose*, Swansea 2010.
- S. G. Jacobs, *Plutarch's Pragmatic Biographies: Lessons for Statesmen and Generals in the Parallel Lives*, Leiden, Boston 2017.
- C. P. Jones, Towards a Chronology of Plutarch's Works, *JRS* 56, 1966, 61–74.
- D. H. J. Larmour, The *Synkrisis*, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 405–416.
- D. M. Lewis, The Archidamian War, *CAH* V, Cambridge 1992², 370–432.
- D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978.
- D. M. MacDowell, Athenian Laws about Bribery, *RIDA* 30, 1983, 57–78.
- R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972.
- J. Mossman, Tragedy and the Hero, in M. Beck (ed.), *A Companion to Plutarch*, Blackwell Companions to the Ancient World, 98, Oxford 2014, 437–448.
- A. G. Nikolaidis, Is Plutarch Fair to Nicias?, *ICS* 13, 1988, 319–333.
- R. Osborne, Vexatious Litigation in Classical Athens: Sycophancy and the Sycophant, in P. Cartledge, P. Millet, S. Todd (edd.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge 1990, 83–102.
- M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley – Los Angeles 1986.
- C. Pelling, Plutarch's Method of Work in the Roman Lives, *JHS* 99, 1979, 74–96.
- C. Pelling, Plutarch's Adaptation of His Source Material, *JHS* 100, 1980, 127–141.
- C. Pelling, *Literary Texts and the Greek Historian*, London 2000.
- C. Pelling, *Plutarch and History: Eighteen Studies*, Oxford 2002.

- A. Podlecki, Plutarch and Athens, *ICS* 13, 1988, 231–243.
- A. Rengakos, A. Tsakmakis (edd.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden – Boston 2006.
- P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981.
- P. J. Rhodes, *Alcibiades*, Barnsley 2011.
- T. Rood, *Thucydides: Narrative and Explanation*, Oxford 1998.
- P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill 1989.
- P. A. Stadter, Subject to the Erotic: Male Sexual Behaviour in Plutarch, in D. C. Innes et al. (edd.), *Ethics and Rhetoric: Classical Essays for Donald Russell on his Seventy-Fifth Birthday*. Oxford 1995, 221–236.
- P. A. Stadter, Characterization of Individuals in Thucydides's *History*, in R. K. Balot et al. (edd.), *The Oxford Handbook of Thucydides*, Oxford 2017, 283–298.
- S. Swain, Character Change in Plutarch, *Phoenix* 43, 1989, 62–68.
- C. Taylor, Bribery in Athenian Politics I–II, *G&R* 48, 2001, 53–66, 154–172.
- F. B. Titchener, Why did Plutarch Write About Nicias, *AHB* 5, 1991, 153–158.
- F. B. Titchener, The Structure of Plutarch's *Nicias*, in J. A. Fernández Delgado, F. Pordomingo Pargo (edd.), *Estudios sobre Plutarco. Aspectos formales*, Salamanca 1996, 351–356.
- F. B. Titchener, Is Plutarch's Nicias Devout, Superstitious, or Both, in A. G. Nikolaidis (ed.), *The Unity of Plutarch's Work: Moralia Themes in the Lives, Features of the Lives in the Moralia*, Berlin – New York 2008, 277–283.
- F. B. Titchener, Plutarch the Architect: Structure as Art in the *Life of Nicias*, in G. Santana Henríquez (ed.), *Plutarco y las artes. XI Simposio Internacional de la Sociedad Española de Plutarquistas*, Madrid 2013, 249–254.
- S. Verdegem, *De Gloria Alcibiadis*. Alcibiades' Military Value and its Relation to his *doxa* in Plutarch's *Alcibiades*, in L. de Blois et al. (edd.), *The Statesman in Plutarch's Works: Vol. 2. The Statesman in Plutarch's Greek & Roman Lives*, Leiden–Boston 2005, 167–178.
- S. Verdegem, *Plutarch's Life of Alcibiades: Story, Text, and Moralism*, Leuven 2010.
- S. Verdegem, Parallels and Contrasts: Plutarch's *Comparison of Coriolanus and Alcibiades*, in N. Humble (ed.), *Plutarch's Lives: Parallelism and Purpose*, Swansea 2010, 23–44.
- A. Wardman, Plutarch's Method in the Lives, *CQ* 21, 1971, 254–261.
- A. Wardman, *Plutarch's Lives*, London 1974.
- A. V. Zadorojnyi, Tragedy and Epic in Plutarch's *Crassus*, *Hermes* 125, 1997, 169–182.
- М. Н. Ђурић, *Плутарх, Аћински државници. Избор из Ућоредних живоћойиса*, Београд 1950.
- М. Н. Ђурић, *Плутарх, Славни ликови аћинке I. Избор из Ућоредних живоћойиса* (приредила К. Марићки Гаћански), Нови Сад 1978.
- М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим Живоћойисима Темисћокла и Арисћида, *Зборник Маћице срћске за класичне сћудије* 20, 2018, 137–163.
- М. Обрадовић, Подаци о миту и другим облицима корупције у Плутарховим Живоћойисима Кимона и Алкибијага, *Зборник Маћице срћске за класичне сћудије* 21, 2019–2020, 79–105.

Mirko Obradović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

NOTES ON BRIBERY AND OTHER FORMS OF CORRUPTION
IN PLUTARCH'S *LIVES OF NICIAS AND ALCIBIADES*

Summary

In his *Parallel Lives* Plutarch consistently elaborates on the idea that emulating the actions of great men of the past can substantially influence both our own actions and our own nature. He chooses subjects for his biographies that will provide good examples for his readers to emulate, comparing those Greeks and Romans whose qualities and virtues are best manifested in their characters. But what can be done with those protagonists of the *Lives* who are not so flawless, whose behavior is not of good repute, and whose examples are best to avoid? Such is, no doubt, the case with *Lives* of Nicias and Alcibiades, Athenian military leaders and bitter political rivals at the time of the Peloponnesian War, both of whom Plutarch treats in a single biography, but neither of them meets his high moral standards and can hardly serve as examples to be followed. However, for someone who knows how to learn from other people's faults and weaknesses, such examples, according to Plutarch, can also be valuable and useful. The goal of this paper is to consider from the point of view of Plutarch the attitudes of these statesmen towards money and bribery. Plutarch does not ignore the importance of money in politics, but the way in which money is acquired and spent is an important criterion for the biographer in assessing the subject's character. Whenever he recognizes immoderate aspirations for personal enrichment, avarice and greed or, again, the tendency to bribe, Plutarch necessarily considers them as negative aspects in the characterization of the protagonists whose lives he deals with. Both Nicias and Alcibiades were rich people, but they spent their money in different ways. Nicias was making an effort to be remembered for his contributions for the common good and for the offerings to the gods, with which he surpassed all his predecessors (*Nic.* 3, 3–8; *Comp. Nic.- Crass.* 1, 4). Plutarch cannot find any objections in that matter, but Nicias gave money to sycophants and other people who did not deserve it, but also to those who did. Although his main vice was not avarice but fear, that can only partially serve as a justification for Nicias, because his cowardice was a source of income to the wicked (*Nic.* 4, 3). It is not, on the other hand, unusual for someone to try to gain influence and leadership among the people by organizing festivals and spectacles or by distributing money. After all, Cimon did that before Nicias, and a lot of similar examples can be recorded in history. It remains to be seen whether such practices can be understood as attempts to corrupt the people and buy their favor. Many public decisions could only be taken through the financial support of rich citizens and even such a practice could be questioned on moral grounds. It is, therefore, certain that it can also be seen as a corrupt activity characteristic of politicians in different epochs, including those who aspired to be leaders of the people in democratic Athens in the 5th century BC. On the other hand, Alcibiades did not use money for an honorable purpose. He, unlike Nicias, spent and lavished a lot of money on luxury, expensive and grandiose celebrations and debauchery, and such behavior is never commendable

for Plutarch. If we add to that that a part of Alcibiades' income also came from bribery (ἐκ δωροδοκιῶν, *Comp. Cor-Alc.* 3, 1), we see a politician ready to do anything to acquire money and achieve his practical political goals. He certainly lacks self-control (ἐγκράτεια) when it comes to money and similar temptations (grand passions, sex, luxury), and that is always a bad character trait for Plutarch.

Nemanja Vujčić
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

A NUMBERS GAME: THE SIZE OF THE SLAVE POPULATION IN CLASSICAL ATHENS

ABSTRACT: Slavery is one of the most prominent aspects of the ancient Greek civilization, yet exact role of slavery in Greek society and economy is still a matter of debate. The example that is most analyzed is Classical Athens, mainly on the account of the comparative abundance of primary sources. However, this wealth of sources is partially deceiving, because it allows scholars to see that slavery was of considerable importance, but only rarely to go beyond this general conclusion. One of the biggest obstacles is the lack of reliable numerical data: how numerous were slaves in ancient Athens, what percentage of the total population they were? This paper analyzes the primary source material that was used to solve the issue, as well as efforts of various scholars in that regard. Our knowledge of Athenian state and society makes fairly obvious that Athenians themselves did not know the number of their slaves. The conclusion is that we cannot ever hope to obtain anything resembling a precise number, but a reasonable range at best. The real number probably fluctuated from decade to decade, depending on rates of slave supply, mortality and manumission.

KEY WORDS: slavery, Ancient Greece, Classical Athens, Classical demography, numbers of slaves, social spread of slavery, historiography of slavery.

It would be very helpful if we had some idea how many slaves there were in any given Greek community to carry on all this work...

(M. I. Finley, 'Was Greek Civilization Based on Slave Labour?', p. 150)

Within very broad limits, the numbers [of slaves] are irrelevant to the question of significance.

(Same text, next page)

In 1959, in his seminal paper on the role of slavery in ancient Greek civilization, Moses I. Finley concluded that the classical Greek civilization was based on slave labor.¹ At the time his was a somewhat dissenting voice. Among classicists in the English-speaking countries in the first half of the 20th century there was a widespread tendency to downplay the spread and importance of slavery in the Ancient Greek world.² Slavery was usually seen as a marginal aspect of the ancient world, hardly worthy of serious scholarly attention. Ancient civilizations, most agreed, *were not* based on slave labor. Interest in ancient slavery could then be written off as a quaint hobby, a thing that belonged to the 19th century abolitionist historiography, or – far worse! – as the exclusive province of the dreaded Marxists. Such attitudes were ultimately to the detriment of scholarship, leading to a seriously distorted picture of ancient societies.

Almost two decades prior to Finley's paper, Rostovtzeff already warned against this tendency: "*Modern scholars, recoiling from the grossly exaggerated and untenable Marxian doctrine regarding the role of slavery in ancient time, are inclined to minimize the numbers of slaves and the part played by them in pre-Hellenistic Greek economy. It must be emphasized, however, that antiquity was unanimous in believing that slaves were very numerous in the ancient city-states of Greece...*"³ For its part, the contemporary Marxist historiography in the Soviet Union – that Rostovtzeff was so fond of bashing – produced an impressive amount of literature on ancient slavery. However, a great number of publications does not necessarily mean a multitude of original ideas, and Soviet scholarship is a good example to illustrate this point. While there were important exceptions, on the whole these works were highly schematic, ideologically and politically charged and relied on the firm and rigid presumptions.⁴

¹ M. I. Finley, 'Was Greek Civilization Based on Slave Labour?', *Historia* 8-2, 1959, pp. 145-164; reprinted in M. I. Finley *Economy and Society in Ancient Greece*, London, 1981, pp. 97-114.

² This tendency found its classical expression in the works of Eduard Meyer (E. Meyer, 'Die Sklaverei in Altertum', in: Id. *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur Wirtschaftlichen und Politischen Geschichte des Altertums*, Halle, 1910, pp. 169-212, orig. published 1898) and Alfred Zimmern (A. Zimmern, *The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, Oxford, 1961, originally published in 1911). A typical albeit late example of the trend is C. G. Starr 'An Overdose of Slavery', *The Journal of Economic History* 18-1, 1958, pp. 17-32. His paper, though encumbered by (unwarranted) sweeping generalizations and false assumptions, also contains some rather good points. Starr's biggest blunder is the assumption (at the time rather typical) that, to consider a society as a slaveholding one, the majority of its populations must be slaves, or at least slaves must make up the majority of the work force. This was emphasized in the critique of the paper, cf. C. N. Degler, 'Starr on Slavery', *The Journal of Economic History*, 19-2, 1959, pp. 271-277.

³ M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World II*, Oxford, 1941, p. 1258.

⁴ Obligatory attacks on non-Marxist historiography were a standard feature of these works. For an example, see Я. А. Ленцман, *Рабство в микенской и гомеровской Греции*, Москва, 1963, 5: "Currently, this problem [slaveholding in antiquity] has acquired a particular

At the same time, there were Marxist scholars in the West who tackled the problems of ancient slavery.⁵

One problem, evident both in Finley's paper and many even older works was almost total lack of reliable slave figures for any ancient culture. A modern historian bent on the study of ancient slavery will instantly run into this barrier. How can one make claims about the importance of slaves in the ancient society and economy without at least rough numerical data to support them? Finley acknowledged the problem, but only to downplay it almost immediately by asserting that "*There is too much tendentious discussion of numbers in the literature already, as if a mere count of heads is the answer to all the complicated questions which flow from the existence of slavery*", and: "*Within very broad limits, the numbers are irrelevant to the question of significance.*"⁶ Oddly enough, immediately before discarding the whole number-assessment effort, he made an attempt of his own: "*What I consider to be the best computations for Athens suggests that the total of slaves reached 80-100,000 in peak periods in the fifth and fourth centuries B.C.*"⁷ The great historian of antiquity was trying to have it both ways, and not for the last time.

Today, more than six decades after Finley's article, discussion of the Classical Greek slavery still largely revolves around the Athenian example. In most cases, it is the only example that lends itself to deeper analysis of any kind: the numbers and variety of available sources dwarf that of any other Classical Greek state, Sparta and Cretan cities included. However, though the Athenian evidence may seem abundant, it is only so in the comparison to other Greek societies; viewed on its own it leaves much to be desired. While our knowledge looks superficially strong in some areas, it is weak in many others and nearly non-existent in some.

political relevance, since the question of whether ancient societies were slaveholding in nature is now the main one in the struggle between Marxist and bourgeois historians. The latter, as a rule, deny the slaveholding character of the ancient societies, in particular those of Greco-Roman antiquity, downplay the number of slaves, the degree of spread of slave labor in production, idealize the relations between slaves and slaveholders, defending the false thesis about the social peace in antiquity." ("В настоящее время эта проблема приобрела особо актуальное политическое звучание, так как вопрос, были ли общества древности рабовладельческими, ныне является главным в борьбе между марксистскими и буржуазными историками. Последние, как правило, отрицают рабовладельческий характер древних, в частности античных, обществ, преуменьшают численность рабов, степень расористранения рабского труда в производстве, идеализируют отношения между рабами и рабовладельцами, отстаивая фальшивый тезис о социальном мире в древности.")

⁵ Especially important works of Western Marxists are G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Ithaca, 1981 and Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca / London, 1988 (English edition, expanded from the 1982 French edition).

⁶ M. I. Finley, "Was Greek Civilization Based on Slave Labour?", *Historia* 8-2, 1959, p. 151.

⁷ *Ibid.* 150. The mentioned "best computations" are those of S. Lauffer, *Die Bergwerksklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Wiesbaden, 1957, p. 909 (145).

If it were otherwise, we wouldn't still be wrestling with the basic questions such as whether the slaves had a significant role in the Athenian economy and agriculture, whether an average Athenian was a slave owner or not, or, indeed, the rough size of the slave population in Classical Attica.

But if Finley was not eager to play numbers games (any more than he already had, that is), others certainly were. The number of Athenian slaves was, for the most part, the research subject of two distinct historiographical niches: the study of ancient Greek demography and the study of slavery in Greco-Roman world.⁸ It is necessary to point out just how little overlap there is between these two sub-fields and how dissimilar are the results obtained by them. Demographic studies seek to approximate the population of classical Athens using one of the more available methods, normally with the assistance of statistical analysis and some type of demographic models, and they are usually fully aware of the economic, environmental and geographical limitations that forbid assigning just any quantity to population. On the other hand, historians of ancient slavery and economy, often *assume* figures and population ratios on the bases of the role they ascribe to Athenian slavery. Thus, if historians see the Athenian economy as driven mostly by slave labor, they will maintain that slaves were numerous, sometimes even in the hundreds of thousands. If the opposite is the case, the numbers and roles of slaves will be underestimated and downplayed. Needless to say, either approach is unacceptable and reveals the lack of care for proper methodology.

This is not the place to produce a lengthy discussion on the Athenian demography, but we must emphasize a very basic but unavoidable limitation: it is out of question that classical Attica could have the population of anything close to half a million, let alone more than that. The size of Attica, its agricultural capacity and its food imports impose a firm

⁸ It goes without saying that study of the slave population was never the exclusive preserve of historians; philosophers, economists, sociologists, politicologists as well as many non-scholars tried their hand at the question. As one would expect, the results were of uneven quality and influence. Especially problematic was an opinion widespread in the 19th but also in the 20th century (remnants of which can be heard even today) that free population of ancient societies consisted primarily or only of slaveholders. Athenian democracy itself was (and partially still is) seen as a direct product of slavery: allegedly, slavery freed Athenian citizens from need to do any real work, thus enabling them to spend their time and energy on public affairs. In actuality, many Athenians were comparably poor and forced to do manual labor for living. The origins of this idea are unclear, but it has a very long history and a deep impact. Among many others who held similar views, Alexis de Tocqueville said that “*in Athens, all citizens took part in public affairs; but there were only twenty thousand citizens out of more than three hundred fifty thousand inhabitants; all the others were slaves*” (A. de Tocqueville, *Democracy in America: Historical-Critical Edition of De la démocratie en Amérique I-II*, Indianapolis, 2010, p. 815); Friedrich Engels confidently claimed: “*diese [Volksherr und Flotte] schützten nach außen und hielten die Sklaven im Zaum, die schon damals die große Mehrzahl der Bevölkerung bildeten*”, and “*Auf jeden erwachsenen männlichen Bürger kamen also mindestens 18 Sklaven*” (K. Marx, F. Engels, *Werke. Band 21*, Berlin, 1962, p. 116). Cf. J. T. Roberts, *Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in the Western Thought*, Princeton, 1994, pp. 265-268, 365-366, n. 28.

celling to the number of its ancient residents. At its height, in the years preceding the Peloponnesian war, Attica may have as much as 300,000 inhabitants, perhaps as much as 350,000 at a major stretch, but hardly more and these numbers were soon to fall.⁹ The 4th century population never recovered to the Periclean levels. With the free population of over 200,000, the existing room for slaves is significant but not limitless. This is one of the main reasons that, as we will see, even the highest realistic estimates seldom go over 100,000 slaves in the 5th century BC – not quite the one third of the population – and most are below that. But let us first examine ancient testimonies on the numbers of Athenian slaves. This will enable us to understand the difficulty inherent in this discussion and why it hadn't been resolved thus far.

DIRECT CONTEMPORARY TESTIMONIES

There is very little direct evidence on slave numbers and almost nothing that is both credible and useful. We are well past that time when numbers recorded by ancient authors were taken at face value. Few would nowadays seriously consider millions of soldiers in armies of Persian kings,¹⁰ or hundreds of thousands of Celtic warriors pouring into Greece in 279 BC.¹¹ Some of these numbers are exaggerations or mere guesses on the part of their authors, others are simply made up, with no basis whatsoever. Before accepting any figure offered by ancient historians, philosophers or orators, we should ask how realistic the number is, if it is corroborated in any way by other sources, and – an often neglected but vital point – was the author even in the position to know?

What, then, of Athenian slave figures? Athenaeus of Naucratis in his *Deipnosophistae* quotes certain Ctesicles, a Hellenistic author of a *Chronicle*, who stated that, during the 117th Olympiad (312-308 BC), Demetrius of Phalerum carried out a census in Athens, according to

⁹ There are still modern historians who entertain the possibility of 400,000 residents of Classical Attica. Lengthy discussion of Athenian demographics would be out of place in this paper, but it should be made clear that such high estimates are problematic in many ways. B. Akrigg, *Population and Economy in Classical Athens*, Cambridge, 2019, p. 176 takes 200,000 as “realistic minimum” and 400,000 as “perfectly possible” maximum. The minimum seems too small (certainly for the 5th century BC), the maximum far too high, 250-320,000 is a much safer range, and more in accordance with what we know of Athenian population and food supply.

¹⁰ Hdt. 7.60; 7.228 (millions of soldiers in the army of Xerxes); Xen. *Anab.* 1.7.12 (900,000 men in the force of Artaxerxes at Cunaxa); Arr. *Anab.* 2.8.8 (600,000 Persians at Issus); 3.8.6 (1,000,040 at Gaugamela) etc. Cf. B. Akrigg, *op. cit.*, p. 51: “*There really is no way that Herodotus' figures here (a total of more than 5,000,000) can be true. It would be futile to try to infer anything at all about the size of the population of the Persian empire from this (except that the Greeks thought that it was big).*”

¹¹ Paus. 10.19.9 (152,000 Celtic infantrymen and 61,200 horsemen assaulting Delphi); Just. 24.4.1 (300,000 Gallic warriors moving south).

which there were 21,000 Athenians (Ἀθηναῖοι), 10,000 resident foreigners (μέτοικοι) and 400,000 slaves (οικέται) in the city!¹² Figures are obviously rounded, but the first two seem roughly in accordance with what we know about late 4th century Athenian population, if we understand “Athenians” as adult male citizens. The third number, however, is out of all proportion and obviously useless, because at no point in antiquity Attica had 400,000 inhabitants, let alone slaves, or anything close to that number. The number is even more incredible if we take οικέται to mean adult males, which is often done because it is implied by the context.¹³

There is nothing to compare Athens with, as there are no reliable sources for the slave population in other Classical communities. True, Athenaeus provides some numbers for other cities, but these are even less realistic. Relying on historian “Epitimaeus” (nickname of Timaeus of Tauromenium), he claims that Corinthians of old were so wealthy as to have 460,000 slaves.¹⁴ Aristotle’s lost *Constitution of Aegina* is used as a source for alleged 470,000 slaves in that city.¹⁵ Again, both numbers go far above the maximum possible population of either city, the claim of nearly half a million slaves on the tiny island of Aegina being especially bizarre. Another claim by Timaeus is preserved in a paraphrase by Diodorus, about more than 20,000 citizens in the late 5th century BC Acragas; when settled foreigners are added the number goes over 200,000.¹⁶ No slaves are mentioned, but the total is out of the question for the known size of the city, even if the existence of the extensive suburbs outside of the walls is assumed.¹⁷ Sometimes it is claimed that 20,000 are adult male citizens, while 200,000 represents the total population (citizen families, foreigners, slaves) but this is not the meaning of the passage. Diogenes Laertius gives 800,000 (!) as the total population of the city, presumably by adding three slaves to each of the Timaeus’ free residents.¹⁸ Again, a ridiculously high, useless figure.

¹² Ath. *Dei.* 6.93 (272c) = *FGrH* 245 F1, *FHG* IV 375: Κτιστικλῆς δ’ ἐν τρίτῃ Χρονικῶν κατὰ τὴν ἑπτακαίδεκάτην πρὸς ταῖς ἑκατὸν φησιν ὀλυμπιάδα Ἀθήνησιν ἔξετασμὸν γενέσθαι ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τῶν κατοικούντων τὴν Ἀττικὴν καὶ εὐρεθῆναι Ἀθηναίους μὲν δισμυρίους πρὸς τοῖς χιλίοις, μετοίκους δὲ μυρίους, οἰκετῶν δὲ μυριάδας μ’.

¹³ M. H. Hansen, *Demography and Democracy: the Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Herning, 1986, pp. 30-31 concludes that there actually was a census (hence the first two figures), but that third figure is taken from another source.

¹⁴ Ath. *Dei.* 6.93 (272b): κὰν τῇ τρίτῃ δὲ τῶν ιστοριῶν ὁ Ἐπιτίμαιος ἔφη οὕτως εὐδαιμονῆσαι τὴν Κορινθίων πόλιν ὡς κτήσασθαι δούλων μυριάδας...

¹⁵ Ath. *Dei.* 6.93 (272d): Ἀριστοτέλης δ’ ἐν Αἰγινητῶν πολιτεία καὶ παρὰ τούτοις φησὶ γενέσθαι ἑπτὰ καὶ τεσσαράκοντα μυριάδας δούλων. In the last two examples term δουλοῖ is used instead of οικέται. Not much importance should be placed on this, since Athenaeus uses the two words interchangeably.

¹⁶ D. S. 13.84.3 (= *FGrH* 566 F 26a): Κατ’ ἐκεῖνον γὰρ τὸν χρόνον Ἀκραγαντινοὶ μὲν ἦσαν πλείους τῶν δισμυρίων, σὺν δὲ τοῖς κατοικοῦσι ξένοις οὐκ ἐλάττους τῶν εἴκοσι μυριάδων.

¹⁷ P. McKechnie, *Outsiders in the Greek Cities in the Fourth Century BC*, London / New York, 1989, p. 61, n. 19.

¹⁸ D. L. 8.63: Μέγαν δὲ τὸν Ἀκράγαντα εἰπεῖν φησιν ἐπεὶ μυριάδες αὐτὸν κατόικουν ὀγδοήκοντα...

Another figure is provided by a fragment of Hyperides (*Against Aristogiton*, preserved in Suda). In the immediate aftermath of Chaeronea, the orator proposed to mobilize slaves for the desperate resistance against Philip II: Athenians should arm “more than 150,000 slaves from silver mines and from all over the countryside...”¹⁹ Again, the number is incredible and cannot be in any way close to the truth. If it were the number of total slave population it could at least have been explained as a gross exaggeration, but here we are obviously dealing with able-bodied adult males, which would imply, with the inclusion of women, children, older and less than able males, a slave population of close to half a million.

These sources refer only to the second half of the 4th century BC. The sole contemporary source for the number of Athenian slaves in 5th century BC is Thucydides,²⁰ who speaks of more than twenty thousand Athenian slaves (ἀνδράποδα) fleeing from their masters during the Decelean war.²¹ While sounding more likely and coming from a much more reliable source, there are problems with this figure as well, namely how could the historian obtain it? Unquestionably, there was no general census of slaves in Attica. “In the ancient Greek city states slaves were never counted since they were neither taxable nor liable to military service.”²² Was there, then, a list of runaway slaves? Unlikely, and certainly nothing of the sort is mentioned in the preserved sources. But if there was no official and public list, how would Thucydides know the number? It could be just hearsay or a mere guess on his part. It was also suggested that πλέον ἢ δύο μυριάδες is not a number at all, but a variant of a standard phrase μυριάς or μυριάδες meaning not ten or tens of thousands exactly, but “a lot” or “great number of”.²³ Anyway, even if it is taken as a literal figure, and a reliable one too, we are still a long way off from determining the whole number of slaves in Attica. Twenty thousand would be just a portion of the total, but how large?²⁴

¹⁹ Hyp. Fr. 29: μυριάδας πλείους ἢ ἰε΄ τοὺς δούλους ἐκ τῶν ἔργων τῶν ἀργυρείων καὶ τοὺς κατὰ τὴν ἄλλην χώραν... (frag. 18.2-3 in the old Loeb edition of *Minor Attic Orators II*).

²⁰ D. S. 11.62.1 is sometimes used in this way as well. After the victory at the Eurymedon, Cimon took huge spoils of war, including “more than twenty thousand men” (ἄνδρας δὲ ὑπὲρ τοὺς δισμυρίους). This should, supposedly, say something about the vast numbers of slaves that reached Athens. However, even if the figure is reliable (Diodorus is the only source), the Eurymedon campaign was a singular, huge success, not to be repeated again. And, the source does not claim that all of the prisoners were made into slaves (less so Athenian slaves). In fact, most of them would probably be ransomed and not all of those sold as slaves would end up in Attica.

²¹ Thu. 7.27.5: καὶ ἀνδραπόδων πλέον ἢ δύο μυριάδες ἠτόμομολήκεσαν...

²² M. H. Hansen, *Three Studies in Athenian Demography*, Copenhagen, 1988, p. 11.

²³ B. Akrigg, *op. cit.*, pp. 91-92.

²⁴ A. W. Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 1933, p. 21 discarded the figure as unreliable, similar opinion was expressed by Finley 1973: 24 (cf. 72) and Hornblower 2010: 591. Hanson 1992 interpreted the figure as Thucydides’ rough guess at the size of population of agricultural slaves in Attica. The implication is that the deserting slaves were mostly farmhands and that the majority of those abandoned their masters, even if the number is incorrect.

IMPRESSIONS AND IMPLICATIONS

In light of this, it is no surprise that historians today rarely rely on this type of evidence, though it was more common in the distant past (see examples in the next section). Instead, historians rely on impressionistic evidence from literary texts – does slavery seem widespread or not? It does, of course, but problems begin when one attempts to translate these impressions into demographic data. Needless to say, any conclusions so reached will be questionable at best. In spite of possible objections, the very fact that Attic comedy frequently displays citizens as slave owners, and that 4th century BC orators usually take slave owning for granted was interpreted to mean that most citizens owned slaves or even that every free Athenian had at least one slave. And if this is the case, the argument goes, then the slave population must have been at least as large if not larger than free population – and we are back in the realm of impossibly high figures, with hundreds and hundreds of thousands of slaves.

Aristophanes' plays are frequently utilized in the debate about the role of slavery in the Athenian agriculture, and rightly so. They are, however, sometimes used to support the idea that all but the poorest citizens owned slaves, and that therefore the slave population was at least equal in numbers to the free. Edmond Lévy employed plays of Aristophanes to conjure up statistical data about slave ownership. He calculated averages for those characters that are reported to own slaves and decided that the typical Athenian owned at least three to four slaves.²⁵ There is so much to criticize about his methodology: far too small a sample – ten or so, random nature of the sample, dubious quality of data (there is no reason to think that this is the total number of slaves owned in each case, merely the slaves we are told about), the very idea of treating comedic literature as a useful source of statistics, and many, many more. But here I will restrict myself to one general objection: we should not consider these people as examples of poor or even average Athenians *stricto sensu*. Aristophanes' farmers that own slaves are certainly not meant to represent large landowners, rather a kind of middle class proprietors. However, "middle class" is not some as poor and there is upper and lower middle class, these farmers likely belonging to the former. Most of them are not wealthy enough to escape manual labor completely (that

²⁵ E. Lévy 'Les Esclaves chez Aristophane', in: *Actes du colloque 1972 sur l'esclavage*, 1973, p. 31: "Le nombre d'esclaves possédé par les Athéniens du Ve siècle est inconnu et a de ce fait suscité de nombreuses controverses. Aussi serait-il intéressant de tirer du théâtre d'Aristophane des statistiques précises." It certainly would be, if possible, but there are no precise statistics to be found there (cf. table of slave owners and numbers of slaves *Ibid.* 33). Lévy's interpretation was accepted by D. M. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford, 2018, 183-185.

is what being middle class in this context means),²⁶ but they are better off than most, being in possession of some slaves, decent tracts of arable land, gardens, orchards, olive groves and livestock, in some cases even horses. There was nothing atypical or uncommon about them, nevertheless, they did enjoy some degree of economic success and privilege compared to most of their compatriots (at least before Peloponnesians came and ravaged the countryside). There is also nothing in these characters that would allow us to gauge the size of the slave population. After all, are Aristophanes farmers who possess several slaves more typical than some of his other characters, who own none?

Certain sentences in Plato's *Laws* were sometimes taken as a proof that slaves were normally one third of the population in Greek cities,²⁷ or that at least this was so in Athens: "*Everything that is produced by the soil will be divided into twelve portions, according to the needs of consumption. And each of the twelve portions... will be divided according to reason, one part for free folk, the other for their slaves, and the third for people's craftsmen and all other foreigners.*"²⁸ But this is merely a theoretical proposition by a philosopher, a concept for his imaginary, ideal state, and the proportions implied do not reflect the Athenian situation, where, for example, foreigners were never anything close to a third of the population.

One often used text in this debate is a fragment of a speech by Lysias (*On behalf of Callias*), where the orator says, apparently to warn against testimonies of slaves directed against their masters: "I think that this trial should not be merely a private concern of these men, but a shared

²⁶ Attempts have been made to take Aristophanes' words out of their context and claim that some of these slave owners were actually considered poor (for example De Ste. Croix, *op. cit.*, p. 505), which should give weight to the thesis that slaveholding was widespread among all classes. For example, Strepsiades in the *Clouds* describes himself as wretched peasant, overburdened by work (Ar. *Nu.* 1-24, 39-55). However, context is important: the claims are made in a self-pitying monologue; Strepsiades was a rural man of considerable means but now he faces piling debts and ruin, because he married a woman from a wealthy family, whose luxurious lifestyle he could not support. Similarly, Chremylus in *Plutus*, while talking to one of his slaves, calls himself (Ar. *Pl.* 29) a πέννης (lit. *worker, laborer*, but here obviously *poor*). Again, self-pity is the driving emotion here, and there is a great deal of comedic exaggeration (Cf. Ar. *Pl.* 28-31: Ἐγὼ θεοσεβῆς καὶ δίκαιος ὢν ἀνὴρ κακῶς ἔπραττον καὶ πέννης ἦν... Ἐτεροὶ δ' ἐπλούτουν ἱερόσυλοι ῥήτορες καὶ συκοφάνται καὶ πονηροί.)

²⁷ G. Glotz, R. Cohen, *Histoire ancienne, deuxième partie: Histoire grecque II: La Grèce au Ve siècle*, Paris, 1938, p. 227 interpreted the text as an indication that there were *more* slaves than free. Its meaning is obviously that as many resources would be devoted to the slaves, as to citizens or foreigners, but they found a workaround for this problem: "*Il ne peut s'agir, dans l'idée du philosophe, de placer les esclaves sur le même pied que les citoyens pour la nourriture. A ceux-ci la ration forte, à ceux-là la ration faible.*"

²⁸ Plat. *Leg.* 8.847e-848a: Δώδεκα μὲν γὰρ δὴ μέρη τὰ πάντα ἐκ τῆς χώρας γιγνώμενα νέμειν χρῆσθαι πάντας, ἥπερ καὶ ἀναλωτέα: τὸ δὲ δωδέκατον μέρος ἕκαστον... τριγῆ διαίρεισθω κατὰ λόγον, ἐν μὲν μέρος τοῖς ἐλευθέροις, ἐν δὲ τοῖς τούτων οἰκέταις: τὸ δὲ τρίτον δημιουργοῖς τε καὶ πάντως τοῖς ξένοις...

one for all in the city. Because these are not the only men in possession of servants, everyone else is as well.”²⁹ Should this be taken as a proof that every single free Athenian owned house slaves? This is merely a tiny fragment of a much longer speech, and most of the context is lacking. And the orator is trying to convince the jury that the testimonies of slaves are not only untrustworthy, but also potentially dangerous for all free inhabitants, a beginning of a menacing trend. A recent commentator of the text noted: “It is extremely dangerous to draw demographic conclusions from a remark like this, not least because Lysias is seeking to magnify the argument from social consequences by generalizing the threat.”³⁰

In another speech by the same orator (*For the Disabled Man*) we meet an elderly citizen who obviously owns no slaves. It is therefore interesting to note that this text was used both by scholars who see slave ownership as widespread in almost all *strata* of Athenian society, as well as those who would deny anything of the sort. The man in question asks for the state support on account of his age, poverty and (unspecified) disability. His opponent denies that man is actually poor and disabled, rather, he is an established craftsman, he engages in leisurely activities, keeps the company of the wealthy and even rides horses.³¹ Obviously, in Lysias’ speech most of this is repudiated and the rest is explained off. The defendant says “*I have mastered a somewhat helpful craft, but now I am incapable of work without difficulties, and so far I’ve been unable to find a replacement to take it over.*”³² It is amusing that he admits to horse riding, a distinctly elite activity in Classical Greece, but insists that horses were not his but borrowed.³³ Is he, then, being deceitful about his poverty, or is his opponent lying about him being well off? There is no way to know. If we could be sure that he actually is a typical middle-class proprietor but not a slave owner, this episode would tell us something about the spread of slavery. If he truly is a citizen of humble means, then we really learn nothing new: of course poor owned no slaves, how could they? But since we can’t be sure of anything, the example is not particularly relevant for the present debate.

²⁹ Lys. 5.5: Ἄξιον δέ μοι δοκεῖ εἶναι οὐ τούτων ἴδιον ἡγεῖσθαι τὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ κοινὸν ἀπάντων τῶν ἐν τῇ πόλει. Οὐ γὰρ τούτοις μόνοις εἰσι θεράποντες, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἄπασιν...

³⁰ S. C. Todd, *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*, Oxford, 2007, p. 396.

³¹ Lys. 24.4-5.

³² Lys. 24.6: Τέχνην δὲ κέκτημαι βραχέα δυναμένην ὠφελεῖν, ἣν αὐτὸς μὲν ἤδη χαλεπῶς ἐργάζομαι, τὸν διαδεξόμενον δ’ αὐτὴν οὐπω δύναμαι κτήσασθαι. There is no indication that this “replacement” (διαδεξόμενος) is meant to be a slave, though the passage is usually understood as an allusion to slave purchase. If the defendant was actually so poor, how could he even contemplate buying a slave, given what we know of the slave prices at the time? And would mentioning of such possibility be a good tactic in this litigation? It seems equally likely that a free apprentice is suggested.

³³ Lys. 24.6-12.

Other instances that seemingly confirm widespread slavery could be brought up. In a speech (*Against Stephanus*) Demosthenes warns the jury: “Each of you must carefully consider what slave is left home...”³⁴ All jurors were expected to own slaves, then? For Aristotle the complete household consists of free persons and slaves.³⁵ Can we conclude from this that a typical Athenian household own slaves? Before we do, it should be noted that opposite claims in the literature can be found just as easily. Aristotle himself states that common folk have no slaves, “to poor, ox serves in place of slave.”³⁶ And: “Those of humble means are forced to use their wives and children as servants, because they have no slaves.”³⁷

Far be it for me to say that the impressions gained from literary texts should be dismissed wholesale. The idea that we can glance common, everyday realities of the past is certainly sound, nevertheless, in this case there seems to be a confusion of common or widespread with universal or total. For existence of slaves to be treated as typical and as a part of everyday life it is unnecessary, indeed wrong, to assume that most Athenians, even the poor, were themselves in the possession of human chattel. With numerous slaves living and working in the city of Athens and the Attica countryside, low and middle class citizens and *metics* would encounter them regularly, on the streets, in shops and fields, sometimes even in their houses. Historical analogies seem to confirm this: for example, slavery was common and widespread throughout the Antebellum American South, yet around 70% of the free population owned no slaves; even possession of one or two slaves made a person moderately prosperous.³⁸ In Classical Athens, too, owning a slave must have implied a certain degree of prosperity and privilege.

To conclude this section, the indirect “evidence” and subjective impressions will not take us very far. There is simply no useable and reliable way to create demographic data from comedic scenes or charged oratory. Most that can be said is that the slaves were obviously common and present in large numbers, involved in all kinds of economic activities, and that free Athenians encountered them constantly in everyday life, even if many were not slave owners themselves.

³⁴ D. 45.86: Εἰ σκέψαιτο πρὸς ἑαυτὸν ἕκαστος ὑμῶν τίν' οἴκοι κατέλιπεν οἰκέτην...

³⁵ Arist. *Polit.* 1.2.1 (1253b): Οἰκονομίας δὲ μέρη ἐξ ὧν πάλιν οἰκία συνέστηκεν: οἰκία δὲ τέλειος ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων.

³⁶ Arist. *Polit.* 1.1.5 (1252b): Ὁ γὰρ βουὸς ἀντ' οἰκέτου τοῖς πένησιν ἔστιν.

³⁷ Arist. *Polit.* 6.5.13 (1323a): Τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν.

³⁸ R. B. Campbell, *An Empire for Slavery: The Peculiar Institution in Texas, 1821-1865*, Baton Rouge, 1989, pp. 190-194; R. W. Fogel, *Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery*, New York / London, 1989, pp. 81-82; D. Schneider, J. C. Schneider, *Slavery in America*, New York, 2007, p. 53. Cf. R. W. Fogel, *op. cit.*, p. 82: “The ordinary laborer, North or South, was too poor to purchase a single adult slave, let alone the land and other capital employed on the average farm of the cotton belt.”

WILD FIGURES

Let us briefly examine some of the more excessive claims about the Athenian slave population encountered in the scholarly literature. Often the problem is simply an undue credulity on the part of the historians who place trust in the figures found in ancient texts. In spite of everything that can be said against them, Athenaeus and especially Hyperides were often treated as reliable and trustworthy. It became a rare occurrence nowadays, but it was more frequent in the past. Glotz and Cohen, in their venerable history of Classical Greece accepted them readily; to them, the figures do seem high, however “*Il faut pourtant retenir cette indication qu’un chiffre très élevé ne soulevait pas l’incrédulité chez les anciens*”.³⁹ Concerning the slave population of 5th century Athens, they took what Timaeus says about the population of Acragas as accurate (which almost certainly is nothing of the sort), and interpreted it in such a way to mean that there were as many slaves as free. This “method” led to the conclusion that free and slave population in Athens must have been equal, roughly 210,000 each.⁴⁰

The impact of Glotz was strong and long lasting, especially in French scholarship but also beyond it. In his monograph on everyday life in classical Athens, Robert Flacelière states “*Ainsi l’on constate que, sur une population totale d’un demi-million de personnes vivant en Attique [?!], les deux cinquièmes seulement étaient libres*.”⁴¹ According to his assessment, there were ca. 200,000 freeborn persons and *at least* 300,000 slaves. Pierre Salmon’s paper was an attempt to establish basic outlines of the Classical Greek demography.⁴² In the case of Athens, he mostly draw upon Glotz, though with some modifications. According to him, there were 42,000 adult male citizens in 432 BC, 138,000 members of their families and 70,000 *metics*. As to slaves, they must have been equal in numbers to the free population: “*On peut donc évaluer les esclaves à environ 210 000*.”⁴³ We are again left with an unlikely high total of ca. 420,000 residents of Attica in 432 BC, and a suspiciously high population density of 160 inhabitants per square km.⁴⁴

³⁹ G. Glotz, R. Cohen, *op. cit.*, p. 226.

⁴⁰ *Ibid.*, 226-228.

⁴¹ R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Paris, 1959, p. 73.

⁴² P. Salmon ‘La population de la Grèce antique’, *Bulletin de l’Association Guillaume Budé* 18, 1959, pp. 448-476.

⁴³ *Ibid.* 462. To support this conclusion, Salmon references the 1879 edition of *Histoire de l’esclavage dans l’antiquité* by Henri Wallon (originally published in 1847) where a similar claim is made.

⁴⁴ This “assessment” is made even more unlikely by Salmon’s tendency to otherwise accept very low estimates for the rest of Greece (only two million residents in the 5th century BC), which leads to conclusions that over one fifth of the population of Classical Greece lived in Attica, and that urban areas of Athens and Piraeus had at least 250,000 denizens. The paper

Reacting to moderate estimates of slave numbers reached by Gomme,⁴⁵ Nicholas G. L. Hammond and G. Thompson rose in defense of Athenaeus figures.⁴⁶ The defense was vigorous but faulty and Gomme was able to dismantle it without difficulty.⁴⁷ Of late, however, confidence in Athenaeus seems to be resurging. One recent example is a book by J. Andreau and R. Descat,⁴⁸ another an article by Hans van Wees.⁴⁹ These authors actually take Athenaeus' figures at face value, with only the slightest of caveats. Hyperides' 150,000 slaves seem to have even more currency, simply because it is lower and thus a more "realistic" figure, often in combination with the (unwarranted) assumption that it represents the entire slave population.

Many historians, even some claiming to be writing on ancient demography, made attempts to "calculate" total numbers of slaves by establishing some sort of ratio to known or presumed free population figures. Such "methods" would start by "calculating" the number of adult male citizens and *metics* using information available in Greek literature (mostly military figures such as those provided by Thucydides), extrapolate

contains other questionable claims, again mostly derived from Glotz and Cohen, for example that citizen population was almost stagnant between 480 and 430 BC, growing only from ca. 40,000 to 42,000, cf. *Ibid.* 463.

⁴⁵ A. W. Gomme, *op. cit.*

⁴⁶ N. G. L. Hammond, 'The Slave Population of Attica c. 350 BC', *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 160-162, 1935, pp. 1-2; G. Thompson, *Oresteia of Aeschylus* I, Cambridge, 1938, p. 70, n. 1; II, pp. 357-359. Hammond chose to ignore Gomme's reply. In his important synthesis of the ancient Greek history, the claim has been made that "*the total number of slaves in Attica was probably of the order of 200,000 men, women and children.*" (N. G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford, 1959, p. 329). And in the following paragraph we read that "*the total population of Attica in 431 may be estimated approximately at 400,000 souls...*" (*Ibid.*). The notes provided offer no hint as to the origin of these numbers, but it is fairly obvious that they are extrapolated from the figure given by Hyperides.

⁴⁷ A. W. Gomme, 'The Slave Population of Athens', *JHS* 66, 1946, pp. 127-129.

⁴⁸ J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison, 2011, pp. 41-46. The interpretation chosen here is that οἰκέται represent the rest of the population, apart from adult male citizens and *metics*. From there authors conclude that "*one can reasonably infer a total of 200,000 to 250,000 slaves, that is to say about half or slightly more of the population.*" Once more we would have to assume that late 4th century BC Attica had close to half a million inhabitants.

⁴⁹ H. van Wees 'Demetrius and Draco: Athens' Property Classes and Population in and Before 317 BC', *JHS*, 131, 2011, p. 107: "*The total of 31,000 adult men implies that among the oiketai were about 77,000 free women and children, and 323,000 slaves of both sexes and all ages, so that for every free person in Attica there were three slaves – according to Demetrius' census, at least.*" Like Andreau and Descat, Van Wees understood the word οἰκέται in the sense of all household members, not merely slaves, but even if he is correct (and that is doubtful, for the analysis and critique of this assertion, see M. H. Jameson, 'Agriculture and Slavery in Classical Athens', *The Classical Journal*, 73, 2, 1978, pp. 123-124, 137; L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford, 2007, p. 74; K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge 2011, pp. 513-518; D. M. Lewis, *op. cit.*, pp. 295-305;), this is beside the point, Attica simply could not have anything close to the population implied.

numbers of women and children from there (usually by multiplying adult male figures by three or four) and then finish by multiplying totals by anything from 0.3 or 0.5 to one, two or even three to get to the number of slaves. The figures obtained in this way could satisfy any presumptions about the slave population, but are for the most part demographically and economically highly unlikely, and sometimes completely impossible. Most importantly, they are based on the faulty method or rather lack thereof. Even if the estimate of free population reached in this way is correct (by no means a foregone conclusion), the number of slaves obtained is dependent on the author's presumptions about the proportion of slaves in the total population. A contrived addition to an already problematic equation.

Sometimes the argument for exceptionally numerous slave population is framed as a matter of definition or proper terminology. If Athens is a slave or slaveholding society, does not such definition demand a high percentage of slaves in the general population? But just how high this ought to be is, of course, completely arbitrary and depends on the opinion of the particular historian. Some will say that slaves must be the majority of the total population,⁵⁰ others would opt for 30 or 40%,⁵¹ others still will be satisfied with 15% or less.⁵² However, we should never forget that "slave society" is nothing more than a convenient label and it is not helpful to treat an abstract definition as an objective trait of any actual historical community, even more so if the concept of "slave society" is so open to interpretations. Also, this argument often runs the risk of becoming circular: Athens is a slave society, therefore the slaves must comprise at least one third (a quarter, a half – whatever is the actual opinion) of the population. Once this is established, slaves as one third of the population can be used as solid, independently obtained piece of information for any purpose, including to prove that Athens is a slave society.⁵³

Another frequent cause for concern is the over-reliance on historical analogies, particularly with the situation in the antebellum American south. Immediately before the American Civil war, slaves made up exactly one third of the total population of the southern states.⁵⁴ This is often

⁵⁰ C. G. Starr, *op. cit.*, pp. 21-22.

⁵¹ J. Andreau, R. Descat, *op. cit.*, pp. 50-52.

⁵² T. E. Rihll, 'Classical Athens', in: K. Bradley, P. Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge, 2011, pp. 49-50. In n. 4 on p. 50 Rihll invokes Orlando Patterson as a support for the 15% claim. This is ironical, because on the very page that is referenced, Patterson assumes that slaves were one third of the population of ancient Greece, cf. O. Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Cambridge MA / London, 1982, p. 353: "Indeed, slaves were usually no more than a third of the total population (as in the U.S. South and ancient Greece) and in some cases may have been no more than 15 to 20 percent (as in many of the Islamic states)."

⁵³ J. Andreau, R. Descat, *op. cit.*, pp. 51-52 is an example of this tendency.

⁵⁴ Though in some states of the Deep South slaves were over or close to half of the total population. In all, there were some four million slaves in the southern USA in 1860, compared

taken to mean that one third, ca. 30-33%, is the “proper” or “normal” percentage of slaves for a slaveholding society, and that, therefore, the same must apply to ancient Athens (or Rome). Such claim is sometimes made openly, though usually without deeper discussion, but it is more often a silent feature of many works on ancient slavery – indeed, it became something of a dogma. Walter Scheidel offered sharp criticism of similar practice in the historiography of ancient Rome, the criticism that points out that this too often leads to a circular argument: the number is gained through analogies with the New World slavery, but then taken as a confirmation of the “proper” one-third ratio, as if this was obtained independently.⁵⁵ *“The widespread notion that slaves accounted for approximately one-third of the population of classical Athens and Roman Italy is devoid of any evidentiary foundation and owes much to the corresponding share of slaves in the population of the Old South in the 1860 census.”*⁵⁶

More often than not, figures of dubious value are masked by vague expressions and rhetorical ploys. For example, in a recent introductory book on ancient slavery by Peter Hunt, it is stated: *“Some historians estimate that the slave population of Athens could have been as high as 150,000, roughly a third of the population; even low estimates have slaves making up 20 percent of the population.”*⁵⁷ Who are these historians, we are not told. Of course, there are even lower scholarly estimates, that reduce the percentage to 15, 10 or below, but the author fails to mention those, or chooses not to. Once again, we have an unsubstantiated and untenable statement, setting the population of ancient Attica to ca. 450,000. As late as 2014, Acton, in his book on manufacturing in Classical Athens, claimed: *“By classical times, slaves and their families accounted for over a third of Athens’ population, possibly over half: scholars generally estimate there were between 80,000 and 120,000 in the fifth century and possibly over 200,000 by the end of the fourth.”*⁵⁸ Refer-

to ca. eight million free; only 260,000 of the latter were free Afro-Americans and Creoles, see H. S. Klein, *African Slavery in the Latin America and the Caribbean*, New York / Oxford, 1986, p. 297 and Bergad 2007: 96-97, 117-118. In some parts of the Deep South the slave were in fact a majority or close to the majority of the total population. Other modern slave societies, such as Brazil or the Caribbean, show roughly corresponding figures. At the beginning of the 19th century, Brazil had a total population of 3,2 million, of whom nearly a million were slaves; the numbers in the middle of the century were 7,2 and 2,5 million respectively. Cuban figures from the same period (ca. 1850) were 400,000 slaves from the total population of 1,2 million. See H. S. Klein, F. V. Luna, *Slavery in Brazil*, Cambridge, 2010: 72-73; L. M. Bethell, *Brazil: Essays on History and Politics*, London 2018, pp. 113-116.

⁵⁵ W. Scheidel, ‘The Slave Population of Roman Italy. Speculation and Constraints’, *Topoi (Lyon)* 9-1, 1999, pp. 134-135.

⁵⁶ W. Scheidel, ‘The Comparative Economics of Slavery in the Greco-Roman World’, in: E. Dal Lago, C. Katsari (eds.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge, 2008, p. 106.

⁵⁷ P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden, 2018, p. 60.

⁵⁸ P. Acton, *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford, 2014, pp. 281-282.

ences given in the footnote provide some support for the former claim but nothing whatsoever for the latter.⁵⁹

If excessive and unsupported figures are so easily accepted even in the specialized literature on Greek slavery, society or economy, small wonder, then, that same numbers are included in many general books on Classical Greece, academic or popular, though the situation in that regard seems to be improving in the last few decades. However, on the whole, the modern scholarly literature is still saturated by unsubstantiated and exaggerated claims about the size of the Athenian slave population. As time went on, many of these figures, weak as they are, were taken for granted and repeated again and again. This situation is partly paralleled by the historiography of ancient Rome: until not so long ago wild claims about the size of slave population ran unchecked in much of the scholarship. Due to the efforts of Walter Scheidel and other historians we are now on much firmer ground and in possession of more reliable and better established numbers. During the early Empire, slaves constituted about 10% of the total population (roughly six million slaves in total before the Antonine plague), while Italy and Sicily possessed above average numbers, probably ca. 15-20%.⁶⁰ In spite of some resistance,⁶¹ this was a beneficial development that enriched our understanding of Roman imperial society and economy. “*Downsizing the Roman slave population does nothing to mitigate slavery’s significance; rather, it clarifies slavery’s role in transforming an ancient economy.*”⁶² But similar advance has yet to happen in the field of ancient Greek slavery.

REASONABLE GUESSTIMATES

Few of the authors quoted in the preceding section made serious attempts to ascertain the actual numbers. We’ll now examine some of those who were mere diligent and at least partially successful. It is only proper to start with Karl Julius Beloch, the author of the first modern study on Greco-Roman demographics. In *Die Bevölkerung der grie-*

⁵⁹ *Ibid.* n. 99. Of four references two make no suggestions on numbers of Athenian slaves – Finley’s study on land ownership and credit in Athens, and G. E. M. de Ste. Croix, *op. cit.*, given without a page number. The other two are A. W. Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 1933 (where the 80-120,000 assessment is found) and M. H. Hansen, *Demography and Democracy: the Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Herring, 1986.

⁶⁰ W. Scheidel ‘Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire’, *JRS* 87, 1997, pp.157-169; id., ‘The Slave Population of Roman Italy. Speculation and Constraints’, *Topoi (Lyon)* 9-1, 1999, pp. 129-144.

⁶¹ Cf. W. W. Harris, ‘Demography, Geography and the Sources of Roman Slaves’, *JRS* 89, 1999, pp. 62-75; J. Andreau, R. Descat, *op. cit.*, pp. 49-52.

⁶² K. Harper, *op. cit.*, p. 9.

chisch-römischen Welt significant space is devoted to the population of Classical Greece, including a chapter on numbers of slaves in Athens and elsewhere (“Die Sklavenzahl”).⁶³ His estimate is close to the upper end of the scale, with up to 100,000 slaves in the whole of Attica, at the peak of Athenian power.⁶⁴ Similar conclusion was reached by Alfred Zimmern in his work on 5th century BC Athenian society and economy, where the number of adult male slaves is calculated at ca. 80,000, which is “well over three-quarters of the whole number”, thus ca. 100,000 in total.⁶⁵

To the best of my knowledge, the only book entirely devoted to the size of the slave population in Athens is a short 1925 monograph by Rachel L. Sargent, the published text of her 1923 dissertation. After discarding direct testimonies by ancient authors and providing an extensive overview of modern attitudes, she set off to establish the size of the various groups of slaves, usually through the known data on free population and some assumption about ratio between the free and the slaves. Her conclusions are that there were between 70 and 100,000 slaves in the Periclean epoch, with a decline in the 4th century BC (60 to 70,000 at most).⁶⁶

Arnold W. Gomme is the author of the most important study of the Athenian population written in the first half of the 20th century. He, too, encountered difficulties in determining the size of the slave population and was skeptical about the quality of the end result. His method was twofold: he presumed that Thucydides’ 20,000 fleeing slaves represent a significant portion of all slaves engaged in economic activities – a half or nearly so (thus, 40-50,000 in total); he further assumed that the number of male domestic servants is equal to the total number of citizens and *metics* of hoplite and cavalry class (35,000); finally, he expected the number of female servants to have been equal or slightly larger than that of the male ones (35-40,000). Combining all these figures, he reached the total of 100-115,000 slaves.⁶⁷ Needless to say, the total appears rather high and rests on several difficult to prove hypotheses.

William L. Westermann in his much criticized⁶⁸ (but also much used) book on Greco-Roman slavery claimed that “*All the evidence which*

⁶³ J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch römischen Welt*, Leipzig, 1886, pp. 84-99.

⁶⁴ *Ibid.* 95: “Attika würde danach im ganzen eine Sklavenbevölkerung von etwa 100,000 gehabt haben...”

⁶⁵ A. Zimmern, *op. cit.*, p. 381, n. 1. (originally published in 1911).

⁶⁶ R. L. Sargent, *Size of the Slave Population at Athens during the Fifth and Fourth Centuries before Christ*, Urbana, 1925.

⁶⁷ A. W. Gomme, *op. cit.*, pp. 20-21. He firmly discarded Hyperides’ and Athenaeus’ figures, *ibid.*, pp. 21-24. Cf. *Ibid.* p. 34: “the number of slaves was at no time larger than 100-120,000.”

⁶⁸ Harsh, bordering on rude, criticisms of the book were delivered by A. H. M. Jones, *EHR* 71, 279, 1956, pp. 272-275., G. E. M. de Ste Croix, *CR*, 7-1, 1957, pp. 54-59 and R. E. Smith, *JHS*, 77-2, 1957, pp. 338-339. Reviews by M. L. W. Laistner, *AHR*, 61-3, 1956, pp. 613-614,

is really significant points toward the conclusion that in Attica the slaves did not compromise more than a third of the total population, possibly not more than a fourth. It must be granted that the statement is no more than a reasonable suggestion. A guess that the slaves in Attica in the earlier period of the Peloponnesian war numbered from sixty thousand to eighty thousand, including both sexes and all ages, would be within the bounds of reason.”⁶⁹ As far as guesses go, this is by no means a bad one (it is roughly in the range of many modern assessments), but one will search in vain for data or analysis to back it up – the preceding text merely discusses various examples of slave ownership in the Classical literature.⁷⁰ Contemporary estimate by Siegfried Lauffer was higher, between 80 and 100,000.⁷¹

Of serious attempts at assessment that by Arnold H. M. Jones produced by far the lowest figures. Jones utilized numbers supplied by reliable sources, namely Thucydides, and compared them with his calculations of Athenian food production, import and consumption in the 4th century BC. The conclusion: the slave population of Athens was probably not larger than 30,000 in the 5th century BC, and only about 20,000 in the 4th.⁷² While thorough and often insightful, his analysis is flawed for several reasons. Firstly, he understood the 20,000 fleeing slaves of Thucydides as a precise figure and assumed that it is the absolute majority of all the slaves in Attica. Secondly, his calculations of food production and consumption seriously underestimate the magnitude of the Athenian grain import, leaving only about 130,000 *medimni* of wheat for slave consumption, which would provide yearly sustenance for about 20,000 people. For the same reason, his total of the Athenian population for the second half of 4th century BC (144,000) is on the low side as well.⁷³

Victor Ehrenberg calculated that there were between 80 and 110 thousand slaves at the peak period of ca. 432 BC, from the total popula-

C. B. Welles, *AJPh*, 77-3, 1956, pp. 316-318, and K. Polanyi, *The Journal of Economic History*, 17-1, 1957, pp. 120-123 were more academic and polite in tone, but also contained serious disagreement, though this was hidden behind much rhetorical praise.

⁶⁹ W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955, p. 9.

⁷⁰ Westermann's percentages and numbers would imply the total Athenian population of around 240,000 in the 5th century BC. On the preceding page we read that “there were not more than twenty thousand slaves in Attica” in the late 5th century BC. There is no way to square the statements on p. 8 and 9, the twenty thousand one must be a remnant of an earlier draft that the editor failed to note and remove (Westermann was already deceased by the time of publishing).

⁷¹ S. Lauffer, *op. cit.*, p. 909 (145).

⁷² It is therefore ironic that A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 273 criticized Westermann as “highly conservative in his estimates of the slave population and of the part they played in the economic life of the age” and that “the general tendency of the book is to minimize the importance of slavery in the ancient world.”

⁷³ A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford, 1957, pp. 16-19, 76-79.

tion of up to 300 thousand. By the middle of the 4th century BC the numbers dropped to 60-100,000 and 170-255,000 respectively.⁷⁴

Works of Mogens Herman Hansen published in the 1980s have revolutionized studies of the ancient Greek population and especially that of Classical Athens. He influenced many historians and set parameters for much of the later demographic research, his estimates of the Classical Greek population are some of the most influential and firmly established to this date. However, he showed little interest in slave demographics, and was skeptical about the possibility of establishing anything resembling the accurate figure. “*The Athenians themselves did not know the number of slaves in Attica and we shall never come to know the number either, no matter how many and how valuable sources we may still recover.*”⁷⁵ This, however, did not prevent him from making an attempt of his own. Regrettably, he falls back on that old idea of slaves being more numerous than the free, because this is allegedly the impression one gets from ancient writers, but then decided that this cannot have been so, on the account of the constant fluctuations in the size of the slave population.⁷⁶ Finally, and without explanation, he settled for the formula of $S(\text{laves}) = \frac{1}{2}X$, where X is the number of the free population, citizen or otherwise. Since he already established X as in the range of 133 to 186,000, the number of slaves in the 4th century BC must have been from 66 to 93,000. There was no attempt to determine the 5th century numbers.⁷⁷

In his brief introduction to the ancient Greek slavery, N. R. E. Fisher was more careful than most historians, admitting that available estimates vary considerably, from as low as ca. 20,000 to as high as 120,000 (we saw that there are much higher claims, but Fisher decided not to take them seriously), adding that “*all [these estimates] have their supporters, and decision between these limits is not easy.*”⁷⁸ Discarding 20,000 as far too low, he took ca. 50,000 to be the correct starting range, thus “one may suggest that slaves made up anything between c. 15% to c. 35% of the total population, depending on which of the estimates one accepts.”⁷⁹

⁷⁴ V. Ehrenberg, *The Greek State*, New York, 1960, p. 32. The upper range of these figures was accepted and used by P. J. Rhodes ‘The Athenian Revolution’, in: *CAH* V2, Cambridge, 1992, p. 83 (5th century BC) and *id.*, ‘The Polis and the Alternatives’, in: *CAH* VI2, 1994, pp. 566-567 (4th).

⁷⁵ M. H. Hansen, *Three Studies in Athenian Demography*, Copenhagen, 1988, p. 11.

⁷⁶ There are much more solid objections to be made than that. For example, the application of $S > X$ principle would propel the 4th century BC Athenian population into 300-400,000 range (at the very least, the question is, of course, just how bigger the S is?). This will not stand for many reasons, and would also make 4th century population equal to or larger than that in 5th century. Hansen must have been well aware of these problems.

⁷⁷ *Ibid.* 11-13. The upper figure seems a bit too high for the 4th century BC. Hansen’s results were accepted and used by E. M. A. Bissa, *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece*, Leiden / Boston, 2009, pp. 172-173.

⁷⁸ N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol, 1993, p. 35.

⁷⁹ *Ibid.*

In his monograph on the Athenian grain supply, Alfonso Moreno combined numbers offered by Meyer, Sargent, Hansen and others (perhaps not the soundest method) to approximate the total population of Athens and the slaves. He too decided for 2:1 ration between the free and the slaves. The numbers thus obtained are 97,000 slaves in 431 BC and ca. 65,000 in the 4th century BC.⁸⁰

Ben Akrigg, in the most recent and up to date work on the Athenian demographics, provided a lengthy discussion of various aspects of the slave population. He analyzed many of the claims made about the total number of Athenian slaves, but avoided giving his own. Still, his comments make clear that he considers 80-100,000 to be “high” and 50-70,000 “moderate range”, while Jones’ opinion of 20-30,000 is described as the “minimal view”. Numbers well over 100,000 are discarded as unlikely high.⁸¹

A GAME WITHOUT WINNERS: CONCLUDING REMARKS

We are now in a good position to sympathize with those historians who decide to give up the matter altogether or proclaim it irrelevant.⁸² One cannot but note that after a century and half of hard work by many scholars, we are not much closer to truth, apart from weeding out ludicrously high suggestions. The numbers issue is fraught with difficulties and even the results obtained by the most rigorous analysis are debatable. “Clio has been especially cruel to classical historians, giving them just enough information to confirm that slavery was important in many ancient states but not enough to go beyond informed guesses.”⁸³ Methods (though in some cases “method” is hardly the proper word) utilized to obtain the figures discussed vary, but all have their faults and none is above serious criticism. Rather than with one precise figure, we are left with a likely but very wide range of possibilities. Still, it can be reasonably

⁸⁰ A. Moreno, *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 2007, pp. 28-31. Cf. *Ibid.* 30 “This methodology of proportionality and of differentiation between individual sectors of ownership (public, household, agriculture, mining, and other industry) is not only sound, but also yields conservative results, useful in achieving minimum estimates of population and consumption”. Both “sound method” and “conservative results” are debatable. His estimates are actually far on the upper end of the scale: for the 5th century he gives a total population of 337,000 and calls it “a conservative total population estimate” (*Ibid.* 31).

⁸¹ B. Akrigg, *op. cit.*, pp. 90-99.

⁸² Among those is, of course, Finley; also Y. Garlan, *op. cit.*, pp. 55-60, J. K. Davies, ‘Society and Economy’, in: *CAH* V2, 1992, pp. 297-298 and T. E. Rihll, *op. cit.*, pp. 49-50.

⁸³ O. Patterson ‘Slavery, Gender, and Work in the Pre-Modern World and Early Greece: a Cross-Cultural Analysis’, in: E. Dal Lago, C. Katsari (eds.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge, 2008, p. 32.

claimed that the 5th century BC Athenian slave population could hardly have been larger than ca. 100,000 slaves and likely below that, though almost certainly not below 50,000. If we take these figures as an upper and lower barrier, then slaves made up roughly 15 to 30 percent of the total population. Given our knowledge of the Athenian population and economy in the 4th century BC, slave numbers are likely lower than in the preceding century. And there was probably much fluctuation from one decade to the next, because slave supply, mortality and manumission rates were never constant.

Historiography of ancient slavery should have by now reached a mature stage where chasing exceedingly high slave figures is no longer practiced. Any future assertion about the number of slaves in 5th or 4th century Athens needs to be accompanied by a suitable, thorough and well documented discussion or else it ought not be taken seriously. After all, the burden of proof lies with the author of the claim, not with the reader. But, more to the point, perhaps this number game is obsolete in itself. Save in the unlikely event of discovery of new and extremely well-informed sources (and what would these be?), the discussion can hardly outgrow the present stalemate.

It would be very useful to have precise figures of the ancient Athenian slave population, but we simply do not possess them and cannot obtain them. There is no point in despairing about what we are unable to achieve, rather we should focus on realistic goals that will actually further our knowledge. The study of ancient slavery is currently in an exciting new phase of its development, significant new ideas and approaches are being tested out, while many old notions (including those of Finley) are being challenged. These trends are little affected by the lack of hard statistical data and will undoubtedly proceed without it.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

- Aristotle, *Politics*, trans. H. Rackham, Harvard University Press, Cambridge MA / London, 1990.
- Aristophane, *Tome I: Les Acharniens, Les Cavaliers, Les Nuées*, texte établi par V. Coulon, traduit par H. Van Daele, Société d'édition « Les belles lettres », Paris, 1987.
- Aristophane, *Tome V: L'assemblée des femmes, Ploutos*, texte établi par V. Coulon, traduit par H. Van Daele, Société d'édition « Les belles lettres », Paris, 1982.
- Arrian, *Anabasis Alexandri. Books I-IV*, trans. E. I. Robson, William Heinemann LTD / Harvard University Press, London / Cambridge MA, 1967.

- Athenaeus, *Dipnosophistarum libri XV*, II, ed. G. Kaibel, Teubner, Leipzig, 1887.
- Demosthenes, *V: Private Orations XLI-XLIX*, trans. A. T. Murray, William Heinemann LTD / Harvard University Press, London / Cambridge MA, 1964.
- Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers I-II*, trans. R. D. Hicks, Harvard University Press, Cambridge MA / London, 1980.
- Diodorus of Sicily, *IV: Books IX-XII 40*, trans. C. H. Oldfather, William Heinemann / Harvard University Press, London / Cambridge MA, 1961.
- Diodorus of Sicily, *V: Books XII 41-XIII*, trans. C. H. Oldfather, William Heinemann / Harvard University Press, London / Cambridge MA, 1962.
- Gagarin, M (ed.), *The Oratory of Classical Greece II: Lysias*, trans. I. Worthington, C. R. Cooper, E. M. Harris, University of Texas Press, Austin, 2000.
- Gagarin, M (ed.), *The Oratory of Classical Greece V: Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, trans. S. C. Todd, University of Texas Press, Austin, 2001.
- Herodotus, *III: Books V-IV*, trans. A. D. Godley, William Heinemann LTD, Harvard University Press, London / Cambridge MA, 1938.
- Jacoby, F. *Die Fragmente der griechischen Historiker II B: Spezialgeschichten, Autobiographien und Memoiren. Zeittafeln*, E. J. Brill, Leiden, 1962.
- Justin, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, trad. M.-P. Arnaud-Lindet, 2003 (<http://www.forumromanum.org/literature/justin/index.html>, accessed on 06/23/20)
- Lysias, trans. W. R. M. Lamb, Harvard University Press / William Heinemann LTD, Cambridge MA / London, 1957.
- *Minor Attic Orators II: Lycurgus, Dinarchus, Demades, Hyperides*, trans. J. O. Burt, Harvard University Press / William Heinemann LTD, Cambridge MA / London, 1980.
- Müller, C. *Fragmenta historicorum graecorum IV*. Ambroise Firmin-Didot, Paris: 1885.
- Pausanias, *Description of Greece IV*, trans. W. H. S. Jones, Harvard University Press / William Heinemann LTD, Cambridge MA / London, 1965.
- Plato. *X: Laws II*, trans. R. G. Bury, London / William Heinemann / G. P. Putnam's Sons, New York, 1926.
- Thomson, G (ed.), *Oresteia of Aeschylus I-II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1938.
- Thucydide, *La Guerre de Péloponnèse, Livres VI-VII*, traduit par L. Bodin et J. De Romilly, Société d'édition « Les belles lettres », Paris, 1975.
- Xenophon, *III: Anabasis. Books I-VII*, trans. C. L. Brownson, Harvard University Press / William Heinemann LTD, Cambridge MA / London, 1968.

Secondary sources

- Acton, P. *Poiesis: Manufacturing in Classical Athens*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- Akrigg, B. *Population and Economy in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

- Andreau, J. Descat, R. *The Slave in Greece and Rome*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2011.
- Beloch, J. *Die Bevölkerung der griechisch römischen Welt*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1886.
- Bergad, L. W. *The Comparative Histories of Slavery in Brazil, Cuba and the United States*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Bethell, L. M. *Brazil: Essays on History and Politics*, Institute of Latin American Studies, London, 2018.
- Campbell, R. B. *An Empire for Slavery: The Peculiar Institution in Texas, 1821-1865*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1989.
- Bissa, E. M. A. *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece*, Brill, Leiden / Boston, 2009.
- Davies, J. K. 'Society and Economy', in: D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History (Second Edition) V: The Fifth Century B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Degler, C. N. 'Starr on Slavery', *The Journal of Economic History*, 19-2, 1959, pp. 271-277.
- Ehrenberg, V. *The Greek State*, Barnes & Noble, New York, 1960.
- Finley, M. I. 'Was Greek Civilization Based on Slave Labour?', *Historia* 8-2, 1959, pp. 145-164.
- Finley, M. I. *The Ancient Economy*, University of California Press, Berkeley / Los Angeles, 1973.
- Finley, M. I. *Economy and Society in Ancient Greece*, Chatto and Windus, London, 1981.
- Fisher, N. R. E. *Slavery in Classical Greece*, Bristol Classical Press, Bristol, 1993.
- Flacelière, R. *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Paris : Hachette, 1959.
- Fogel, R. W. *Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery*, W. W. Norton & Company, New York / London, 1989.
- Foxhall, L. *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Garlan, Y. *Slavery in Ancient Greece*, Cornell University Press, Ithaca / London, 1988.
- Glotz, G., Cohen, R. *Histoire ancienne, deuxième partie: Histoire grecque II : La Grèce au Ve siècle*, Presses universitaires de France, Paris, 1938.
- Gomme, A. W. *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford University Press, Oxford, 1933.
- Gomme, A. W. 'The Slave Population of Athens', *JHS* 66, 1946, pp. 127-129.
- Hammond, N. G. L. 'The Slave Population of Attica c. 350 BC', *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 160-162, 1935, pp. 1-2.
- Hammond, N. G. L. *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford University Press, Oxford, 1959.
- Hansen, M. H. *Demography and Democracy: the Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Systime, Herning, 1986.
- Hansen, M. H. *Three Studies in Athenian Demography*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen, 1988.

- Hanson, V. D. 'Thucydides and the Desertion of Attic Slaves during the Decelean War', *ClAnt* 11-2, 1992, pp. 210-228.
- Harper, K. *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Harris, W. W. 'Demography, Geography and the Sources of Roman Slaves', *JRS* 89, 1999, pp. 62-75.
- Hornblower, S. *A Commentary on Thucydides III: Books 5.25-8.109*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Hunt, P. *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley-Blackwell, Malden, 2018.
- Klein, H. S. *African Slavery in the Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, New York / Oxford, 1986.
- Klein, H. S. Luna, F. V. *Slavery in Brazil*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Jameson, M. H. 'Agriculture and Slavery in Classical Athens', *The Classical Journal*, 73, 2, 1978, pp. 122-145.
- Jones, A. H. M. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by William L. Westermann', *EHR* 71, 279, 1956, pp. 272-275.
- Jones, A. H. M. *Athenian Democracy*, Basil Blackwell, Oxford, 1957.
- Laistner, M. L. W. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by William L. Westermann', *AHR* 61-3, 1956, pp. 613-614.
- Lauffer, S. *Die Bergwerkssklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Wiesbaden, 1957.
- Levy, E. 'Les Esclaves chez Aristophane', in: *Actes du colloque 1972 sur l'esclavage*, Annales littéraires de l'université de Besançon, Besançon, 1973.
- Lewis, D. M. *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Marx, K. Engels, F. *Werke. Band 21*, Dietz Verlag, Berlin, 1962.
- McKechnie, P. *Outsiders in the Greek Cities in the Fourth Century BC*, Routledge, London / New York, 1989.
- Meyer, E. 'Die Sklaverei in Altertum', in: Id. *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur Wirtschaftlichen und Politischen Geschichte des Altertums*, Verlag von Max Niemeyer, Halle, 1910, pp. 169-212.
- Moreno, A. *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Patterson, O. *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Cambridge MA / London: Harvard University Press, 1982.
- Patterson, O. 'Slavery, Gender, and Work in the Pre-Modern World and Early Greece: a Cross-Cultural Analysis', in: E. Dal Lago, C. Katsari (eds.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 32-69.
- Polanyi, K. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by William L. Westermann', *The Journal of Economic History* 17-1, 1957, pp. 120-123.
- Rihll, T. E. 'Classical Athens', in: K. Bradley, P. Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 48-73.

- Rhodes, P. J. 'The Athenian Revolution', in: D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History (Second Edition) V: The Fifth Century B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 62-95.
- Rhodes, P. J. 'The Polis and the Alternatives', in: D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History (Second Edition) VI: The Fourth Century B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, pp. 565-591.
- Roberts, J. T. *Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in the Western Thought*, Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Rostovtzeff, M. I. *The Social and Economic History of the Hellenistic World II*, Oxford University Press, Oxford, 1941.
- Salmon, P. 'La population de la Grèce antique', *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 18, 1959, pp. 448-476.
- Sargent, R. L. *Size of the Slave Population at Athens during the Fifth and Fourth Centuries before Christ*, University of Illinois, Urbana, 1925.
- Scheidel, W. 'Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire', *JRS* 87, 1997, pp. 157-169.
- Scheidel, W. 'The Slave Population of Roman Italy. Speculation and Constraints', *Topoi (Lyon)* 9-1, 1999, pp. 129-144.
- Scheidel, W. 'The Comparative Economics of Slavery in the Greco-Roman World', in: E. Dal Lago, C. Katsari (eds.), *Slave Systems: Ancient and Modern*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, pp. 105-126.
- Schneider, D., Schneider, C. J. *Slavery in America*, Facts on File, New York, 2007.
- Smith, R. E. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by W. L. Westermann', *JHS*, 77-2, 1957, pp. 338-339.
- Starr, C. G. 'An Overdose of Slavery', *The Journal of Economic History* 18-1, 1958, pp. 17-32.
- De Ste. Croix, G. E. M. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by William L. Westermann', *CR* 7-1, 1957, pp. 54-59.
- De Ste. Croix, G. E. M. *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Ithaca: Cornell University Press, 1981.
- De Tocqueville, A. *Democracy in America: Historical-Critical Edition of De la démocratie en Amérique I-II*, Liberty Fund, Indianapolis, 2010.
- Todd, S. C. *A Commentary on Lysisas, Speeches I-II*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Van Wees, H. 'Demetrius and Draco: Athens' Property Classes and Population in and Before 317 BC', *JHS*, 131, 2011, pp. 95-114.
- Zimmern, A. *The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth-Century Athens*, Oxford University Press, Oxford, 1961.
- Welles, C. B. 'The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity by William L. Westermann', *AJPh* 77-3, 1956, pp. 316-318.
- Westermann, W. L. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1955.
- Я. А. Ленцман, *Рабство в микенской и гомеровской Греции*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1963.

ЈЕДНА ИГРА БРОЈЕВА:
ВЕЛИЧИНА РОБОВСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У КЛАСИЧНОЈ АТИНИ

Резиме

Модерне расправе о античком грчком ропству су претежно фокусиране на пример који пружа класична Атина. Разлог је, поред изузетног места које овај град има у грчкој историји, пре свега обиље расположивих историјских извора. Међутим, то обиље је често само привидно; наше знање има велика ограничења и постоје сфере о којима смо врло слабо обавештени. Историчари су ретко били у прилици да оду даље од генералног става да је античко грчко ропство било значајна и доста распрострањена институција, бар у напреднијим центрима попут Атине. Једна од највећих тешкоћа при процени друштвеног и економског значаја ропства је непостојање прецизних нумеричких информација, које би се могле статистички обрађивати, нарочито када је реч о атинској демографији. У овом раду се анализирају места у античким изворима која су коришћена у решавању овог питања, методологија која је у том поступку примењивана, као и закључци утицајнијих историчара о њему.

Кључан проблем при ослањању на античке писце јесте чињеница да ни сами Атињани нису знали колико робова живи у њиховом граду и на њиховој земљи. Робови нису бележени и пописивани, пошто сами нису били од фискалног или војног значаја; нису бележени ни ослобођени ни одбегли робови. Бројке које налазимо у античким изворима су махом произвољне, разумна нагађања у најбољем случају, много чешће претеривања која не можемо ускладити са оним што знамо о атинском становништву. Покушаји посредног утврђивања броја робова, ослањањем на утиске који се о томе стичу при читању атичке комедије или беседништва, или преко (претпостављене) корелације са слободном популацијом, нису били много успешнији. После век и по марљивог рада бројних историчара, највише што можемо рећи јесте да смо утврдили разуман распон: на врхунцу атинске државе робова није било више од око 100.000, заправо вероватно мање, али не испод 50.000 – дакле, између 15 и 30% становништва класичне Атине. Чак и доња граница представља релативно висок удео робова у општој популацији за једно античко друштво. Треба, међутим, имати у виду да тај удео свакако није био сталан и непроменљив, већ је осцилирао из деценије у деценију, у зависности од прилива нових робова, и морталитета и ослобађања постојећих.

Giovanni Brandi Cordasco Salmena

Libera Università Ortodossa di Pistoia “San Gregorio Magno”

XENIA, PHILIA E DOTINE NEI TRATTATI ROMANO-CARTAGINESI: UN CONFRONTO CON LA PRASSI DIPLOMATICA E DELLE RELAZIONI INTERSTATUALI DELLA TRADIZIONE GRECA

ABSTRACT: I rapporti tra Roma e Cartagine furono da sempre eccellenti, come dimostrano i trattati siglati dal 509 al 279 - 278 a.C. Nel 275 a.C., dopo la sconfitta di *Maleventum* (che divenne *Beneventum*), Pirro ritornò definitivamente in Epiro lasciando Roma padrona dell'intera penisola italiana a sud dell'Appennino tosco-emiliano. L'Urbe venne dunque a stretto contatto con la cultura della Grecia, specialmente nella peculiare componente magnogreca: prossima al controllo tecnico di costruzione e gestione delle navi; conscia della potenza delle sue legioni che non temevano più nemmeno gli elefanti dopo gli scontri consumatisi nelle guerre pirriche. Non a caso la vittoria su Pirro ha favorito il conseguimento di un indiscusso prestigio di fronte, non solo ai Tolomei d'Egitto, che chiesero l'amicizia dei romani, ma anche davanti ai re orientali.

Quindici anni dopo, nel 264 a.C., scoppiava la prima guerra punica. Fu dall'isola di Sicilia che giunse il *casus belli* che trascinò le due maggiori potenze del Mediterraneo occidentale, una volta alleate, a scontrarsi. È comprensibile che nelle ricostruzioni storiche, ci si possa basare soltanto su supposizioni, per quanto suffragate dalla ricerca; se una certa clausola di non ingerenza sia stata realmente consacrata o sia stata invece squisitamente inventata dalla storiografia romana, al fine di assolvere eticamente Roma dall'aver per prima iniziato le ostilità violando i patti, non è dato sapere se non tramite analisi parziali; sicuramente però, da quel momento le due contendenti avrebbero creato, da sole, i presupposti per uno scontro che si sarebbe protratto per ben tre guerre, seguendo lo stesso schema con cui Tucidide, ha mostrato la “τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγον”: le vere motivazioni che giustificano lo scoppio della Guerra del Peloponneso, ovvero la crescita e la supremazia sotto diversi aspetti, del potere ateniese, così come avvenne per quello romano.

Il destino ha voluto che proprio la Sicilia, fornisse sia ad Atene che a Roma, il pretesto da opporre ad un alleato divenuto scomodo. Una spietata *dynamis*

giustificata solo dall'utile, avrebbe imperato su tutto il Mediterraneo, calpestando la reciprocità di goni etica, di ogni amicizia, di ogni rapporto non funzionale al profitto o ad un più generalmente inteso vantaggio. E così come per l'Atene di Pericle anche per Roma il fattore etico -morale dei legami politici, sarà inesorabilmente trascurato a scapito di un'imperialismo che non avrebbe conosciuto confini.

KEY WORDS: *xenia*, *philia*, *dotine*, Roma, Cartagine, trattati.

Esiodo, *Op.* 353-360.

τὸν φιλέοντα φιλεῖν, καὶ τῷ προσίοντι προσεῖναι.
καὶ δόμεν ὅς κεν δῶ καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῶ·
δώτη μὲν τις ἔδωκεν, ἀδώτη δ' οὐ τις ἔδωκεν·
δὼς ἀγαθή, ἄρπαξ δὲ κακή, θανάτοιο δότεира:

Sii amico con chi ti è amico, accostati a chi ti si accosta.

E dai a chi dà e non dare a chi non dà; si dà sempre a chi dà;
nessuno dà a chi non dà¹; il dare è bene, il furto è male, datore di morte.

Nella tradizione arcaica, da Omero² ad Erodoto, passando per il poeta di Ascra, la *philia*³, vista come etica e morale, armonizza non soltanto i

¹ Su questo concetto cfr. *Arch.*, Fr. 126.

² Cfr. KAKRIDIS 1963; HERMAN 1987; SCHEID TISSINIER 1990; SCHEID TISSINIER 1994A in part. cap. V, pp. 115-175; INTRIERI 2010, 123-142. *Hom.*, II. XI, 776-779; *Od.* XIV, 1-62; Per il valore della stipula di un patto o semplicemente di vincoli di ospitalità o di un giuramento (TAILLADART 1982), anche il semplice contatto delle mani era un segno di amicizia facilmente intellegibile e abbastanza diffuso a livello iconografico; cfr. NEUMANN 1965, 49-58. Sia nelle rappresentazioni vascolari d'età arcaica e classica sia nelle testimonianze letterarie, in Omero in particolare, il gesto è sia un segno d'affetto e d'amore (*ein Zeichen der Zuneigung und Liebe*) sia un patto di *xenia* (*zum Wesen der ξενία gehörenden Charakter hat*) p. 50. Il suo valore pattuale è stato ben colto e definito già dagli antichi; cfr. *Schol.* in Aristoph. *Nub.* 81. Per BENVENISTE 1976, I, 262: «La nozione di *philos* enuncia il comportamento obbligatorio di un membro della comunità nei confronti dello *xénos*, dell'ospite straniero [...]. Il patto concluso sotto il nome di *philótēs* fa dei contraenti dei *philoí*: essi sono ormai obbligati alla reciprocità di prestazioni che costituisce l'ospitalità». Al riguardo è significativo l'impiego analogo dei due verbi *ξενίζειν* e *φιλεῖν*, che ricorrono negli stessi contesti per indicare le vicendevoli prestazioni di ospitalità vd. SCHEID TISSINIER 1994A, 129. Questo utilizzo di *φιλεῖν* si mantiene, per fare qualche esempio, in *H. hom. in Cer.* 116 e in *Teogn.*, I, 786, καὶ μ' ἐφίλειν προφρόνος πάντες ἐπερχόμενον). Per un'analisi accurata degli impieghi del termine *philos* e dei suoi derivati in Omero cfr. ADKINS 1963. Riguardo ai particolari significati di *philos* e *philein* cfr. anche GAUTHIER-JOLIF 1970, 656 «bien traiter un hôte, c'est le *philein*, ce qui ne signifie pas lui porter une grande affection, mais l'entourer des soins obligatoires, accomplir les actes positifs qu'impose le pacte d'hospitalité». Inoltre cfr. TAILLADART 1982 che riflette sul legame etimologico di *φιλότης* con il latino *foedus* e, sulla scia di Benveniste, afferma: «La *φιλότης* (comme l'hospitalité, amitié ou les deux à la fois) est bien un pacte». Come passi esemplificativi vd. *Hom. II.* III, 73 οἱ δ' ἄλλοι φιλότητα καὶ ὄρκια πιστὰ ταμόντες; *Od.*, XV, 196-197 *ξείνοι δὲ διαμπερὲς εὐχόμεθ' εἶναι/ἐκ πατέρων φιλότητος*, dove viene affermata la validità ereditaria del patto. Inoltre vd. ADKINS 1963, 36 che dà questa definizione: «*φιλότης* denotes the structure of that part of the world which is, or should be, reliable». Il legame di *xenia*, oltre al principale obbligo di fornire ospitalità, implica molti altri possibili servizi e in qualche modo riguarda tutto ciò di cui lo *xenos* può necessitare: sostegno nelle relazioni con la comunità politica

comportamenti individuali, ma anche le leggi della comunità⁴ e dei rapporti interstatali, in nome di un legame reciproco⁵, fatto di cooperazione e alleanza, ritenuto efficace almeno fino ai tempi di Tucidide⁶.

Di certo, però, di fronte ad uno scenario bellico⁷, tali vincoli di reciprocità erano resi più labili e sfuggenti di quanto non avvenisse in altre circostanze; in guerra viene meno tutto ciò che è stabile e duraturo: legami d'amicizia, accordi e patti di alleanza vengono spesso dimenticati e traditi⁸.

La normale precarietà che caratterizza ogni "bene fragile"⁹ è in questo caso accentuata dalla guerra al punto che in alcuni casi, in particolare modo in Tucidide, la morale della reciprocità si riduce ad essere soltanto l'oggetto passivo di una stanca citazione tramite cui ci si limita a descrivere, puntualmente, l'infrazione dei suoi meccanismi o la violazione di un giuramento¹⁰.

straniera, asilo, difesa e via dicendo. In questo senso si può affermare con Herman che si tratta di un'istituzione creatrice di un rapporto, per molti aspetti, affine alla parentela; essa comporta i doveri che si possono avere verso un membro della famiglia. D'altra parte l'ereditarietà della *xenia* fa sì che spesso un ospite incontri il figlio del suo ospite, verso il quale è tenuto a comportarsi alla pari di un padre (*Hom. Od.* 1, 175). Cfr. HERMAN 1987, 16 ss.; si tratta dell'unica monografia specificatamente dedicata al tema della *xenia*; cfr. anche BELFIORE 2000 sulla connessa nozione di *philia* nella tragedia.

³ *Hom., Od.*, VI, 184; *Theog.* 337; 344; 466; 731-735; 869-872; *Sol. Fr.*, 13, 5; *Sapph. Fr.* 5, 7; *Pind. Pyth.* 2, 83 ss. Sull'etica del contraccambio come norma condivisa dalle classi aristocratiche in età arcaica vd. PRIVITERA 1972, 13. 308. Cfr. anche Archiloco, *Fr.* 23, 14 ἐπι[στ]αμαῖ τοι τὸν φιλ[έο]ν[τα] μὲν φι[λ]εῖν[τὸ]ν δ' ἐχθρὸν ἐχθαίρειν τε.

⁴ Concetto evidentissimo in Esiodo; Cfr. ERCOLANI 2010, 260; così West (WEST 1988) che non esita a definire l'opera "The Wisdom of Hesiod". Per i rapporti con la tradizione sapienziale d'oriente cfr. WEST 1997, 77 ss.

⁵ BLUNDELL 1989 sull'etica della reciprocità in Sofocle.

⁶ PANESSA 1999, XV ss. Inoltre sul lessico della *philia* e sulle valenze che assume in Erodoto e Tucidide, cfr. INTRIERI 2013, 213-271. Su Erodoto e i suoi legami con il modello narrativo omerico cfr. BARAGWANATH 2008, 35; Vd. RUTHERFORD 2013, 15-35. Sul rapporto che sussiste tra Erodoto e Omero cfr. FARINELLI 1995, 5-29 secondo cui lo storico, nell'interpretare e citare il testo omerico, compie un originale percorso di critica letteraria giungendo a conclusioni personali. PEROTTI 2004-2005, 392-415 ha invece analizzato le principali varianti del mito di Elena.

⁷ Cfr. CIVILETTI 2010, 130 che cita E. Scarry, *La sofferenza del corpo. La distruzione e la costruzione del mondo* (trad. it. di Giovanna Bettini), Bologna, 1990, 138. La guerra rappresenta infatti la negazione massima dei vincoli di reciprocità, tanto da poter essere efficacemente definita come: «attività reciproca diretta a un risultato non reciproco».

⁸ *Hom., Il.* III, 353-354; cfr. anche *Il.* XIII, 621 ss. dove nelle parole di Menelao la violazione del patto di ospitalità pone i Troiani allo stesso livello di inciviltà dei Ciclopi, non a caso entrambi vengono definiti col medesimo aggettivo: ὑπερφίαλοι (vd. *Hom., Od.*, IX, 106). Ciò credo confermi quando vado dicendo ovvero che i rapporti tra le *poleis* del Mediterraneo Orientale (Atene, Sparta e i loro alleati) ed Occidentale (Cartagine, Roma, Sanniti) pur nascendo da possibili *xenie*, *kharis*, *philia*, fossero comunque facilmente disattesi allorché le potenze iniziavano la loro ascesa imperialistica.

⁹ NUSSBAUM 1986.

¹⁰ I giuramenti hanno un valore momentaneo: «garantivano la fede datasi reciprocamente non tanto per mezzo delle leggi divine, quanto per mezzo di una comune violazione di quelle umane» (*Thuc.*, III, 82).

La mancanza, pertanto, di vere e proprie normative (come era il caso dello scambio di ostaggi in età romana), al di là dei legami etici e morali, portava spesso a quelle *normali* violazioni dei patti, per cui le città alla fine, già nel V sec. a.C., si sentivano libere delle proprie azioni¹¹. Indipendentemente da ciò, tuttavia, nei rapporti di reciprocità tra *poleis* andrebbero individuate alcune efficaci parole-chiave in cui risiedeva il senso profondo del pensiero etico greco: in particolare *charis*¹² ed *euergesia*¹³.

¹¹ In Roma ed Atene, questo atteggiamento è un po' una costante nei rapporti con alleati di pari potenza.

¹² Cfr. LOEW 1908. La parola *charis* è riconducibile alla radice indoeuropea **gher* che indica il desiderio e il piacere, ma in essa bisogna cogliere anche l'aspetto sociale, l'inserimento nella dinamica del favore e della gratitudine. Sul punto cfr. LO SCHIAVO 1993, 77. Per l'immagine della Grazia Divina cfr. *Hom., Od.*, II, 12; VI, 237; VIII, 19; XVII, 63. Tra i principali studi lessicali sulla parola *charis* e per quanto riguarda il culto delle Cariti e le loro molteplici funzioni, cfr. HEWITT 1927, 141-161; HANDS 1968. La *charis* preserva la giustizia nelle molteplici forme di scambio che strutturano la convivenza civica: l'amore coniugale, la politica, il commercio, i riti religiosi. Essa agisce da principio ordinatore del *kosmos*, di un equilibrio armonico tra le parti che compongono la natura e la società. Le Cariti, legate ad Eros e ad Afrodite, sono coinvolte sia in processi volti a garantire la fecondità naturale, sia nella tutela dell'ordine socio-politico e delle sue principali istituzioni: guidano i giovani nel compimento dei riti di passaggio, sovrintendono al matrimonio nel ruolo di *gameliai*, preservano i rapporti fondati sul giuramento. Cfr. *H. hom. in Ven.*, 61 dove le Cariti assistono la dea nel bagno; in *Hes., Op.* 73-75 partecipano alla tessitura del velo di Pandora; in *Theogn.*, 15-18 sono presenti alle nozze tra Cadmo e Armonia. Sul loro ruolo vd. *Pind., Ol.*, XIV; *Paus.* IX, 35. Cfr. MACLACHLAN 1993, 41 ss, LO SCHIAVO 1993, 79 ss. L'unione non assistita dalla *charis* non genera nell'armonia ma origina il *caos* e una bruttezza mostruosa come nel caso di Efesto (*Hes., Theogn.*, 927) o del Centauro (*Pind., Pyth.*, II, 42). Ad Atene le Cariti, in particolare Auxo ed Hegemone, venivano invocate dagli efebi nel corso del giuramento rituale che precedeva la consegna delle armi; per il testo del giuramento cfr. *Lycurg., Adv. Leocr.* 77; cfr. CHIRASSI COLOMBO 1994, 86. Vd. *Hom., Od.*, IV, 695; *Od.*, XXII, 319. L'impiego di *charis* nel senso di gratitudine si coglie anche in *Il.*, IX, 316; *Hes., Theogn.* 503. In Esiodo si ritrova il concetto di gratitudine e si mantiene l'uso del verbo *χαρίζομαι* con significato attivo per esprimere il gesto del *far cosa gradita* (*Theogn.*, 580); la parola *charis* è inoltre usata per indicare la graziosa bellezza che aleggia intorno e che gli dei riversano su oggetti e persone (cfr. *Theogn.*, 583). Per un'analisi degli usi di *charis* in Esiodo cfr. SCOTT 1984, 1-13; cfr. *Theogn., El.*, 1113. Sul nesso tra gratitudine e memoria cfr. SIMONDON 1982, 83. Cfr. *Theogn., El.* 573 *Εὐ ἔρδων εὐ πάσχε· τί κ' ἄγγελον ἄλλον ἰάλλοις/ τῆς εὐεργεσίας ῥηϊδίη ἄγγελίη*. Cfr. SCOTT 1984, 1-13. Nel proseguire l'analisi dell'evoluzione semantica di *charis* da Esiodo a Pindaro la studiosa nota come in Teognide venga enfatizzato *the bartering element* intrinseco alla *charis*, sicché proprio nel *corpus theognideum* è possibile analizzare pienamente questo termine nel suo significato di favore/gratitudine e in processi di scambio. *Hes., Theog.* 509; MACLACHLAN. 1993. La poesia lirica fa ampio riferimento alla *charis* per quanto riguarda il rapporto tra le Muse e la poesia, cfr. ad es. le numerose invocazioni alle Muse presenti nella poesia di Saffo (Fr. 53; 128; 103, 8 L. P.). La sua fonte principale è l'amore che viene associato alle Grazie e alle Muse, coinvolte nel processo creativo che anima il canto poetico. Vd. inoltre Anacreonte che vanta la sua capacità di attrarre l'uditorio e i suoi amanti in virtù di un canto poetico pieno di grazia fr. 57c. La funzione delle Cariti e della *charis* nella poesia celebrativa è ben presente in Pindaro e Bacchilide al riguardo vd. SCOTT 1984, 1-13. Cfr. *Pind., Pyth.* 11, 55. Merita particolare attenzione il nesso tra *charis* e scambio di doni/favori che si rivela in maniera evidente in Teognide. Nel *corpus theognideum* è infatti possibile analizzare l'impiego del termine *charis* in un significato pieno di favore/gratitudine e in processi di scambio, cfr. ad es. *Theogn.*, 105; 126; cfr. ad es. BATTEZZATO 2003, 13-45 e STANTON 1995, 11-33 a proposito del tema della *charis* nell'*Ecuba* di Euripide (vd. *infra* p. 286 ss.). Cfr. *Democr., Fr.* 96. 1; 92; 93 DK.; cfr. SPINELLI 2006, 107 n. 1.

Già nelle *Storie* di Erodoto la *xenia*¹⁴ svolge un ruolo attivo nelle relazioni interstatali ed è una delle risorse diplomatiche disponibili, una volta che si fosse scelta la via dell'alleanza e della pace; mette in comunicazione le diverse culture presenti nel Mediterraneo, garantendo la stabilità degli accordi e la reciprocità tra diritti e doveri.

Oltre ad essa, lo storico di Alicarnasso rimarca un sistema etico basato sul *do ut des*¹⁵, come strumento di pensiero funzionale¹⁶ all'interpretazione dei processi storici¹⁷, il quale prevedeva, come detto, la manifestazione di gratitudine¹⁸ (*charis*) a volte anche divina¹⁹ e il concetto fisico del *dono*²⁰, un beneficio o un favore ricevuto a scopi persuasivi²¹ che, nei limiti²² del possibile²³, andava ricambiato con azioni concrete²⁴.

¹³ Cfr. KARAVITES 1980, 74 secondo cui: «The existence of the value of *euergesia* in the Homeric world demonstrated that its origins were to be found in the aristocratic code of Mycenaean times». cfr. DE ROMILLY 1974; DE ROMILLY 1979; HOOKER 1974, 164-169; GUIZZI 1998, 75-102. In Omero il termine *euerges* è legato ad oggetti fisici, probabilmente considerati di grande beneficio; *Hom., Il., V*, 585 (carro); XXIV, 396 (nave); *Od., XIII*, 224 (mantello); IX, 202 (oro).

¹⁴ *Hdt., I*, 34-45; 41-42; *D.S., IX*, 29. Cfr. DORATI 2000, 150. Sulle affinità tra questo racconto e il genere tragico cfr. MEUNIER 1968, 1-12; LESKY 1977; HENDRY 1995-1996, 167-169.

¹⁵ Concetto presente anche in Tucidide: *Thuc., I*, 136 φεύγει ἐκ Πελοποννήσου ἐς Κέρκυραν, ὧν αὐτῶν εὐεργέτης. Cfr. PICCIRILLI 1973 A, 317-355; *Thuc., I*, 137, 2. Temistocle promette al nocchiero la sua gratitudine (πειθομένῳ δ' αὐτῷ χάριν ἀπομνήσεσθαι ἄξιαν) e una volta in salvo lo ricompensa con una somma in denaro. *Thuc., I*, 137, 4.

¹⁶ Cfr. CORCELLA 1984, 151.

¹⁷ COZZO 2014A, 11.

¹⁸ Riscontrabile già in *Hom., Il., XIV*, 235; 238-239; 267-268.

¹⁹ Sulla reciprocità in relazione al rapporto con il divino cfr. SCHEID-TISSINIER 2012, 425-436. Con riferimento al caso specifico di Creso e alle differenti tradizioni letterarie sul suo rapporto di *charis* con il dio cfr. NERI 2009, 253-302; *Hdt., I*, 90. Sull'utilizzo dell'aggettivo ἀγάριστος che Erodoto impiega per primo nel senso di ingrato avrò modo di riflettere successivamente: esso è già presente in Omero e Teognide dove si limita ad indicare qualcosa di sgradito (*Hom., Od., VIII*, 236; XX, 392; *Theogn., 841*). Cfr. HEWITT 1927, 155; MAZZARINO 1989, 167-169; cfr. PARKER 1998, 114.

²⁰ *Thuc., II*, 97, 4. «Avevano infatti istituito una legge opposta a quella del regno di Persia, legge che vige anche presso gli altri Traci, cioè la legge del prendere invece che dare (ed era più vergognoso il non dare, se pregato, che il non ottenere dopo aver richiesto). Pure, per via della loro potenza, gli Odrisi si servivano di questa legge estesamente, ché non era possibile fare alcuna cosa senza offrire dei doni». Voracità senza dubbio legata anche dalla condizione estremamente barbara di questo popolo (*Thuc., 7*, 29, 5). Sull'episodio di Micalesso cfr. PAYEN 2012, 298-299; FEZZI 2002, 293; SAHLINS 1980; DONLAN 1981-1982, 137-175. Per approfondimenti sugli utilizzi del dono nel popolo trace cfr. MITCHELL 1997A, 136-137.

²¹ Cfr. MEIER 1989, 32; 37. Sul ruolo della *persuasione* vista come una delle armi della democrazia e uno dei volti con cui si manifesta la grazia cfr. BUXTON 1982. Come già si è osservato, Meier sofferma la sua attenzione sulla politica interna di Atene. Attraverso la lettura di Tucidide e dei tragici lo studioso mostra come grazia e politica non siano in opposizione ma costituiscano un binomio inscindibile; senza scadere in idealizzazioni classicistiche ma cogliendo la problematicità della questione e i suoi «lati oscuri», è possibile individuare nella *charis* uno dei paradigmi centrali per comprendere la grecità. La grazia, intesa come assenza di violenza, è uno stile caratterizzante i rapporti sociali, politici e culturali; essa, per il ruolo datole dal pensiero greco, può essere considerata come un concetto centrale in un'antropologia storica. Per quanto riguarda gli aspetti problematici dell'adattamento della *charis* aristocratica al nuovo sistema egalaritario democratico cfr. LO SCHIAVO 1993, 145-179 che dedica un capitolo a: «La *charis* della città democratica» e AZOULAY 2004, 82. ss.

Questo legittimo contraccambio²⁵ manteneva vivi, ma sicuramente non inviolabili (non mancano esempi di χάρις οὐδεμία)²⁶, i rapporti tra le parti contraenti²⁷.

È inoltre possibile osservare come il dono reciproco fosse funzionale alla comunicazione diplomatica, essendo in grado di racchiudere, in maniera efficace, un messaggio di alleanza che si voleva trasmettere con immediatezza. Sia chiaro, non si tratta di un gesto altruistico²⁸ e cristianamente²⁹ disinteressato³⁰ ma dell'attesa di un riscontro di risposta³¹;

²² *Hes., Op.* 358.

²³ *Hom. Od.*, XIII, 15 ss. Lo stesso avviene in *Od.*, XVII, 452 dove Antinoo constata come non sia affatto penoso donare ciò che appartiene agli altri (ἐπει οὐ τις ἐπίσχεσις οὐδ' ἐλεητὺς ἀλλοτρίων χάρισασθαι). In *Hom.*

Od., XIII, 15 Alcinoos e gli altri consiglieri dei Feaci offrono con generosità doni ad Odisseo che si accinge a partire. Dato l'isolamento del popolo semidivino e la mancanza di relazioni stabili con l'esterno, è evidente l'impossibilità di attivare un meccanismo di reciproco scambio. L'unilateralità del dono offerto ad Odisseo induce a considerare come sia gravoso «donare in maniera gratuita» (ἀργαλέον γὰρ ἔνα προικὸς χάρισασθαι).

²⁴ *Hom., Il.*, VI, 119 ss.; DONLAN 1989, 12. Un'interpretazione analoga si trova in AZOULAY 2004, 154 «Glaucos reconnaît la supériorité de Diomède en lui faisant des présents excédant tant quantitativement que qualitativement ceux qu'il reçoit en retour».

²⁵ *Hes., Op.* 349 ss.: «Fa correttamente misurare al vicino, e correttamente ricambia, nella stessa misura, anche più se puoi, perché avendo bisogno anche in futuro tu possa contarci». Cfr. MILLETT 1984, 100 ss. che individua il tema unificante di questi versi esiodei nel concetto di reciprocità. E a proposito della relazione tra i due vicini di casa afferma: «*The aim, then, is not merely to wipe out the original obligation, but if possible to create a counter-obligation, thereby converting one's former creditor into a debtor. This particular mechanism seems to be a recurrent feature of reciprocal gift-giving in peasant and other primitive societies*». Cfr. Xen. *Anab.* 7; *Thuc.*, II, 97.

²⁶ *Hdt.*, V, 90; cfr. HEWITT 1927, 155; *Hom., Od.*, VIII, 236; XX, 392; *Theogn.*, *El.* 841; 955-956; 1039.

²⁷ Cfr. MILLETT 1991, 7 che mostra come la tragedia sia permeata dal linguaggio economico dello scambio, instaurando uno stretto nesso tra il concetto di debito morale e materiale. Le sue considerazioni sono riprese da VON REDEN 2005, 151 che afferma: «The *Oresteia* is saturated with the language and images of exchange, meaningful at one and at the same time in social, religious, legal and economic spheres».

²⁸ *M. Aurelio, Pensieri*, 5, 6, trad. a cura di Maristella Ceva. Sull'altruismo puro tra potenze cfr. CHRIST 2012, p 21.

²⁹ Cfr. *Vangelo di Matteo* 6, 1. Sull'*agape* cfr. BOLTANSKI 1990. Utilizzo le espressioni «soggetti al dono» e «soggetti di dono» traendole da PULCINI 2003, 164-165 la quale affronta la tematica della filosofia del dono sia in generale, sia in relazione alla condizione sociale femminile: «Chi dona è un soggetto «grato» che si pensa in uno stato di permanente debito verso l'altro, rompendo così l'illusione autarchica del soggetto moderno, chiuso nella sua presunzione di autosufficienza; ma che riconosce nel debito non una lesione bensì un arricchimento della sua identità e che, soprattutto, trasforma creativamente il debito in desiderio di donare a sua volta. L'atto del donare instaura un circuito di reciprocità in cui ognuno è sempre, allo stesso tempo, donatore e donatario, ed è inserito, come ha ben visto Mauss, in un ciclo in cui il momento del dare è indissociabile da quello del ricevere e ricambiare». Cfr. PULCINI 2010. Cfr. KOMTER 2007, 93-107. Lo studioso ritiene le due visioni (utilitaristica e antiutilitaristica) limitanti in quanto: «In the first, anti-utilitarian approach, reciprocity is opposed to the freedom of genuine gifts and real generosity. The economists' approach investigates the nature of the preferences of the actors involved in reciprocal exchange but fails to provide an analysis why the principle of reciprocity is so effective». Inoltre l'idea di un dono assolutamente gratuito e disinteressato potrebbe essere, per alcuni aspetti, un'idea indotta per contrasto dall'immaginario utilitaristico

il suo valore contrattuale risiede, infatti, nella capacità di dare l'*incipit* ad un possibile dialogo e ad uno scambio, un equilibrio di rapporti equi prestabiliti³² o anche, in casi estremi, di subordinazione o dipendenza.

Con Tucidide³³ il principio di reciprocità, nel rapporto tra le *poleis* pur attinto dalla medesima tradizione culturale cui fa riferimento Erodoto, viene sbalzato in un nuovo contesto di crisi sociale e di valori etici, che la guerra ha messo a dura prova.

Di certo, la necessità di cooperare perseguendo obiettivi comuni coinvolgeva ancora la politica interna della *polis* e le sue componenti impegnate nella ricerca di strumenti che garantissero una pacifica convivenza; ma è pur vero che verso la realtà esterna, la tendenza fosse quella di adottare un atteggiamento difensivo o aggressivo che non sempre lasciasse spazio alla costruzione di forme di collaborazione. Nei rapporti tra gli Stati prevalgono, ora, le leggi imposte da equilibri di forza e da logiche utilitaristiche, pur in presenza di un codice etico-politico che cerca di regolamentare le relazioni interstatali.

Nel corso della guerra del Peloponneso, con l'affermazione sempre più marcata del ruolo egemonico di Atene³⁴, si genera una situazione diplomatica caratterizzata da un'ampia disparità di forze tra le parti³⁵.

Nelle *Storie* tucididee la teoria delle relazioni "internazionali"³⁶, sembra caratterizzata *tout court* da un realismo amorale³⁷, riducendosi

dominante, ne rappresenterebbe il complemento. Dinanzi ad un mondo dominato da rapporti di natura utilitaristica, si ricerca l'opposto ovvero una pura gratuità che dovrebbe garantire rapporti più autentici. Per questa ipotesi vd. GODBOUT 1993, 28-29 «se il dono è visto come un ciclo e non come un atto isolato, come un ciclo che si scompone in tre momenti (dare, ricevere e ricambiare) allora risulta evidente qual è la pecca dell'utilitarismo dominante: esso isola astrattamente il momento del ricevere e concepisce gli individui come mossi soltanto dall'attesa di questo momento, rendendo così incomprensibili tanto il dono quanto la sua restituzione, il momento della creazione e dell'iniziativa come quello dell'obbligo e del debito». Considerazioni analoghe si trovano in CALLATAY 2011, 96.

³⁰ Sulla comunicazione non verbale in Erodoto e il valore simbolico assunto da questi oggetti vd. LATEINER 1987, 98; tra le varie classificazioni del linguaggio non verbale vi è quello legato al comportamento rituale imposto da alcune istituzioni come la supplica, quello legato alla gestualità volontaria e inconscia e, inoltre, quello costituito dallo scambio di doni o dall'uso di oggetti in genere. I doni di Cambise vengono ricordati quali oggetti simbolo della diplomazia arcaica che avrebbero permesso allo storico di evidenziare il confronto tra aggressori ricchi e potenti e comunità povere e isolate che da questi si difendono.

³¹ Cfr. GODBOUT 1993; CAILLÉ 1998; DERIDDA 1991; KOMTER 2007, 93-107; DERIDDA 1991, 26.

³² *Thuc.*, I, 19, 96-97. Cfr. MUSTI 2006, 324.

³³ Cfr. ROGKOTIS 2006, 57-86; FOSTER-LATEINER 2012; FRAGOULAKI 2013.

³⁴ In particolare i casi analizzati sono il dibattito tra Corcira e Corinto: *Thuc.* I, 32 ss.; tra Platea, Tebe e Sparta; III, 52 ss.; tra Atene e Mitilene; III, 10 ss.; tra Atene e Sparta 4, 19.

³⁵ *Thuc.*, II, 40, 4.

³⁶ *Xen., Hell.* 4, 1, 34.

³⁷ Tra gli studi che vedono in Tucidide un pensatore realista e amorale cfr. CESA 1994 che dall'analisi dell'opera deduce come per lo storico l'unico criterio veramente valido nelle relazioni internazionali sia quello dell'utile; mentre le leggi della politica sarebbero del tutto indipendenti da riflessioni di tipo etico. Una posizione simile assumono BONELLI 1995, 27-56 e SAHLINS 2004, 17 ss. Vd. anche VIANSENSO 2007, 29 che così sintetizza il forte influsso esercitato

in una fredda constatazione³⁸ della prevalenza della legge del più forte³⁹, nonché della necessità di una sistematica applicazione di calcoli utilitaristici estranei ad ogni altra considerazione, pur permanendo alcuni valori di reciprocità e di aristotelica *charis*⁴⁰, che rispecchiano quei concetti che verranno riscontrati nei rapporti tra Roma e i Sanniti e Roma e i Cartaginesi. L'autore, ciononostante, induce a riflettere se un potere che non si costruisce con il piacere degli alleati (ἐν ἡδονῇ ἄρχοντες) e nel rispetto dei loro diritti (ἄπὸ τοῦ ἴσου)⁴¹ abbia delle basi durature e, di conseguenza se una logica di *Realpolitik* non debba, in reità, trovare un compromesso⁴² tra *charis* e *dynamis*⁴³.

dal pensiero sofistico su Tucidide: «i problemi “politico-militari” oggettivi vanno disgiunti del tutto dalla sfera “giuridico-morale”, necessità politiche superiori annullano la possibilità di esprimere giudizi morali». cfr. CHRIST 2012, 118 ss. che analizza la funzione dell'*helping behavior* nelle relazioni interstatali, riscontrandone la debole applicazione; le relazioni interstatali ancora una volta sono regolate, secondo lo studioso, da considerazioni prevalentemente pragmatiche. Invece tra gli studi più attenti all'analisi dell'aspetto etico e “umanitario” dell'opera di Tucidide cfr. ORWIN 1997; inoltre cfr. LOW 2007, 21 nt. 59 che riepiloga le diverse posizioni della critica in merito a questi due approcci interpretativi (molte delle sue tesi sono confutate da CHRIST 2012. Al secondo approccio aderiscono anche gli studi più recenti tra cui cfr. FRAGOULAKI 2013, 25 ss. Vd. *supra* bibliografia. Sono interessanti anche le riflessioni che sul presunto realismo amorale di Tucidide sviluppano alcuni studi contemporanei sulle relazioni internazionali tra cui cfr. DOYLE 1990, 223-237; KORAZ 2001, 27-49 che mette in questione, o comunque ridimensiona, la comune definizione di Tucidide come padre di una teoria delle relazioni internazionali improntata ad un realismo amorale.

³⁸ Sul confronto e sulle possibili affinità tra Tucidide e Machiavelli cfr. CANFORA 1997, 29-44; SIMONETTA 1997, 53-66.

³⁹ Cfr. *Thuc.*, I, 76. Cfr. BONELLI 1995, 27-56. Secondo DE ROMILLY 2005c, 197 Tucidide non condanna l'imperialismo ma lo esalta, presentando come normale e naturale il fatto che uno Stato ricerchi un massimo di potenza. In Tucidide vi è anche un certo compiacimento dinanzi alla grandezza di questo potere (*Thuc.*, II, 63).

⁴⁰ “I cittadini restano uniti per mezzo dello scambio. Perciò erigono ben in vista un tempio delle Grazie, affinché vi sia restituzione reciproca; giacché questo è proprio della grazia: uno deve infatti restituire un beneficio a colui che l'ha compiuto, e iniziare di nuovo egli stesso a compiere un beneficio”. *Arist., E.N.* 1133a 5. Sulla *charis* in Aristotele cfr. GUIZZI 1998, 75-102.

⁴¹ *Thuc.*, I, 99; IV, 19, 4.

⁴² Per questo approccio attento alla presenza della dimensione etica in Tucidide è fondamentale il lavoro di CRANE 1998 con precedente bibliografia. Cfr. anche PEARSON, 1957, 228-244; FINLEY 1968, 44-57; COHEN 1984, 35-60 il quale rifiuta di vedere in Tucidide “an amoral realist” e afferma: «a close reading of Book III reveals a coherent and critical moral commentary on the events described, as well as upon the larger issues of politics and empire». Cfr. inoltre ORWIN 1997.

⁴³ L'esempio estremo di *donami* nel mondo greco è senza dubbio la rivalsa di Atene sull'isola di Melo: Il conflitto tra Atene e Melo era già sorto prima del 416 a.C., dieci anni prima allorché Atene non tollerando il disonore di una minuscola isola che, all'interno del suo impero e della sua lega, vantava una condizione di autonomia le aveva inviato contro Nicia. La sua spedizione fallisce e Atene per ripicca impone all'isola il pagamento di un alto tributo, questa si rifiuta di pagarlo sicché, a partire dal 426 a.C., Melo si trova in una posizione di aperto conflitto rispetto ad Atene (ἐς πόλεμον φανερόν κατέστησαν) come afferma lo stesso Tucidide (V, 84, 2); eppure lo storico nel momento in cui introduce il dialogo omette alcuni dati; si limita ad informare il lettore del fatto che i Meli erano coloni spartani e volevano restare neutrali. Questo aggrava la posizione di Atene perché, se dalla ricostruzione storica si

Tenendo conto di questa premessa, è interessante notare come anche nel Mediterraneo Occidentale, tra *ethnos* completamente diversi anche se, in parte, influenzati dalla cultura greca, i rapporti di reciprocità abbiano aspetti assai comuni, sia per quanto confluito in Erodoto dalla tradizione antica sia per quanto rinvenuto nelle *Storie* di Tucidide.

La lettura progressiva dei cinque trattati (non tre⁴⁴ come credeva Polibio) che regolavano i rapporti tra Roma e Cartagine, ad esempio,

possono meglio comprendere le ragioni politiche del suo accanimento contro l'isola, nel momento in cui si afferma, con Tucidide, che i Meli erano degli innocenti i quali volevano solamente restare neutrali è chiaro che l'immagine di Atene risulta ancor più negativa. Cfr. CANFORA 2000 il quale ritiene che il silenzio di Tucidide sia intenzionale e finalizzato a mettere in risalto la gravità dell'atto compiuto da Atene. Tucidide non è tanto interessato al fatto storico in sé, ma usa il fatto storico per creare un dialogo di filosofia politica, dal valore simbolico e paradigmatico. A Tucidide interessa la situazione-tipo quella della grande potenza che impone la sottomissione ad un piccolo stato neutrale; al fine di approdare a questa situazione tipologica giunge a falsificare sino al limite la realtà politico-diplomatica. C'è anche da dire che la neutralità non è un valore positivo nella società greca, anzi viene incoraggiato un comportamento capace di prendere posizione tra due parti in conflitto cfr. COZZO 2014b, 232-245. Sul concetto di neutralità cfr. più in generale anche BAUSLAUGH 1991; NENCI 1981B, 147-160.

⁴⁴ Cfr. NISSEN 1867, pp. 325-326. La lacuna polibiana (rilevata anche da STRACHAN-DAVIDSON 1888, 62), consiste nel fatto che, considerando nel suo computo il trattato del 278 a.C. come quello successivo al secondo (del 348 a.C.), lo storico invitasse a credere che nel 278 a.C. Roma, all'alba del un nuovo trattato con Cartagine, acconsentisse a conservare inalterate "le clausole degli accordi esistenti" (quindi quelle del 348 a.C.) le quali ammettevano l'epicrazia capitolina al solo Lazio senza menzionare la Campania o l'Italia, dove in quella data, in realtà, è ben attestata l'influenza dell'Urbe (cfr. LÉVEQUE 1957, 359-363. "*In questo caso, Polibio esige da noi un atto di fede troppo fuori della norma perché lo si possa ammettere, per quanto alta sia la stima che abbiamo della sua competenza e della sua integrità*"). Taubler e Schachermeyr seguono Mommsen (MOMMSEN 1859, 323-325), nel ritenere che il primo trattato di Polibio debba essere identificato con quello liviano del 348 a.C. ed il secondo con quello che lo storico patavino pone nel 306 a.C. (TAUBLER 1913, 373-374; SCHACHERMEYR 1930, 364, n. 3 e 373). Essi cercano quindi di salvare la reputazione di Polibio avanzando l'ipotesi che il suo secondo trattato riguardasse non solo il Lazio ma anche l'ampia porzione di territorio italico al di fuori della regione che, nel 306 a.C., era caduta sotto il controllo politico, diretto o indiretto di Roma. Da sottolineare che Taubler (TAUBLER 1913, 275), a proposito degli alleati menzionati nel trattato, pone l'interpretazione secondo cui Polibio intendesse tutte le colonie di diritto latino; anche se ciò sembrerebbe lontano dalla traduzione letterale del testo. Schachermeyr, dal canto suo (SCHACHERMEYR 1930, 375-377) sostiene che l'espressione 'ai Romani e ai loro alleati', nel passo iniziale del secondo trattato polibiano, designasse tutta la Confederazione romana attestata nel 306 a.C. Tuttavia, un'analisi più attenta, attesta senza riserve che la stessa formula era stata impiegata già a proposito del primo trattato e in quella precedente occasione i negoziatori romani non si erano accontentati di una formula generica, riportando nel trattato anche i nomi di tutte e cinque le città lungo la costa del territorio che Roma rivendicava, a quell'epoca, come suo esclusivo dominio. È difficile, a questo punto, pensare che, se veramente il secondo trattato fosse stato concluso nel 306 a.C. e non nel 348 a.C., i loro successori non vi trascrivessero gli stessi nomi, insieme a quelli delle altre posteriori conquiste costiere di Roma, soprattutto nella zona campana. La situazione geo-politica del Mediterraneo occidentale nel 278 a.C. era, infatti completamente diversa da quella del 348 a.C. Roma non solo esercitava il suo dominio nella parte centrale e settentrionale della penisola italica dall'uno all'altro mare, ma già nel 343 a.C. (ovvero quando fu stipulato il 'terzo trattato') aveva esteso la sua sfera d'influenza verso sud fino alla Campania controllando, saldamente, la penisola fino allo stretto di Messina (TOYNBEE 1981, 685). Infatti, la prima guerra con Taranto nel 303 a.C., la seconda sannitica con la splendida vittoria di Sentino nel 295 a.C., la severa punizione

mostra chiaramente che le due città si riconoscessero entrambe, un'egemonia su rispettivi territori (così come accade nei trattati tra Romani e Sanniti), non effettivamente conquistati ma sui quali, oltre alla non beligeranza tra contraenti, s'impedisce, comunque, ad una parte rispetto all'altra l'intervento di rapporti commerciali, sicuramente un qualunque intervento militare.

Tuttavia, mentre i primi tre trattati, quello del 509⁴⁵, del 348⁴⁶, e presumibilmente anche quello del 343⁴⁷, sembrano contenere clausole puramente di tipo "commerciale", ovvero quelli che Erodoto⁴⁸ (a proposito di Sibari e Mitilene⁴⁹ o Sibari e i Serdaioi⁵⁰) definirebbe rapporti di *xenia*, ovvero relazioni interstatali basati sulla *philia*, mi sembra, invece,

ai Lucani e ai Bruzi nel 282 a.C., per non parlare delle guarnigioni, dietro richiesta delle *poleis*, con cui l'Urbe aveva munito le città greche di Turi, Locri e Reggio, se da una parte non testimoniano un dominio né completo, né indiscusso sull'Italia Meridionale nel 278 a.C., dall'altra comunque riflettono chiaramente i confini dell'epicrazia romana all'alba del trattato del 248 a.C.

⁴⁵ Manca in Livio (il quale non esclude tuttavia l'esistenza di *foederibus vetustis* IX, 19) e in Diodoro (per entrambi il primo trattato è quello del 348: *Liv.*, VII, 27; *D.S.*, XVI, 69) ma il testo è comunque riportato da Polibio (*Plb.*, III, 22), sicuramente più coevo ai fatti in questione, sotto i nomi dei consoli Giunio Bruto e Marco Orazio (cfr. TOYNBEE, 1981, p. 662). Sulla presunta inesistenza di questo trattato, Werner (WERNER 1963, pp. 113-119; 307-310; 369) avanza l'ipotesi che Polibio ricavasse questa datazione da un'errata notizia di Catone, mentre Schachermeyr (SCHACHERMEYR 1930, 351) fa notare che non sarebbe mai esistito un console di nome L. Giunio Bruto (in realtà sbagliandosi, cfr. MATYSZAK, 2003, 14, 43; *Aen.*, VI, v. 818; *Divina Commedia*, IV, 127; e che quindi la datazione del trattato da parte di Polibio, sulla base di questo falso consolato, non possa essere stata ricavata dalla tavola bronzea conservata nel tesoro degli edili, sulla quale stando proprio allo storico (III, 26) ne era inciso il testo; pare, infatti, che nessuno dei tre trattati polibiani recasse, in realtà, una data sulle tavole sulle quali erano iscritti (TAUBLER 1913, 271) essendo, questa, una regola di Cartaginesi e Greci sulla cui forma erano redatti. Anche Nissen, pronunciandosi sulla inesistenza del trattato del 509 a.C. (NISSEN 1867, 321-332), ritiene impossibile che, in quella data, Roma potesse avere interessi commerciali tali da richiedere trattati addirittura con una delle maggiori potenze commerciali del Mediterraneo. Cfr. MAZZARINO 2003, p. 107; DE SANCTIS 1956, II, 253 e Alföldi (ALFÖLDI 1965, 73) che "... in base alla mancanza di un porto e di strumenti marittimi dei Romani... difende la discussa cronologia liviana"; cfr. sul punto SCARDIGLI 1991, p. 31.

⁴⁶ *Liv.*, VII, 27, 2; così anche Diodoro (XVI, 69). Si tratta certamente di quello che per Polibio è invece il secondo trattato, di cui lo storico riporta il testo senza tuttavia datarlo (III, 24). Cfr. PARETI, 1952-1961, I, 330-331.

⁴⁷ Livio (VII, 38) in realtà, non parla della stipula di un vero e proprio trattato ma di un'ambasceria punica intorno al 343 a.C., dopo la tregua tra Roma e i Falisci, recante un'offerta votiva per il tempio di Giove Capitolino (stando a Polibio, III, 22 era proprio lì che si custodivano i trattati). Sulla conseguente stipula di un nuovo trattato, pur non esplicitamente menzionato da Livio, concordano Nissen (NISSEN 1883-1902, 323-325) e Taubler (TAUBLER 1913, 272), il quale suppone che in questa occasione fosse stato effettivamente rinnovato il trattato ma senza che ne fossero rivisti necessariamente i termini (cfr. TOYNBEE 1981, 683). Nissen, inoltre, (NISSEN 1867, 23) suppone che già questo trattato potesse contenere la clausola di non-ingerenza.

⁴⁸ *Hdt.* VI, 21.

⁴⁹ Cfr. il legame che legava Mileto a Sibari (ante 510 a.C.). Le due città situate in aree geografiche diverse e lontane, la Ionia d'Asia e il territorio italiota, erano vincolate l'una all'altra da un patto di *xenia* a vincolo commerciale che Erodoto descrive come particolarmente intenso: πόλιες γὰρ αὐταὶ μάλιστα διη, τῶν ἡμεῖς ἴδμεν, ἀλλήλησι ἐξεινώθησαν μεο *FGrHist* 566 F 50; cfr. sul punto BRANDI CORDASCO SALMENA G., Sybaris e gli alleati. L'egemonia di Timone della motta nel trattato di Olimpia con i Serdaioi, 2013; *Diod.* 8, 18 che sottolinea l'affinità tra Sibariti, Ioni ed

che il trattato del 306⁵¹, e di riflesso anche quello del 278⁵², contengano “una chiara delimitazione di sfere di espansione⁵³”, come era già consuetudine con i Sanniti, tra potenze e, pertanto, che sul piano militare spiegassero effetti più rilevanti.

Prima di affrontare un discorso sui trattati militari del 306 a.C. e 278 a.C., merita però molta attenzione il trattato, o, come detto, presunto tale, del 343 a.C., il quale offre, per primo, motivi di riflessione sui rapporti tra le due potenze, in relazione a quanto già, riscontrato in Erodoto e Tuciddide.

Nella cultura greca, infatti, già ai tempi di Omero, il *dono*⁵⁴ era visto come quel gesto quasi essenziale in una relazione di reciprocità – non soltanto come atto “privato”⁵⁵, ma di forte valenza collettiva⁵⁶, data la sua potenzialità di creare legami.

Etruschi, popoli accomunati da una vita dedicata alla *tryphé*. Cfr. HOW-WELLS 1990, 71 «These friendships of Sybaris with Miletus and Etruria were doubtless commercial»; cfr. MITCHELL 1997B, 35.

⁵⁰ *Hdt.*, III, 55. Cfr. MEIGGS-LEWIS 1988, 10; LOMBARDO 2008, 219-232.

⁵¹ Manca il testo del trattato che è però ricordato da Livio (IX, 43, 26). Il fatto che secondo lo storico si trattasse del terzo trattato, potrebbe intendersi sia nel senso che la sua fonte ne conoscesse uno anteriore al 348 a.C. (*Liv.* IX, 19), quindi quello del 509 a.C. riportato da Polibio, sia che essa considerasse *renovatio foederis* la già menzionata legazione gratulatoria cartaginese nel 343 a.C. (VII, 38); Mazzarino (MAZZARINO 2003, 98, 107) identifica proprio questo trattato del 306 a.C. come quello di Filino. A questo punto la tesi di Mommsen (MOMMSEN 1859, 323-325 cfr. *supra* n. 3 p. 270) stride con il testo stesso del secondo trattato polibiano che non lascia dubbi sui limiti entro i quali la potenza romana apparisse ancora ai Punici e che, pertanto, non può datarsi al 306 a.C. ma semmai al 348 a.C. Sarebbe anche da escludere l'interpretazione dello Schachemeyr (SCHACHERMEYR 1930, 378), secondo cui la clausola di non-ingerenza sarebbe sì autentica, ma da attribuire non al trattato del 306 a.C. ma alla fine della guerra contro Pirro o meglio ancora all'epoca dell'ambasceria di Magone del 278 a.C. Tra queste due ipotesi la prima è certamente da escludere, dal momento che in caso contrario, non si capirebbe come, dovendo considerarsi la guerra pirrica finita con la presa di Taranto, l'annalistica romana parlasse di una violazione cartaginese nel 272 a.C. circa un trattato che ancora doveva stipularsi. Cfr. sul punto MELTZER 1897, I, cap. 5, 413-417 e n. a p. 530.

⁵² *Liv.*, *Ep.*, 13; *D.S.*, XXIII, 7, 5. *Pfb.*, III, 25 “Prima che i Cartaginesi iniziassero la guerra per il possesso della Sicilia”; Passerini (PASSERINI 1943, 92-122), data la conclusione di questo trattato agli inizi della stagione propizia per la navigazione del 278 a.C., ritenendo che non fosse stato affatto concluso in occasione della visita a Roma dell'ammiraglio cartaginese Magone, avvenuta alla fine della stagione propizia per la navigazione dell'anno 279 a.C.; cfr. LÉVEQUE 1957, 408-414.

⁵³ Cfr. MAZZARINO 2003, 97.

⁵⁴ Cfr. BOTTIN 1979, 136 secondo cui in questa doppia valenza dei doni segno-comunicazione, fra *philia* e guerra, si manifesta lo scontro tra la struttura economico-sociale della reciprocità equilibrata e la struttura della redistribuzione. Nel primo caso i soggetti restano autonomi, nel secondo si presuppone che l'atto di dono sia una redistribuzione e cioè una «funzione statale, da ricambiare col tributo», un meccanismo che mira all'assoggettamento dell'altro, in questo caso degli Etiopi da parte di Cambise. Un'accurata interpretazione della tragedia in relazione ai concetti di *philia* e di *philia* violata si ha in BLUNDELL 1989, 72-94 (sul dono di Ettore e Aiace vd. pp. 87-88). Secondo lo studioso l'ulteriore alienazione di Aiace da ogni legame di reciprocità è simboleggiata dalla sua paradossale relazione d'amicizia con Ettore. Il dono è odioso per Aiace e dolce al tempo stesso, perché gli offre una via d'accesso alla morte che sola lo può riscattare dall'onta subita (vd. *Sofocle*, *Aiace*, 822).

⁵⁵ Cfr. DE POLIGNAC-SMITT PANTEL 1988, 6

La consistente e preziosa corona offerta dai Punici⁵⁷, in occasione dell'ambasceria citata da Livio, nel 343 a.C., può essere vista senza dubbio non come un omaggio altruista e disinteressato⁵⁸ ma come un gesto diplomatico⁵⁹ che ricalcherebbe lo stesso significato che il *dono*⁶⁰ aveva nella consuetudine greco-arcaica⁶¹.

Già in Omero si è riflettuto su una forma di *xenia*, che prevedesse nel suo statuto ontologico lo scambio di favori; chi dava inizio al rapporto si trovava in una condizione privilegiata, perché ha mostrato per primo la sua generosità⁶². La capacità di rischio insita nel dono è rivelatrice della fiducia riposta nell'altro e per cui spesso tanto più vincolante. In Esiodo viene consigliato di donare, piuttosto che essere in debito; allo stesso modo le massime democritee invitano a beneficiare per primi e disinteressatamente, pur ribadendo l'obbligo che impone a chi riceve di ricambiare⁶³. In Erodoto sono molteplici gli esempi di benefattori debitamente ricambiati per il di più di fiducia riposta nel beneficiario⁶⁴.

Chi dona è, pertanto, nel mondo greco, perfettamente consapevole del funzionamento di queste dinamiche, quindi della volontà di riconoscenza che il suo gesto ha indotto o potrebbe indurre nell'altro; inoltre è

⁵⁶ *Hom., Il.*, VI, 226. Si tratta di una sorta di contrasto tra privato e pubblico, benché non ci siano ancora le condizioni politiche per distinguere in maniera netta le due sfere. Il conflitto tra la dimensione privata e quella pubblica sarà ben colto da Pericle a proposito del legame di *xenia* che lo lega ad Archidamo; naturalmente si trova in un contesto storico completamente differente (cfr. *Thuc.*, II, 13).

⁵⁷ Gli oggetti possono avere un valore d'uso dato dalla loro utilità, un *valore di scambio* dato dal mercato, ma anche un *valore di legame* che dipende dalle singole personalità che si relazionano ed al significato di cui li rivestono. A riguardo cfr. GODBOUT 1993, 116; 217-220.

Cfr. *Hdt.*, I, 70 (δῶρον βουλόμενοι ἀντιδοῦναι Κροίσῳ).

⁵⁸ Cfr. BENVENISTE 1994, 389, n. 8 «Il senso di "dono gratuito" che è quello di δωρεή, non di δωρίνη, ovvero dono contrattuale deve fare accettare la lezione δωρεήν dei testimoni ABCP, in contrasto con gli editori (Kallenberg, Hude, Legrand) che ammettono δωρίνην secondo i testimoni DRSV» (anche Rosén preferisce δωρίνην).

⁵⁹ CAILLÉ 1998, 80-81.

⁶⁰ Cfr. FINLEY 1978, 68. «tutto ciò che noi chiamiamo relazioni estere e diplomazia, nelle loro manifestazioni specifiche, si svolgeva attraverso lo scambio di doni». Cfr. PANESSA 1999, XV ss. Inoltre sul lessico della *philia* e sulle valenze che assume in Erodoto e Tucide cfr. INTRIERI 2013, 213-271.

⁶¹ *Hdt.*, IV, 131 ss. Sull'utilizzo di questo linguaggio simbolico nelle trattative diplomatiche vd. WEST 1988B, 201-211. Dario viene sottoposto ad una sorta di test di intelligenza, è invitato a decodificare il senso di quei doni ma fallisce. Non riesce ad assumere il punto di vista di un altro popolo, preferendo rimanere ancorato alle sue logiche di conquista in base alle quali gli stessi erano un inequivocabile segno di sottomissione. Una tale forma di comunicazione simbolica, al di là degli elementi fittizi e letterari, non è affatto inconsueta tra i popoli illetterati come dimostrano esempi analoghi riscontrabili in altre civiltà.

⁶² *Hom., Od.*, XXIV, 285.

⁶³ Cfr. *Hes., Op.*, 349 ss.; *Democr., Fr.*, 96. 1 DK.

⁶⁴ *Hdt.*, I, 69, 4; III, 139; IV, 165. Cfr. MEIER 1989, 49 ss.; MUSTI 1995, 361, n.16. secondo cui in questa concezione della *philia* «opera una idea di liberalità di tipo aristocratico (e questo è l'aspetto tradizionale), ma tale idea, in quanto estesa all'intero «noi», a tutti gli Ateniesi, diventa di per sé una virtù democratica, che riconduce in primo luogo al dato prevalente dell'attivismo-ottimismo pericleo».

sicuro dell'esistenza di una benevolenza reciproca (*eunoia*) da cui trarre delle garanzie, che non riguardano la certezza di poter ottenere un contraccambio⁶⁵ ma l'esistenza stessa della relazione di *philia* e di conseguenza, un *legame* con il beneficiario, in questo caso sia commerciale che militare.

Cartagine, in conclusione, sicuramente più a stretto contatto col mondo greco, almeno in quel periodo, rispetto alla città Capitolina, diventa quasi portavoce di una società omerica⁶⁶, confluita poi in Erodoto⁶⁷, ovvero di una mentalità conservatrice⁶⁸ sul valore etico del dono⁶⁹.

Con questo la città Tiryra mirava ad un consolidamento dei rapporti tra *poleis* tipico della tradizione greca⁷⁰, attraverso «la dialectique⁷¹ de la *charis*⁷²»; una raffinata procedura diplomatica in cui il tendere la

⁶⁵ *Arist.*, *E. N.*, 1155b 30; 1163a 20-21; 1236a 14-15; Il beneficiario deve ricambiare il benefattore, dando anche di più se può *καὶ ἀποδοτέον δὴ αὐτῷ ὅσον ἐπὶ ῥέτο, ἢ καὶ πλέον· κάλλιον γάρ.* L'analogia di questa frase con *Hes., Op.*, 349 è stata già colta da GAUTHIER 1970, 714.

⁶⁶ Cfr. SAHLINS 1980; DONLAN 1981-1982, 137-175. Sahlins distingue tre diverse forme di reciprocità: *Generalized reciprocity* (una relazione unilaterale e verticale), *Balanced reciprocity* (scambio equilibrato) e *Negative reciprocity* (il tentativo di ottenere qualcosa in cambio di nulla per trarne il massimo guadagno individuale).

⁶⁷ BENVENISTE 1951, 7-20; SCHEID-TISSINIER 1994; SCHEID-TISSINIER 2005, 217-228.

⁶⁸ Cfr. FORNARA 1990, 33-34 che vede nel pensiero di Erodoto «a case of contemporary conservatism. Herodotus is attempting to demonstrate, on the basis of the historical record, that the pure rationalism of his contemporaries (the kind of thinking we observe in most of Thucydidean speeches) is a faulty explanation of human phenomena. He is, in other words, a self-conscious proponent of some of the older ideas».

⁶⁹ M. I. Finley è stato il primo a notare l'adattabilità del sistema maussiano alla società greca (cfr. FINLEY 1955, 167-194; FINLEY 1978). Lo studioso mette in luce l'importanza del dono nella società omerica e le implicazioni sociali ad esso legate. Tra i più rilevanti lavori dedicati al tema del dono vd. BENVENISTE 1951, 7-20; SCHEID-TISSINIER 1994; SCHEID-TISSINIER 2005, 217-228; MITCHELL 1997A; sul dialogo tra gli antichi e moderni in relazione al tema del dono e della reciprocità vd. la recente raccolta di saggi in OLIVIERI-LUZZI 2014; «gli studi sulle società antiche e pre-moderne hanno usato il dono come concetto operativo ad ampio raggio di applicazione proprio per descrivere in termini non attualizzanti insieme umani ove l'economia di mercato non era il primo e dominante rapporto sociale rispetto ad altre forme simboliche di creazione e mantenimento della comunicazione tra i gruppi, la comunità e l'individuo» (*ibid.*, p. 7). Cfr. POLANYI 1978; POLANYI 1980. Un'analisi dello scambio economico in Grecia alla luce delle quali teorie è stata in parte condotta da VON REDEN 2005. Per uno studio del pensiero di Polanyi applicato alla società greca e per una sintesi del dibattito critico svoltosi a partire dalle sue idee cfr. HUMPHREYS 1979; per una dettagliata ricostruzione di questo dibattito e sulla bibliografia relativa vd. AZOULAY 2013, 17-42. Tra i principali critici delle teorie di Mauss cfr. GODELIER 1996; una particolare critica alla sua impostazione generale e al concetto di *potlatch* più in particolare è stata propopsta da TESTART 1998, 97-111 che mette in luce le errate letture e le interpretazioni degli studi di Boas da parte di Mauss, sostenendo, ad esempio, che l'obbligo di ricambiare il dono nel caso del *potlatch* non esiste affatto. Il *potlatch* dunque non costituisce un esempio di obbligazione alla reciprocità del dono; inoltre si nega che questo obbligo alla reciprocità sia una legge universale. I rilievi sono di certo interessanti poco importa se queste critiche siano fondate o meno, come nota GINZBURG 2010 (articolo on line URL: <http://cmb.ehess.fr/326>).

⁷⁰ *Hdt.*, I, 13-14-25.

⁷¹ Cfr. OLIVER 1960, 109; 113-114.

⁷² Al ruolo della *charis* nella politica estera fa riferimento AZOULAY 2004 che titola uno dei paragrafi della sua monografia "Athènes et ses alliés: la *charis* impériale". Tuttavia lo

mano per offrire un dono/favore, permetteva di avere una sicurezza in più sul fatto che l'altro contrente non impugnasse le armi contro⁷³.

Questo atteggiamento di Cartagine risulta molto simile a quello paternalistico che Atene⁷⁴, durante le guerre del Peloponneso, tendeva ad assumere verso le altre città⁷⁵.

Chiarissimo esempio di δωτινή⁷⁶ o di ἀγλαὰ δῶρα⁷⁷, ovvero dono in quanto "prestazione contrattuale"⁷⁸ è la consegna della corona da

studioso si limita a rilevare l'esistenza di una *charis* asimmetrica in politica estera e nel rapporto con gli alleati, e a riflettere sulla difficoltà legata all'impossibilità di adattare questo meccanismo di relazioni verticali alla politica interna della città e al suo sistema democratico egualitario (pp. 76 ss.). Nella sfera pubblica si tende ad impedire al privato-cittadino l'acquisizione del potere attraverso le logiche legate al dono «Dans l'univers démocratique, la circulation dissymétrique de la *charis* n'aurait donc plus sa place, dès lors qu'on porte le regard à l'intérieur de la cité » (p. 81). Su questo tema vd. *supra*.

LORAU 1981, 77 «Si les *épitaphioi* sont autant de discours de guerre adressée aux autres cités, sans doute faudra-t-il éclairer l'une par l'autre l'oraison funèbre et la politique extérieure d'Athènes, le discours officiel et les rapports de la cité avec «les autres»: de fait, lorsque, chez Hérodote ou chez Thucydide, les Athéniens entreprennent d'expliquer ou de justifier leur comportement à l'égard des autres cités, lorsque, devant une assemblée de Grecs, ils font valoir leurs droits, c'est à des thèmes d'*épitaphios* qu'ils ont recours- emprunt lourd de signification». Cfr. BELFIORE 1998; BELFIORE 2000; SEAFORD 1994; riguardo alla presenza di queste tematiche in Sofocle cfr. BLUNDELL 1989; sulla presenza di questi temi nell'*Ecuba* cfr. STANTON 1995, 11-33; BATTEZZATO 2003, 13-45; ANDÒ 2013, 51-74 (in particolare sulle diverse funzioni della *charis* vd. pp. 57-59; 67).

⁷³ Cfr. MACDOWELL 1963, 30-45. Lo studioso nota una sfumatura di novità legata all'uso che Tucidide fa del termine *aretè* intendendo riferirsi ad una virtù cooperativa; inoltre la generosità di cui si parla, non si rivolge soltanto agli amici ma anche ai nemici. Tucidide descrive una nuova dinamica delle relazioni amichevoli che si estendono anche al potenziale nemico.

⁷⁴ Cfr. *Isocr.*, *Paneg.*, 26 ss.; 53; 100; *Panat.*, 164-174; 194. Cfr. FRAGOULAKI 2013, 210; cfr. CHRIST 2012, 136-188 che analizza questa autorappresentazione idealizzata di Atene, mettendo in evidenza lo scarto rispetto alla realtà storica. Sull'immagine che viene data di Atene nell'oratoria politica antica vd. BIANCO 1994.

⁷⁵ Cfr. ALFIERI TONINI 1995, 71-83. La studiosa prende in analisi in particolare un gruppo di decreti databili al V sec. a.C. e relativi alla concessione di titoli onorifici di *euergetia* a delle città, piuttosto che a singoli individui (per i testi dei decreti analizzati vd. *IG XII 977; Syll.* 3 129; *IG I* 3 103; *II* 2 142; *IG I* 3 123; *IG I* 3 17). Gran parte di queste città sono alleate di Atene nella prima o nella seconda lega delio-attica. Atene di fatto estende alle relazioni tra *poleis* la prassi di concedere titoli e onori che comunemente venivano riservati ai singoli cittadini stranieri. Il titolo di *euergetes* in particolare viene spesso associato in maniera complementare a quello di prosseno.

⁷⁶ Cfr. BENVENISTE 1994, 376 ss.; δῶς è una forma radicale per esprimere l'atto del dono e ricorre unicamente in *Hes. Op.*, 356), in δῶσις si indica l'atto del donare, senza un necessario riferimento all'oggetto concreto; mentre δῶρον e δωρεά esprimono il dono di generosità o di omaggio. La parola δωτινή indica il dono dovuto come contraccambio. Cfr. LUZZI 2014, 11-18 che, sulla scia di Benveniste, riflette sulla ricchezza dei vocaboli legati al dono, che sia nella lingua greca che in quella latina (e in molte altre lingue) non fa che riflettere i complessi fattori sociali, culturali e psicologici che ruotano intorno al sistema del dono (*Hdt.*, 1, 69, 4). Sull'uso del termine δωτινή cfr. BENVENISTE 1976, 47-51. Se accettiamo la proposta di Benveniste, secondo cui il termine indica «un dono in quanto prestazione contrattuale», ciò rafforza l'idea in base alla quale Creso non avrebbe elargito un dono gratuito ma un dono che si attendeva una risposta (su queste tematiche vd. *supra* p. 38 ss.). Altri riferimenti al dono di Creso a Sparta si hanno in *Paus.*, III, 10, 8; IV, 5, 3; *Teopompo*, *FgrHist* 115, F.193, citato da Ateneo VI, 20, E-232 B. Per una discussione delle fonti anche da una prospettiva archeologica cfr. PARKE 1984; NENCI 1993. Creso è celebre per la sua generosità e ricchezza (*Pind.*, *Pyth.* 1, 94;

parte di Creso a Sparta⁸⁶ (ca. 548 a.C.)⁷⁹, la quale si pone, quindi, come atto di *euergesia*⁸⁰, per sensibilizzare la memoria⁸¹ del gesto ricevuto da parte del ricevente⁸².

L'Urbe, dal canto suo, spesso ebbe modo di mostrarsi, sulla scorta dell'Atene di Pericle⁸³, *a-doròtatos* o per meglio dire ἀχάριστος⁸⁴: ne consegue che ripudiare in un secondo momento relazioni di amicizia o rifiutare doni, significasse mostrarsi imparziale⁸⁵ e incorruttibile, soprattutto, in situazioni belliche⁸⁶. Si deduce, quindi, che nel Mediterraneo Occidentale, nonostante i rapporti di *philia*, *doni*, *charis*, *xenia*, *euergesia*, il vero volano di ogni equilibrio e di ognitregua, restava comunque l'utile⁸⁷. Sintetizzato felicemente in Tucidide⁸⁸, il concetto s'impone con evidenza nei rapporti militari tra Roma e i Sanniti e contemporaneamente tra Roma e Cartagine.

Bacch., *Ep.*, III, 23), ed è abbastanza plausibile che Sparta abbia chiesto il suo aiuto per rifornirsi dell'oro necessario; sulla circolazione dell'oro lidio e persiano in Grecia vd. LOMBARDO 1989.

⁷⁷ Cfr. LI CAUSI 2009, 222; Cfr. *Hom.*, *Il.*, III, 64 in riferimento ai doni di Afrodite: μῆ μοι δῶρ' ἐρατὰ πρόφερε χρυσιῆς Ἀφροδίτης: οὐ τοι ἀπόβλητ' ἐστὶ θεῶν ἐρικυδέα δῶρα; *Il.*, IX, 121; περικλυτὰ δῶρ' ὀνομήνω. L'espressione più diffusa è ἀγλαὰ δῶρα (vd. *Il.*, XIX, 18; *Od.*, VIII, 420 περικαλλέα δῶρα. *Hes.*, *Theogn.* 909). I due termini sono inoltre associati nell'epiteto ἀγλαόδορος riferito a Demetra *H. hom.*, in *Cer.*, 92; cfr. SANTILLAN 1996, 315-348.

⁷⁸ Vd. *Hdt.*, II, 140; III, 84; 97; 124; 130; 135; V, 23; VI, 125; 130. cfr. GAUTHIER 1973, 9.

⁷⁹ Una raccolta bibliografica sull'argomento è in PANESSA 1999, 77.

⁸⁰ *Hom.*, *Od.*, XI, 434; XV, 422; XXIV, 202. L'associazione tra *charis* e beneficio è presente anche in Erodoto (III, 24) ne parlanella sua accezione più concreta e materiale, indicando una materia facile da modellare; forse anche in riferimento alla omerica donna onesta potrebbe essere stato mantenuto questo significato. È facile arguire che si tratta di una donna docile all'educazione desiderata dal marito e, in tal senso, modellabile. Cfr. HEWITT 1927, 145, che indaga i testi sino al V sec. a.C. alla luce del nesso *charis-euergesia*. Cfr. anche KARAVITES 1980, 69-79 che affronta l'importanza del concetto di *euergesia* nelle relazioni internazionali descritte da Erodoto e da Tucidide.

⁸¹ Cfr. *Arist.*, *E. N.* 1155a 20; 1157a 25. Cfr. PANESSA 1999.

⁸² Cfr. AZOULAY 2004, 31 «la *charis* correspond parfaitement à l'idée d'un système de prestations réciproques, à ce va-et-vient continu de dons offerts et de bienfaits compensatoires qui se trouve au fondement de la théorie maussienne du don». Cfr. CAILLÉ 1998, 13.

⁸³ *Thuc.*, II, 65; *Plut.*, *Per.*, 9.

⁸⁴ L'aggettivo ricorre in *Hdt.*, I, 38; 41; 108; 207; II, 141; III, 24; VI, 9; 137; VII, 36; 50-52; 138; 190; VIII, 13; 143. Cfr. *Eur.*, *Hec.*, 239-257, *Hdt.* 6, 137 e il commento di KARAVITES 1980, 73.

⁸⁵ BATAILLE 1992, 3 ss.

⁸⁶ Cfr. *Plat.*, *Resp.*, 390 d-e. Su queste tematiche e per il commento di questo brano vd. COZZO 1991, 74. Sul dono come strumento di corruzione cfr. MASTROCINQUE 1996, 9-18. Inoltre si vedano i recenti lavori di G. Cuniberti (CUNIBERTI 2014A, 3-18; CUNIBERTI 2014B, 21-34) e del gruppo di studio *Gift and Bribery Research* (per maggiori informazioni si veda il sito: <https://www.sites.google.com/site/giftandbribery/>). Il Dipartimento di Studi Storici dell'Università di Torino ha infatti realizzato progetto di ricerca, tuttora in corso, che indaga il rapporto tra cultura del dono e corruzione nelle società antiche; cfr. sul punto AZOULAY 2000-2001, 204.

⁸⁷ Quando Atene sceglierà l'alleanza con Corcira piuttosto che con Corinto, quest'ultima legata da vincoli di *xenia*, (*Thuc.*, I, 33, 2. vd. SALMON 1997, 281 ss.), si legherà semplicemente perchè la flotta corcirese tornava più utile ad Atene (*Thuc.*, I, 41,1).

⁸⁸ Vd. *Thuc.*, III, 56, 7. "Bisogna pensare che l'utile non è altro che quando voi trovate il vostro interesse momentaneo mentre avete una sicura riconoscenza verso gli onesti tra i vostri alleati per i benefici che vi hanno fatto".

Nel 354 a.C., due popoli avevano stipulato un trattato⁸⁹ militare, sicuramente di non belligeranza, che comprendeva nel basso corso del fiume Liri il confine tra le zone di influenza dell'una e dall'altra parte, allo stesso modo in cui Roma fece con Cartagine.

Alla sottoscrizione del trattato⁹⁰ i contendenti erano alleati nella *Grande Guerra Latina* contro Latini e Campani⁹¹, conclusasi favorevolmente nel 348/347, quando i Romani, appunto, reiterarono un secondo trattato con i Sanniti ed il terzo con Cartagine.

Non credo sia da discutere nel dato periodo, la scelta utilitaristica delle parti di fronte al comune nemico; tuttavia la *clausola* decadde, nel momento in cui attraverso il consueto stratagemma della *in deditionem*⁹², i Romani inviarono truppe in aiuto di Capua⁹³, pur essendo nella zona d'influenza sannita, per contrastare la conquista della Campania, proprio da parte dei loro stessi *alleati*, scatenando una guerra, che si concluse con la cacciata degli stessi nelle loro zone di influenza e la stipula di un nuovo trattato, nuovamente disatteso nel 328 a.C., quando l'Urbe fondò la colonia *Fregellae*⁹⁴, sulla sponda sinistra del Liri (sponda sannitica) imbastendo alleanze con Napoli e Taranto.

Nelle scelte di Roma riposa, piuttosto chiaramente, la convinzione che ormai l'alleanza con il popolo sannita, non fosse più utile ad una città che da lì a poco avrebbe conquistato tutta la penisola, fino a scontrarsi militarmente persino con l'alleata Cartagine.

I rapporti militari con la città punica, precedenti la Prima Guerra, restano comunque un discorso più complesso che non si può affrontare diffusamente. Certo bisogna riflettere su quanto riferisce Polibio⁹⁵ a proposito di Filino di Siracusa secondo il quale, nel 264 a.C., anno in cui i Romani invasero la Sicilia, vigesse tra Roma e Cartagine una convenzione per la quale la prima si fosse impegnata a non intervenire militar-

⁸⁹ Livio (IX, 45, 4) lo ricorda come *foedus antiquum*; BRIZZI 1997, p.100.

⁹⁰ Da Livio (X, 12, 2) apprendiamo che ci fu secondo la prassi, l'invio dei *fetiales*, ovvero di quei sacerdoti, eletti a vita in numero di venti per *cooptatio*, ai quali spettava l'osservanza e l'esercizio del *ius fetiale*. L'intervento dei *fetiales* serve a due scopi: a garantire che l'atto sia regolare e che il trattato sarà osservato dalle parti contraenti; a significare che il trattato (*foedus*) non è solamente l'opera personale di un comandante ma costituisce anche un atto riconosciuto dai pubblici poteri. Sull'argomento, con acume e dottrina, è stata redatta la voce *foedus-fetiales*, nel *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* da E. De Ruggiero.

⁹¹ BRIZZI 1997, p. 99.

⁹² Pratica affatto sconosciuta al mondo Greco come nel caso di Mitilene nella Guerra del Peloponneso (*Thuc.*, III, 13-14). Come nota KARAVITES 1979, 896; cfr. DE ROMILLY 1979, 150. Lo stesso *stratagemma* viene impiegato per la città di Capua (*Liv.*, VII, 29) nella I guerra contro i Sanniti e per Sagunto (*Liv.*, XXI, 7) nella II Punica.

⁹³ *Liv.*, VII, 17, 2-37, 32; D. H. XV, 3-2; *App., Samn.*, I, 1; *Aur. Vict., De viris ill.*, 36; *Cic., De div.*, I, 24-51.

⁹⁴ *Liv.*, VIII, 23, odierna Ceprano sulla riva orientale del Liri, di conseguenza nella sfera d'influenza Sannita.

⁹⁵ *Plb.*, III, 26.

mente in Sicilia e la seconda, per converso, in *Italia*⁹⁶. Se però da una parte lo storico di Megalopoli, prosegue dichiarando apertamente che una simile disposizione non fosse in realtà mai esistita⁹⁷, al contrario per

⁹⁶ Ovviamente nel 306 a.C. per il termine *'Italia'* non si può far riferimento alla terra che “*dal pedemonte delle Alpi*” si estendeva fino allo Stretto (*Str.*, VI, 1,1) ma a un territorio molto più ristretto che comprendeva, innanzitutto, il Golfo di Taranto (*Str.*, VI, 1, 4; PRONTERA 1992, p. 124) e la città di Reggio, dal momento che Cartagine, nel 272 a.C., pare avesse violato i patti (evidentemente del 306 a.C.) aiutando militarmente la colonia dorica, o quando, nel 278 a.C., Magone chiese a Roma il permesso per lo sbarco di truppe puniche nella colonia di Calcide. Nonostante lo stesso Strabone, nell'affrontare la complessità del discorso sull'estensione geografica del nome *Italia*, relativo all'epoca di Filino, si mostri preoccupato (GIVIGLIANO 2006, p. 7), i confini tarantini a nord e reggino a sud farebbero pensare, in un primo momento, che lo storico di Agrigento stesse parlando dell'antica *Italia* di Morgete (D.H., 173, 4 = FGHist555F6) “*la quale si estendeva dallo stretto di Sicilia fino ad un'ideale linea istmica tesa tra il Golfo di Taranto e quello di Poseidonia*” (*Str.*, V, 1,1; GIVIGLIANO 2006, p. 10). Tale tradizione troverebbe riscontro anche nella scuola ionica di V secolo: Ecateo (LEPORE 1963, pp. 89-113), Sofocle (F541 Nauck, ap. D.H., I, 12, 2), Ermippo (F63 Kassel-Austin), nonché in Erodoto (I, 24; I, 145; III, 136; cfr. RONCONI 1989, pp. 185), che partecipò fisicamente alla fondazione della colonia panellenica di Thuri nel 444 a.C.; infine anche in alcuni toponimi moderni riconducibili al nome del presunto re (cfr. CALDERONE 1956, p. 11), presenti tanto nel territorio apulo, quanto in quello calabro e siculo (cfr. DE SENSI-SESTITO 1999, p. 63). Non è da escludere, inoltre, l'identificazione di questo territorio con l'*imperium Italiae* (*Liv.*, VIII, 23, 8-9) verso cui l'immaginario romano sembra ormai rivolto (GIVIGLIANO 2005, p. 145) già nel 327 a.C., (data molto vicina al 306 a.C.), quando Sanniti e Romani combatterono fino alla stipulazione del *foedus neapolitanum* (*Liv.*, VIII, 25, 5-26, 7; cfr. DE SANCTIS, 1956 pp. 285-286; GIVIGLIANO 2005, p. 130), dopo l'occupazione di Napoli da parte di Q. Publilio Filone. In effetti, l'espressione che Livio mette in bocca agli ambasciatori Sanniti: “[...] Poniamo di fronte, dunque, i nostri accampamenti fra Capua e Suessula e stabiliamo con le armi se i Sanniti o i Romani debbano avere il dominio sull'Italia”, sembra quasi sottolineare il limite tirrenico all'*Imperium Italiae*, ben oltre Poseidonia (*Liv.*, VIII, 27, 1-3; GIVIGLIANO 2005, p. 145) e quello ionico a Taranto (*Iust.*, XXIII, 1, 2; GIVIGLIANO 2005, p. 150). Lo stesso trattato di Capo Lacinio (*App.*, *Bel. Samn.*, 7, 1; GIVIGLIANO 2005, p. 149) escludendo Roma dal golfo di Taranto, potrebbe essere inteso come la risposta tarantina sia alle nuove trattative intavolate tra Roma e Rodi (*Plb.*, XXX, 5), ma, soprattutto, al trattato di Filino, che, secondo la prospettiva cartaginese, avrebbe assegnato l'*Italia* a Roma (GIVIGLIANO 2005, p. 150). Su questa vocazione romana sull'*Italia* cfr. CASSOLA 1962, p. 88; GABBA 1994, pp. 17 e ss.

⁹⁷ Nissen (NISSEN 1867, p. 323) avanza l'ipotesi che il documento relativo al presunto trattato del 343 a.C. (*Liv.*, VII, 28) e, a questo punto, anche quello del 306 a.C., possa esser stato tenuto nascosto dal governo romano allo storico greco come segreto di stato. Una tale motivazione potrebbe essere legata al fatto che tanto nel primo, quanto nel secondo, ci fosse la cosiddetta clausola di reciproca non-ingerenza: ovvero il riconoscimento del dominio romano in *Italia* e di quello punico in Sicilia. Ciò spiegherebbe, oltretutto, l'estrema sicurezza di Polibio nel confutare Filino (III, 26). Senza dubbio lo storico di Megalopoli vide personalmente i testi dei trattati poiché dichiara apertamente di non poter decifrare il latino arcaico del più antico di essi, del quale comunque offre un riassunto, senza ricorrere all'aiuto di persone esperte (*Plb.*, III, 22); cfr. sul punto TAUBLER 1913 I, pp. 256-257; WERNER 1963, p. 309) sulla base dei quali si può asserire che i trattati stessi fossero venuti alla luce solo da poco tempo (*Plb.*, III, 26). Polibio offre ulteriore testimonianza sulla sospetta attenzione delle autorità romane circa ricerche storiche da lui condotte; cfr. WERNER 1963 p. 113 e p. 307, n. 5. Sembra ovvio che dopo la conquista della Grecia e la distruzione totale di Cartagine nello stesso anno (146 a.C.) le autorità romane avessero permesso allo storico di accedere solo a quei trattati che non era inopportuno conoscere (TOYNBEE, 1981 p. 693). Suggestiva è anche l'ipotesi secondo cui qualcuno avesse di proposito fatto sparire il trattato di Filino (TAUBLER 1913, p. 256; SCHACHERMEYR 1930, p. 352; TOYNBEE 1981, p. 691) contestata da Strachan-Davidson (STRACHAN-DAVIDSON 1888, pp. 62-63) come “molto sorprendente”, “abbastanza singolare” e “bizzarra”.

l'annalistica romana, confluita in Livio, la questione della 'responsabilità punica' *de casu belli*, trova fondamento proprio sull'esistenza⁹⁸ del trattato di Filino⁹⁹.

In effetti, nonostante nel 306 a.C., Roma non fosse signora d'*Italia* nè Cartagine padrona dell'intera Sicilia, il quadro storico contemporaneo¹⁰⁰ nonché il confronto già discusso con i trattati romano-sannitici, mostrerebbe evidenti presupposti per la stipula di un *foedus* che riconoscesse la reciproca influenza delle due città nei rispettivi settori territoriali¹⁰¹, anche in relazione ad un comune nemico.

Sul versante punico, all'inizio del 307 a.C., Agatocle era, infatti, in Africa, deciso a un'offensiva contro i Cartaginesi, occupando Utica e Diserta con l'appoggio dalla lega etrusca e diciotto navi¹⁰²; fallita l'operazione, nell'anno successivo, mentre un'armata cartaginese era ancora impegnata nell'assedio di Siracusa, la città Tiria avrebbe potuto essere libera d'intervenire anche in *Italia* se Roma non vi si fosse accordata prima che il tiranno siracusano scoccasse l'ultima freccia del suo arco¹⁰³.

Sul versante romano, invece, l'Urbe era impegnata nelle guerre sannitiche, che dopo la sconfitta di Cudio, avevano visto l'entrata in scena anche degli Etruschi (309 a.C.)¹⁰⁴, come giustamente sottolinea il De Sanctis¹⁰⁵; per questo motivo, la vittoria di Fabio Rulliano e di Publio Decio Mure nel 307 a.C., seguita dalla pace quarantennale con Tarquinia e con tutta la lega etrusca, fu decisiva e indicativa del fatto che, in quello stesso anno, Cartaginesi e Romani avessero, appunto, lo stesso nemico:

⁹⁸ Cfr. MAZZARINO 2003, p. 86 sgg.

⁹⁹ Cfr. MAZZARINO 2003, p. 87.

¹⁰⁰ Su tale modo di procedere sembra non essere d'accordo Taubler (TAUBLER 1913, p. 274), secondo cui il quadro politico sarebbe difficilmente ricostruibile appieno.

¹⁰¹ Cfr. MAZZARINO 2003, p. 109. Evidentemente si è di fronte al concetto di pre-imperialismo o di *epicrazia* caro a Fabio Pittore, che prevedeva l'accordo reciproco della continuità territoriale nelle zone di espansione prevista dalle due potenze.

¹⁰² Vd. D.S., XX, 61, 5. Cfr. sul punto MAZZARINO 2003, p. 90. Di conseguenza sembra evidente che nel 307 a.C. funzionasse un'alleanza tra la Lega etrusca (Roselle, Vetulonia e Popolonia) e Siracusa.

¹⁰³ Un'ulteriore considerazione è svolta è proposta da Nissen (NISSEN 1883-1902, pp. 326-327; cfr. anche MELTZER 1897, p. 415). Egli rileva come fra il 312 a.C. e il 307 a.C., gli Stati etruschi passassero in maniera indiscriminata dall'uno all'altro contendente nel conflitto tra Cartagine e Siracusa. Nel 312 a.C., 1.200 mercenari etruschi combatterono al servizio di Cartagine (D.S., XIX, 106) mentre nel 307 a.C., una squadra navale etrusca venne in soccorso di Siracusa (D.S., XX, 61); in seguito, alcuni Etruschi combattevano accanto a Sanniti e Celti al servizio di Siracusa (D.S., XX, 64; XXI, 9, 10). Nissen (NISSEN 1883-1902, pp. 39-330) rileva appunto che, uno degli aspetti più significativi del trattato romano-cartaginese del 306 a.C. consistesse nel fatto che con esso i Romani si sostituissero agli Stati etruschi quali alleati di Cartagine in Italia.

¹⁰⁴ Cfr. DE SANCTIS 1956, II, p. 328, sgg.; GIANNELLI 1955-1957, p. 225 sgg.

¹⁰⁵ Cfr. DE SANCTIS 1956, II, p. 329: "Il movimento unitario, come nel Lazio e nel Sannio, così s'era rinvigorito in Etruria; ed ora per la prima volta i Romani si trovavano a fronte non più due o tre Stati etruschi ma l'Etruria intera".

la lega etrusca¹⁰⁶. Dietro simili premesse non è da escludere, in quel frangente, la stipula di un nuovo trattato, o, per meglio dire, di un primo trattato militare tra le due potenze, anche perché “l’eco di una così patente dimostrazione dell’impotenza dell’intera lega etrusca contro Roma doveva ripercuotere fortemente in tutta la penisola¹⁰⁷”.

L’Urbe stava, infatti, per emergere dalle guerre sannitiche come la massima potenza dell’Italia peninsulare; i Punici avevano ben motivo di temere che Roma potesse accogliere l’eredità degli Etruschi vinti¹⁰⁸, generando una pericolosa minaccia romano-etrusco-siracusana contro le postazioni puniche in Sicilia.

Alla città fenicia¹⁰⁹ non restava, che anticipare l’epilogo, ormai scontato, della guerra romano sannitica, rinegoziando il trattato prima che quest’ultima avesse libertà d’azione in *Italia* e si affacciasse pericolosamente alla Sicilia. Tra *utilità* e *vantaggi*, al contempo, sarebbe stata una mossa abile, da parte di Roma, assicurarsi il riconoscimento cartaginese della posizione di predominio che avrebbe assunto in *Italia*, proprio mentre le forze sannitiche erano ancora schierate in campo.

L’esistenza¹¹⁰ del trattato di Filino e della clausola di non-ingerenza¹¹¹, è comunque non soltanto presente in altre fonti romane: Catone¹¹²,

¹⁰⁶ Lo stesso trattato del 278 a.C. stipulato tra Roma e Cartagine contro il pericolo epirota, sarebbe testimonianza diretta di come le contraenti trovassero e stipulassero un’intesa militare contro comuni nemici. Aristotele, infatti, menziona, senza datarlo, un trattato fra Cartaginesi ed Etruschi: [...] “per le importazioni, per il rispetto reciproco, per l’alleanza in caso di guerra” (*Pol.* III, 9,1280 a/b).

¹⁰⁷ Cfr. DE SANCTIS 1956, II, p. 334; Cartagine pensò quindi di stipulare una sorta di pace di Nicia (*Thuc.*, V, 18-19) con Roma, simile a quella del 421 a.C., tra Atene e Sparta un chiaro esempio di un trattato di pace ispirato al principio della vicendevole restituzione, in cui le parti si vincolavano ad avere gli stessi amici e gli stessi nemici, in un’alleanza che prevede mutua difesa qualora una delle due se attaccata (MUSTI 2006, 412-417).

¹⁰⁸ Cfr. MAZZARINO 2003, p. 92.

¹⁰⁹ Cfr. MAZZARINO (MAZZARINO 2003 p. 92) ricorda come un noto frammento dello storico siceliota Timeo di Tauromenio attribuisse un’identità cronologica tra la fondazione di Cartagine dell’814 a.C. e quella di Roma. La notizia, che potrebbe appartenere al periodo dell’alleanza romano-punica contro Pirro, potrebbe anche risalire al 306 a.C., ovvero quando le due grandi potenze del Mediterraneo occidentale si avvicinavano in modo significativo; ciò a riprova di come il trattato del 306 a.C. non consistesse di semplici protocolli commerciali.

¹¹⁰ Cfr. NISSEN 1883-1902, p. 326. Questa ipotesi viene accolta da THIEL 1954, pp. 129-130 e da HOMO 1925, p. 353; su queste posizioni cfr. anche WERNER 1963 p. 367, n. 2.

¹¹¹ Cfr. MAZZARINO 2003, p. 107. Per quanto riguarda la letteratura sui trattati cfr. GIANNELLI, 1938, p. 45 sgg., cui rinvio pedissequamente.

¹¹² Catone diceva che nel 218 a.C. i Cartaginesi *sextum foedere decessere*, comprendendo tra queste violazioni, 1) quella del 272 a.C., (cfr. *Liv., Ep.*, XIV), la proibizione degli sbarchi in Sardegna (trattato 348); 2) l’affondamento da parte punica di navi italiche che recavano aiuto ai ribelli Sardi (anno 238 a.C.); 3) l’azione di Amilcare e Asdrubale in Spagna contro le colonie massaliote (anno 231 a.C.). 4) l’azione di Amilcare e Asdrubale in Spagna contro le colonie massaliote (anno 226 a.C.); 5) Azione di Annibale (anno 218 a.C.); 6) la dimostrazione punica a Taranto (anno 272 a.C.). Sul punto cfr. diffusamente MAZZARINO 2003, p. 113, non serve premettere tuttavia che questi ragionamenti sulle *decensiones* siano appena indiziari (cfr. TAUBLER 1913, p. 270 e BELOCH 1912-1927, p. 308).

Virgilio¹¹³, Livio¹¹⁴, Servio¹¹⁵ e il tardo commentatore di Virgilio, nel IV sec. d.C., ricordano questo punto del trattato; ma anche Polibio.

Il trattato di Magone¹¹⁶ (278 a.C.), descritto dallo storico di Megalopoli attesta senza dubbio l'esistenza della clausola.

In quel periodo, Roma era in guerra contro una coalizione di Sanniti, Tarantini ed Epiroti. Dopo la sconfitta di Eraclea e Ascoli Satriano, nonostante Pirro avesse momentaneamente spostato il fronte d'attacco in Sicilia contro Cartagine "si poteva facilmente prevedere, che il re epirora da parte sua, sarebbe infine tornato all'offensiva contro l'egemonia romana sulla penisola, ancora incompleta¹¹⁷".

Con l'apparizione del Molosso al loro comune orizzonte¹¹⁸, uno sforzo sinergico¹¹⁹ (come quello del 306 a.C. contro la lega etrusca) sarebbe

¹¹³ Tradizione ancor viva in età augustea da quel *nec foedera sunt* (*Aen.*, IV, v. 624).

¹¹⁴ Vd. *Liv.*, XXI, 10, 7-9. Lo storico presenta Annone che, nel 218 a.C., difende i patti con Roma attraverso queste parole: "Ricordate le isole Egadi e l'Erice, ricordate le vicende del conflitto, combattuto per terra e per mare per ventiquattro anni. Allora non era al comando questo ragazzo [Annibale] ma suo padre Amilcare, che era, a giudizio di costoro un altro Marte. Ma non avevamo rispettato i patti, non ci eravamo tenuti lontani da Taranto, ovvero dall'Italia; così come ora non ci asteniamo dall'attaccare Sagunto. Perciò vinsero i Romani; gli dèi e gli uomini vinsero; e quanto alla questione, di cui si discuteva a parole, quale dei due popoli avesse infranto i trattati, l'esito della guerra, come giusto giudice, diede la vittoria a quella parte che aveva per sé il diritto".

¹¹⁵ "Che siano i lidi ai lidi contrari, le onde alle onde è la mia imprecazione", *Aen.*, IV, vv. 628-629; lo stesso Servio, qualunque fosse la sua fonte, menziona anche un altro accordo, non riportato da alcun'altra fonte, secondo cui la Corsica pare fosse considerata terra di nessuno tra la sfera d'influenza cartaginese e romana. La Corsica non è menzionata né nel primo né nel secondo trattato di Polibio (e si conosce che sull'isola si era stabilito il predominio etrusco); pertanto non si vede perché mai in un trattato che avrebbe dovuto stabilire rapporti commerciali e marittimi tra Cartagine e Roma si dovesse parlare, di essa, per l'appunto, come terra di nessuno. Se viceversa si parte dal presupposto che nel 306 a.C. i Cartaginesi stipulasero un trattato con precise clausole militari, riferito all'esperienza dell'alleanza tra Agatocle e gli Etruschi, si comprenderebbe anche perché in esso si dovesse far menzione della Corsica come zona per eccellenza neutra; tanto più che vi era stata una spedizione romana (*Teofr.*, *Hist. Plant.*, V, 8) probabilmente avvenuta tra il 353 e il 300 a.C. (mentre *D.S.*, XV, 27, 4 parla del 378), l'anno in cui Cere entrò definitivamente nell'orbita romana (cfr. BELOCH 1926, III, 2, 375; cfr. MAZZARINO 2003, p. 103. La notizia di Servio cadrebbe, però, in contraddizione con l'affermazione di Polibio secondo cui, al momento dello scoppio della prima guerra romano-cartaginese nel 264 a.C., la città tunisina possedesse "tutte le isole del Mar di Sardegna e del Tirreno" (*Plb.*, I, 10), di conseguenza anche la Corsica; ciò confermerebbe il fatto che lo storico di Megalopoli non tanto abbia ignorato scientemente il trattato del 306 a.C., del quale, davvero, non fu a conoscenza. Taubler (TAUBLER 1913, I, pp. 273-274) cerca di screditare, allo stesso tempo, la testimonianza di Servio e quella di Filino, avanzando l'ipotesi che le loro affermazioni fossero basate non sulla conoscenza dei termini di un trattato ignorato da Polibio, ma solo sulla deduzione, e per giunta erronea, che ambedue avessero tratto dai termini del secondo trattato polibiano. Questa ipotesi è accolta anche da Frank (FRANK 1920, p. 689). Sul punto cfr. MAZZARINO 2003, p. 109. Roma abbandonando ogni pretesa sulla Sicilia e sulla Corsica, rinunciò, in definitiva, a raccogliere l'eredità della Lega etrusca (che pur controllava), preferendo garantirsi una base coloniale nel continente.

¹¹⁶ Cfr. *Plb.*, III, 25, 3-5.

¹¹⁷ Cfr. TOYNEBEE 1981, p. 685.

¹¹⁸ Cfr. TOYNEBEE 1981, p. 685.

convenuto sia a Cartagine, a cui premeva, almeno nel 278 a.C., che l'alleanza Roma mantenesse il controllo dell'Italia peninsulare fino allo Stretto, e di conseguenza un fronte peninsulare contro il re epirota, quanto all'Urbe, la quale avrebbe riaffermato la sua influenza sulle colonie magno-greche e chiuso definitivamente la questione dell'ostilità di Taranto.

Era nell'interesse punico prevenire, ancora una volta, una fin troppo ovvia mossa diplomatica, ovvero la pace separata con Roma, che Pirro, secondo la ricostruzione di Léveque¹²⁰, nonostante il rifiuto del Senato dopo Eraclea (280 a.C.), pare avesse ritentato dopo Ascoli Satriano¹²¹ (278 a.C.) e che gli sarebbe, a questo punto, probabilmente riuscita¹²².

Nel convincere¹²³ l'Urbe ad accettare le proprie proposte piuttosto che quelle del re d'Epiro, il trattato persuasivo del 278 a.C. avrebbe dovuto riconoscere, l'*epicrateia* romana in Italia, (laddove Pirro, al contrario chiedeva che l'Urbe limitasse i suoi confini al Lazio), e che, pertanto

¹¹⁹ Le interpretazioni possibili al testo del trattato del 278 a.C. sarebbero due: "se Romani e Cartaginesi stringono alleanza scritta con Pirro, la stringano entrambi in modo che sia possibile aiutarsi a vicenda nel territorio del contraente attaccato" oppure "se stipulano pace scritta con Pirro, la stipulino entrambi. [Affinché] sia lecito aiutarsi a vicenda nel territorio del contraente attaccato". La prima proposta (cfr. GIANNELLI 1955-1957, p. 49; ALTHEIM 1941, p. 392) comincerebbe con la dichiarazione di possibilità di aiuto reciproco nel territorio dei contraenti ma senza alcuna proibizione di pace separata con Pirro; la seconda inizierebbe, al contrario, con la proibizione di una pace separata e la dichiarazione di aiuto reciproco nel territorio dei contraenti. Quest'ultima è oggi la più comunemente accettata nonostante anche la prima non sia da escludere (la clausola proibitiva di far pace separata è posta di norma alla fine e non all'inizio del trattato stesso; cfr. TAUBLER 1913, p. 210 a proposito di un trattato tra Cartagine e gli Etoi e Polibio (VII, 9), a proposito del trattato tra Annibale e Filippo) è anche vero che quello del 278 a.C. non fosse un nuovo trattato ma una semplice clausola aggiuntiva per cui, giuridicamente, non è detto che dovesse seguire i criteri e l'ordine dei trattati comuni.

¹²⁰ Cfr. LÉVEQUE 1957 pp. 415-417.

¹²¹ Cfr. BELOCH 1926, p. 309. Stando ad Appiano (*Sam.*, 10) i trattati di pace proposti da Pirro prevedevano che Roma riconoscesse e rispettasse l'indipendenza di tutti i suoi alleati in Italia, Greci e non Greci, e che restituisse ai Lucani, Dauni e ai Bruzi tutti i loro territori, accettando di vedere il suo impero limitato al solo Lazio (*Ineditum Vaticanum*, 1892, p. 120, Von Arnim (a cura di). Passerini (PASSERINI 1943, p. 109) afferma invece che le richieste territoriali di Pirro furono essenzialmente legate al riconoscimento degli alleati italici e non alla forzata limitazione del potere romano.

¹²² In base alle ragioni addotte da Cassola (CASSOLA 1962, pp. 159-167) si dovrebbe credere che C. Fabrizio Luscino, console plebeo, e portavoce degli interessi agricoli della sua classe, fosse favorevole al fatto che Roma concentrasse le sue energie sull'obiettivo di una espansione verso nord-ovest e, pertanto, alla conclusione di una pace con Pirro, sia pure a prezzo di una rinuncia da parte di Roma all'ambizione di espandersi ulteriormente verso sud-est a discapito, quindi degli interessi commerciali dei patrizi.

¹²³ Spesso era consuetudine tra grandi potenze tendersi la mano per interessi comuni. Un altro beneficio che lega le due città, consiste nell'aiuto fornito da Cimone agli Spartani dopo il terremoto del 464 a.C.; questo avvenimento, insieme all'intervento degli Spartani contro i Pisistratidi, è ricordato anche in *Xen., Hell.* VI, 5, 33. Inoltre vd. il commento di Cozzo 2014b, 379-380 sull'azione mediatrice svolta da Lisistrata e p. 379 nt. 85. 522

Sul punto cfr. anche KARAVITES 1980, 73 "In the Spartan intervention of Athens, whatever the intentions behind their intervention might have been, the Spartans complained of Athenian ungratefulness, because the infringement of the *euergesia* principle would be the most effective piece of propaganda".

restassero inalterati i dettami dei precedenti accordi del 306 a.C.¹²⁴: a Roma, quindi, la scelta di abbandonare un fronte di battaglia dopo due sonore sconfitte e veder limitate le proprie conquiste, oppure di allearsi con la flotta più potente del Mediterraneo occidentale (la quale per di più riconosceva all'Urbe la sua influenza su tutta la penisola) e attaccare su due fronti un comune nemico, “in modo tale [come recita il trattato] da poter essere libere di venire l'una in aiuto dell'altra nel territorio della parte che venga aggredita”.

Questa libertà¹²⁵ d'intervento senza condizioni assai vantaggiose se paramtrate ad un qualunque teatro bellico, legittimerebbe l'idea che nel trattato precedente le due grandi potenze non fossero affatto libere di prestarsi soccorso l'una nel territorio (o nella sfera d'influenza) dell'altra e viceversa¹²⁶. L'introduzione di una simile clausola solo nel 248 a.C., è prova evidente che gli accordi preesistenti (cioè dell'ultimo trattato del 306 a.C.) comprendessero quella di reciproca non-ingerenza, che Filino registra come ancora in vigore nel 264 a.C.

Soltanto da quel momento in poi, la nuova clausola aprirà la possibilità alla flotta cartaginese di agire a Reggio nel territorio romano¹²⁷, in caso di pericolo, e alla flotta romana di agire in territorio cartaginese in Sicilia.

Tale è anche l'interpretazione di Nissen¹²⁸ ed è in realtà implicita¹²⁹ nel testo del passo polibiano quale trasmesso dai manoscritti e secondo la punteggiatura di Büttner-Wobst¹³⁰.

¹²⁴ Secondo l'interpretazione di Frank (FRANK 1928, p. 672) pare che le clausole militari del trattato romano-cartaginese del 278 a.C. implicassero “che la flotta cartaginese avrebbe potuto aiutare Roma contro Pirro senza far sbarcare i suoi equipaggi sulla terraferma, mentre, ove l'esercito romano avesse portato in Sicilia soccorso a Cartagine, quest'ultima avrebbe dovuto fornire i mezzi di trasporto per il suo ritorno”. Il suo commento è che “l'accurata enunciazione di queste clausole sembra giustificare l'ipotesi secondo cui, a quel tempo, ciascuna delle due parti temeva che l'altra cercasse di acquisire permanentemente nuovi territori; sicché erano stati presi provvedimenti contro ogni pretesto utile per compiere operazioni di questo genere”. Sembra verosimile vedere nelle espressioni usate nel trattato un indizio della presenza, in un precedente trattato, della clausola di reciproca non ingerenza riportata da Filino.

¹²⁵ Come asseriva TOYNBEE 1981 p. 688, “ciò spiegherebbe perché, nel capitolo militare del nuovo trattato, veniva espressamente previsto che ciascuna parte sarebbe stata libera di venire in aiuto dell'altra nel territorio di quest'ultima allo scopo specifico di collaborare sul piano militare contro il comune nemico di allora, Pirro”.

¹²⁶ Nel *Foedus Cassianum*, concluso fra Roma e la Confederazione latina, era previsto semplicemente che le parti contraenti “dovranno venire in aiuto della parte che subisca l'aggressione” senza specificare che le parti fossero da quel momento libere di poterlo fare. Cfr. D.H., VI, 95.

¹²⁷ D.S., XXII, 7, 5. Si noti che Reggio era già presidiata nel 282 (BELOCH 1926, p. 461); si trattava, pertanto, di rinforzare la vecchia guarnigione, soprattutto a causa della minaccia epirota (*Pib.*, I, 7, 6; D.S., XXII, 1, 2; DE SANCTIS, 1956, II, p. 395).

¹²⁸ NISSEN 1867, p. 326; DE SANCTIS, 1956, II, p. 395.

¹²⁹ Com'è rilevato da CARY 1919, pp. 66-77.

¹³⁰ Cfr. BELOCH 1926, pp. 467-469; Beloch, tuttavia ha alterato il significato del passo, cambiando la posizione di una particella nel testo del manoscritto e quella di una virgola rispetto

È normale che nelle ricostruzioni storiche ci si possa basare su supposizioni, pur suffragate dalla ricerca; se questa clausola fosse reale¹³¹ o squisitamente inventata¹³² dalla storiografia romana, soltanto per sgravare eticamente l'Urbe dall'aver per prima iniziato le ostilità venendo meno ai patti, non è dato sapere se non tramite analisi parziali; certo è che da quel momento le due contendenti avrebbero creato da sole i presupposti per uno scontro che si sarebbe protratto per ben tre guerre, seguendo lo stesso schema con cui Tucideide¹³³, mostra la *τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἄφανεστάτην δὲ λόγῳ*, la vera motivazione dello scoppio della Guerra del Peloponneso: *mutatis mutandis* la crescita del potere ateniese così come di quello romano.

E destino volle che proprio la Sicilia diventasse per Atene/Roma il pretesto per opporre la propria *dunamys* contro un alleato divenuto scomodo¹³⁴. Ne conseguì che come fu per l'Atene di Pericle anche per Roma

alla punteggiatura originaria di Büttner-Wobst. Essi furono accolti da Lèveque, (LÉVEQUE *Pyrros*, cit., pp. 415-417) e, in parte anche da Walbank (WALBANK 1967, p. 350). Beloch nota che attraverso la trasposizione della particella *de* (la quale provoca un sostanziale mutamento di significato), la clausola del trattato romano-cartaginese del 278 a.C., che escludeva la pace separata dalla virgola rispetto all'edizione di Büttner-Wobst, rende libere le due parti contraenti di concludere, ciascuna di nascosto dall'altra, una pace separata con Pirro, fintanto che questo accordo separato non sia messo per iscritto. Ma è impossibile che una tale clausola figurasse nel trattato romano-cartaginese del 278 a.C., dal momento che l'obiettivo di questo trattato era proprio quello d'impedire che ciò si verificasse.

¹³¹ Cary (CARY 1919, p. 73) fa notare come le accuse di violazione dei trattati che i Romani e i Cartaginesi si lanciassero reciprocamente alla vigilia dello scoppio della prima guerra punica, presupponesse l'esistenza di una clausola di reciproca non-ingerenza. Per quel che riguarda i "drammi" tucididei, essi inducono i lettori ad interrogarsi su chi sia, di volta in volta, dalla parte del giusto: i Plateesi o gli Spartani (*Thuc.*, III, 52-68), i Meli o gli Ateniesi (*Thuc.*, V, 83-116), Atene o Mitilene (*Thuc.*, III, 1-15; 35-48), i Corinti o i Corcirei (*Thuc.*, I, 32-43); HOGAN 1972, 241-257 sviluppa un interessante confronto tra l'*Ecuba* di Euripide e il dibattito tra Platea e Tebe (*Thuc.*, III, 52-68). Sono notati nel discorso dei Plateesi molti passaggi affini all'*Ecuba*. In entrambi si fa appello alla pietà attraverso la supplica; inoltre i Lacedemoni hanno un ruolo simile a quello di Agamennone nella tragedia, in quanto entrambi devono giudicare tra le diverse posizioni, facendo riferimento a logiche di *charis*. Per quanto riguarda il legame tra i drammi di Euripide e il contesto storico in cui opera mi attengo alla posizione conciliante di VIDAL-NAQUET 2002, 39 che afferma: «Non bisogna cercare di vedere nella tragedia uno specchio della città; o, più esattamente, se si vuole conservare l'immagine, lo specchio è in frantumi». Tra gli studi recenti dedicati al rapporto tra tragedia e storia cfr. BELTRAMETTI 2011 con bibliografia precedente cui rinvio pedissequamente.

¹³² Secondo Thiel (THIEL 1954, pp. 129-130) essa fu inventata dai Romani per provare come i Cartaginesi fossero stati i primi a contravvenire a un obbligo di reciproca non-ingerenza (cfr. WUILLEUMIER 1939, p. 134).

¹³³ Id.1, 23, 6.

¹³⁴ A proposito della difficoltà di relazioni tra Sparta ed Atene (Vd. *Hdt.*, VIII, 40); cfr. MISSIΟΥ 1998, 181-197; gli Ateniesi dichiarano di voler intervenire in Sicilia per portare soccorso ai Greci a cui erano legati da vincoli di alleanza (vd. un'epigrafe *I.G.*, I3, 53, 54; cfr. ANELLO, 1992, 63-98) e consanguineità (*κατὰ τε παλαιὰν ξυμμαχίαν*), laddove Tucideide ne smaschera l'intento politico; vd. rispettivamente *Thuc.*, III, 86, 4; VI, 6, 1; cfr. MADDOLI 1980, 74-100; BRACCESSI MILLINO 2009, 118-122; BIANCO 1992, 7-19. I Romani vanno in soccorso dei Mamertini, così come avevano fatto con Capua contro gli alleati Sanniti, e con Thurii contro Taranto e più in là con Sagunto di nuovo contro Cartagine.

il fattore etico/morale dei legami politici, venne dimenticato a scapito di un imperialismo che non avrebbe conosciuto limiti.

APPENDICE: Testi dei trattati ROMANO-CARTAGINESI

Il trattato del 509 a.C.

<p>«Γίνονται τοιγαροῦν συνθήκαι Ῥωμαίοις καί Καρχηδονίοις πρῶται, κατὰ Λεύκιον Ἰούνιον Βροῦτον καί Μάρκον Ὠράτιον, τοὺς πρῶτους κατασταθέντας ὑπάτους... ταῦτα δ' ἔστι πρότερα τῆς Ξέρξου διαβάσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τριάκοντ' ἔτεσι λείπουσι δυεῖν. ἄς καθ' ὅσον ἦν θνητὸν ἀκριβέστατα διερμηνεύσαντες ἡμεῖς ὑπογεγράφαμεν[...]. ἐπὶ τοῖσδε φιλίαν εἶναι Ῥωμαίοις καὶ τοῖς Ῥωμαίων σύμμαχοις καὶ Καρχηδονίοις καὶ τοῖς Καρχηδονίων σύμμαχοις μὴ πλεῖν Ῥωμαίους μηδὲ τοὺς Ῥωμαίων συμμαχούς ἐπέκεινα τοῦ Καλοῦ ἀκρωτερίου, ἐὰν μὴ ὑπὸ χειμῶνος ἢ πολέμιων ἀναγκασθῶσιν ἐὰν δέ τις βία κατενεχθῆ, μὴ ἐξέστω αὐτῶ μηδὲν ἀγοράζειν μηδὲ λαμβάνειν πλὴν ὅσα πρὸς πλοίοις ἐπισκευὴν ἢ πρὸς ἱερά, ἐν πέντε δ' ἡμέραις ἀποτρεχέτω. Τοῖς δὲ κατ' ἐμπορίαν παραγινομένοις μηδὲν ἔστω τέλος πλὴν ἐπὶ κήρκι ἢ γραμματεῖ. Ὅσα δ' ἂν τούτων παρόντων πραθῆ, δημοσία πίστει ὀφειλέσθω τῶ ἀποδομένῳ, ὅσα δ' ἂν ἢ ἐν Λιβύῃ ἢ ἐν Σαρδόνι πραθῆ. Ἐὰν Ῥωμαίων τις εἰς Σικελίαν παραγίγεται, ἥς Καρχηδόνιοι ἐπάρχουσι, ἴσα ἔστω τὰ Ῥωμαίων πάντα. Καρχηδόνιοι δὲ μὴ ἀδικείτωσαν δῆμον Ἀρδεατῶν, Ἀντιατῶν, Λαρεντίνων, Κιρκαιτῶν, Ταρρακινιτῶν, μηδ' ἄλλον μηδένα Λατίνων, ὅσοι ἂν ὑπῆκοι ἐὰν ὡς πολέμοι εἰς τὴν χώραν εἰσελθῶσιν, ἐν τῇ χώρᾳ μὴ ἐννυκτερεύετωσαν.» (Polibio; III, 22)</p>	<p>«A queste condizioni ci sia amicizia fra i Romani e gli alleati dei Romani e i Cartaginesi e gli alleati dei Cartaginesi: né i Romani né gli alleati dei Romani navighino al di là del promontorio Bello, a meno che non vi siano costretti da una tempesta o da nemici. Qualora uno vi sia trasportato a forza, non gli sia permesso di comprare né prendere nulla tranne quanto gli occorre per riparare l'imbarcazione o per compiere sacrifici, e si allontani entro cinque giorni. A quelli che giungono per commercio non sia possibile portare a termine nessuna transazione se non in presenza di un araldo o di un cancelliere. Quanto sia venduto alla presenza di costoro, se venduto in Libia o in Sardegna sia dovuto al venditore sotto la garanzia dello stato. Qualora un Romano giunga in Sicilia, nella parte controllata dai Cartaginesi, siano uguali tutti i diritti dei Romani. I Cartaginesi non commettano torti ai danni degli abitanti di Ardea, Anzio, Laurento, Circei, Terracina, né di alcun altro dei Latini, quanti sono soggetti; nel caso che quelli non soggetti si tengano lontani dalle loro città: ciò che prendano, restituiscano ai Romani intatto. Non costruiscono ai Romani intatto. Non costruiscano fortezze nel Lazio. Qualora penetrino da nemici nella regione, non passino la notte nella regione.»</p>
<p>«Et forsitan, cum et foederibus vetustis iuncta res Punica Romanae esset et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, [et] simul Punico Romanoque obrutus bello esset.» (Livio, IX, 19)</p>	<p>«E siccome Cartagine era unita a Roma da antichi trattati di alleanza, è probabile che il timore avrebbe portato a prendere insieme le armi contro il comune nemico le due città più potenti per armamenti e per uomini, e Alessandro sarebbe stato schiacciato dalle forze congiunte dei Cartaginesi e dei Romani.»</p>

Il trattato del 348 a.C.

<p>«ἐπὶ τοῖσδε φιλίαν εἶναι Ῥωμαίοις καὶ τοῖς Ῥωμαίων συμμαχοῖς καὶ Καρχηδονίων καὶ Τυρτίων καὶ Ἰτυκαίων δήμῳ καὶ τοῖς τούτων συμμαχοῖς. τοῦ Καλοῦ ἀκρωτηρίου, Μαστίας Ταρσηίου, μὴ λήζεσθαι ἐπέκεινα Ῥωμαίου μῆδ' ἔμπορευέσθαι μῆδὲ πόλιν τινα μὴ οὖσαν ὑπήκουον Ῥωμαίοις, τὰ χρήματα καὶ τοὺς ἄνδρας ἐχέτωσαν, τὴν δὲ πόλιν ἀποδιδότωσαν. ἐὰν δὲ τινες Καρχηδονίῳ λάβωσί τινας, πρὸς οὓς εἰρήνη μὲν ἐστὶν ἔγγραπτος Ῥωμαίοις, μὴ ὑποτάττονται δὲ τὶ αὐτοῖς, μὴ καταγέτωσαν εἰς τοὺς Ῥωμαίων λιμένας, ἐὰν δὲ καταχθέντος ἐπιλάβηται ὁ Ῥωμαίος, ἀφιέσθω. ὡσαύτως δὲ μῆδ' οἱ Ῥωμαῖοι ποιεῖτωσαν. Ἄν ἐκ τίνος χώρας, ἥς Καρχηδόνιοι ἐπάρχουσιν, ὕδωρ ἢ ἐφόδια λάβῃ ὁ Ῥωμαῖος, μετὰ τούτων τῶν ἐφοδίων μὴ ἀδικεῖτω μῆδένα πρὸς οὓς εἰρήνη καὶ φιλία ἐστὶ Καρχηδονίοις. ὡσαύτως δὲ μῆδ' ὁ Καρχηδόνιος ποιεῖτω. εἰ δὲ, μὴ ἰδίᾳ μεταπορευέσθω. ἐὰν δὲ τις τοῦτο ποιῆσῃ, δημόσιον γινέσθω τὸ ἀδίκημα. Ἐν Σαρδόνι καὶ Λιβύῃ μῆδεις Ῥωμαίων μῆτ' ἔμπορευέσθω μήτε πόλιν κτιζέτω, (...) εἰ μὴ ἕως τοῦ ἐφοδίου λαβεῖν ἢ πλοῖον ἐπισκευάσαι. ἐὰν δὲ γεμῶν κατενέγῃ, ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτρεχέτω. Ἐν Συκελίᾳ ἥς Καρχηδόνιοι ἐπάρχουσι καὶ ἐν Καρχηδόνι πάντα καὶ ποιεῖτω καὶ πωλεῖτω ὅσα καὶ τῷ πολίτῃ ἔξεστιν. ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ Καρχηδόνιος ποιεῖτω ἐν Ῥώμῃ.» (Polibio, III, 24)</p> <p>«Et cum carthaginensibus legatis romae foedus ictum, cum amicitiam et societatem petentes venissent.» (Liv., VII, 27)</p>	<p>«A queste condizioni ci sia amicizia tra i Romani e gli alleati dei Romani e i popoli dei Cartaginesi, dei Tirii e degli Uticensi e i loro alleati. I Romani non facciano bottino, né commercino, né fondino città al di là del promontorio Bello e di Mastia Tarseion. Qualora i Cartaginesi prendano nel Lazio una città non soggetta ai Romani tengano i beni e le persone e consegnino la città. Qualora i Cartaginesi catturino qualcuno di quelli con cui i Romani hanno accordi di pace scritti, ma che non sono a loro sottomessi, non lo sbarchino nei porti dei Romani; qualora poi un Romano metta mano su chi è stato sbarcato, sia lasciato libero. I Romani, allo stesso modo, non facciano ciò. Se un Romano prende acqua o provviste non commetta torti ai danni di nessuno di quelli con cui i Cartaginesi sono in pace e amicizia. Un Cartaginese, allo stesso modo, non faccia ciò. Altrimenti non si vendichi privatamente: se qualcuno lo fa che l'offesa sia pubblica. In Sardegna e in Libia nessun romano commerci o fondi città (...) se non finché abbia preso provviste o riparato l'imbarcazione. Qualora una tempesta ve lo trasporti si allontani entro cinque giorni. Nella parte controllata dai Cartaginesi e a Cartagine faccia e venda tutto quanto è permesso anche a un cittadino. Un Cartaginese faccia lo stesso a Roma.»</p> <p>«Fu anche stretto a Roma un patto con i legati dei Cartaginesi, venuti per chiedere amicizia e alleanza.»</p>
---	--

Il trattato dl 343 a.C.

<p>«Huius certaminis fortuna et Faliscos, cum in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit et Latinos iam exercitibus comparatis ab Romano in Paelignum vertit bellum. Neque ita rei gestae fama Italiae se finibus tenuit sed Carthaginensibus quoque legatos gratulatur Romam misere cum coronae aureae dono, quae in Capitolio in Iovis cella poneretur; fuit pondo viginti quinque» (Livio, VII, 38)</p>	<p>«L'esito favorevole di quella guerra indusse non solo i Falisci, con i quali era in atto una tregua, a chiedere un trattato al senato, ma spinse anche i Latini, le cui truppe erano già pronte alla battaglia, a spostare il loro attacco dai Romani contro i Peligni. La fama di questo trionfo non rimase confinata alla sola Italia: anche i Cartaginesi inviarono degli ambasciatori per congratularsi coi Romani e per offrire loro in dono una corona d'oro del peso di venticinque libbre da collocare nella cella del tempio di Giove sul Campidoglio.»</p>
--	---

Il trattato del 306 a.C.

<p>«cum Karthaginiensibus eodem anno foedus tertio renovatum legatisque eorum, qui ad id venerant, comiter munera missa». (Livio, IX, 43)</p>	<p>«E ancora in quell'anno venne rinnovato per la terza volta il trattato con Cartagine, e gli ambasciatori venuti a Roma per questo scopo ricevettero doni e un trattamento di grande cortesia».</p>
<p>«quia in foedere cautum fuit ut neque Romani ad litora carthaginiensium accederint neque carthaginienses ad litora romanorum; aut potest propter bella navalia accipi inter romano set Afros gesta... propter illud quid in foederibus similiter sancitum erat ut Corsica esset media inter romano set Carthaginienses». (Serv., <i>ad Aen.</i>, vv. 628-629)</p>	<p>«Poiché si convenne in un trattato che i Romani non avrebbero dovuto accedere alle coste cartaginesi e i Cartaginesi non avrebbero dovuto accedere a quelle dei Romani; oppure il passo può essere interpretato come un riferimento alle guerre navali tra i Romani e gli Africani... il riferimento sarebbe al fatto che nei trattati si era analogamente convenuto di considerare la Corsica terra di nessuno rispetto a Roma e Cartagine».</p>

Il trattato del 278 a.C.

<p>«Ἐν αἷς τὰ μὲ ἄλλα τηροῦσι πάντα κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ὁμολογίας, πρόσχεται δὲ τούτοις τὰ ὑπογεγραμμένα. Ἐὰν συμμαχίαν ποιῶνται πρὸς Πύρρον ἔγγραπτον ποιησῶσαν ἀμφοτέροι, ἵνα ἐξῆ βοθηεῖν ἀλλήλοις ἐν τῇ τῶν πολεμουμένων χώρα, ὀπότεροι δ' ἂν χρεῖαν ἔχωσι τῆς βοηθείας, τὰ πλοῖα παρεχέτωσαν Καρκηδόνιοι καὶ εἰς τὴν ὁδὸν καὶ εἰς τὴν ἄφοδον, τὰ δὲ ὀψώνια τοῖς αὐτῶν ἑκάτεροι. Καρκηδόνιοι δὲ καὶ κατὰ θάλατταν Ῥωμαίοις βοηθεῖτωσαν, ἂν χρεῖα ᾖ. Τὰ δὲ πληρώματα μηδεὶς ἀναγκάζετω ἐκβαίνειν ἀκουσίως.» (Polibio, III, 25)</p>	<p>«...in esso conservano tutti gli altri punti alle condizioni esistenti e a questi viene aggiunto quanto scritto di seguito: “Qualora facciamo alleanza con Pirro, gli uni e gli altri mettano per iscritto che sia permesso portarsi soccorso a vicenda nel territorio di chi viene attaccato; a quale dei due abbia bisogno di soccorso i Cartaginesi forniscano le imbarcazioni sia per l'andata sia per il ritorno, e gli uni e gli altri gli stipendi ai rispettivi uomini. I Cartaginesi portino soccorso ai Romani anche per mare, se c'è bisogno. Nessuno costringa gli equipaggi a sbarcare contro la loro volontà.»</p>
<p>«cum Karthaginiensibus quartum foedus renovatum est». (Liv., <i>Ep.</i>, XIII)</p>	<p>«Fu rinnovato per la quarta volta il trattato con i Cartaginesi»</p>

BIBLIOGRAFIA

- Alfieri Tonini 1995: Alfieri Tonini, T., “*L’euergesia delle poleis nei decreti onorari ateniesi del V sec. a. C.*”, *DHA*, 21(2), 1995, 71-83.
- Alfoldi 1965: Alfoldi, A., *Early Rome and the Latins*, 1965 (Das frühe Rom und die Latiner, Darmstadt 1977).
- Altheim 1941: Altheim, F., *Italien und. Rom*, vol. II, Amsterdam-Leipzig 1941.
- Andò 2013: Andò, V., *Violenza bestiale: modelli dell’umano nella poesia epica e drammatica*, Caltanissetta 2013.
- Anello 1992: Anello, P., *Segesta e Atene*, in *Atti delle Giornate Internazionali di Studi sull’Area Elima*, Gibellina 1991, Pisa-Gibellina 1992, 63-98.
- Azoulay 2000-2001: Azoulay, V., “*Périclès, une Vie en clair-obscur: l’inaccessible transparence du politique*”, *Hypothèses*, 2000-2001, 201-209.

- Azoulay 2004: Azoulay, V., *Xénophon et les grâces du pouvoir: de la charis au charisme*, Paris 2004.
- Azoulay 2013: Azoulay, V., “Du paradigme du don à une anthropologie pragmatique de la valeur”, in: P. Payen; É. Scheid-Tissinier (a cura di), *Anthropologie de l'Antiquité, Anciens objets, Nouvelles Approches*, Turnhout 2013, 17-42.
- Bataille 1992: Bataille, G., *La parte maledetta*, Torino 1992 (ed. or. Paris 1967).
- Battezzato 2003: Battezzato, L., *Ospitalità rituale, amicizia e “charis” nell’ “Ecuba”*, in: O. Vox (a cura di), ‘*Ricerche euripidee*’, 2003, 13-45.
- Belfiore 1998: Belfiore, E., *Harming friends: problematic reciprocity in greek tragedy*, in
- Belfiore 2000: Belfiore, E., *Murder among friends: violation of philia in Greek tragedy*, Oxford 2000.
- Beloch 1912-1927: Beloch, K.J., *Griechische Geschichte*, 4 voll, Strassburg, Karl J. Trübner, Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter 1912-1927.
- Beloch 1926: Beloch, K.J., *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Lipsia 1926.
- Beltrametti 2011: Beltrametti, A., *La storia sulla scena. Quello che gli storici non hanno raccontato*, Roma 2011.
- Benveniste 1951: Benveniste, E., *Don et échange dans le vocabulaire indoeuropéen*, in *L'Année sociologique*, III (1948-49), Paris 1951, 7-20.
- Benveniste 1976: Benveniste, E., *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee, I- II*, Torino 1976 (ed. or. Paris, 1969).
- Benveniste 1994: Benveniste E., *Problemi di linguistica generale*, Cuneo 1994.
- Bianco 1994: Bianco, E., *Atene “come il sole”. L'imperialismo ateniese del V secolo a.C. nella storia e nell'oratoria politica attica*, Alessandria 1994.
- Blundell 1989: Blundell, M.W., *Helping friends and harming enemies. A study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989.
- Bonelli 1995: Bonelli, G., “La concezione tucididea dell’esercizio del potere”, *AC* 64, 1995, 27-56.
- Bottin 1979: Bottin, L., *Reciprocità e redistribuzione nell’antica Grecia*, Padova 1979.
- Brandi Cordasco Salmena 2013: Brandi Cordasco Salmena, G., *Sybaris e gli alleati. L'egemonia di Timpone della motta nel trattato di Olimpia con i Serdaioi*, 2013.
- Brizzi 1997: Brizzi, G., *Storia di Roma*, Bologna 1997.
- Buettner-Wobst 1889-1905: Buettner-Wobst, T., *Polybii historiae*, Leipzig 1889-1905.
- Caille 1998: Caillé, A., *Il terzo paradigma. Antropologia filosofica del dono*, Torino 1998.
- Calderone 1956: Calderone, S., *L'Italia Antica*, Messina IV, 1956, 77-124.
- Canfora 1997: Canfora, L., “Tucidide e Machiavelli”, *Rinascimento*, 37, 1997, 29-44.
- Canfora 2000: Canfora, L., *Tucidide e l'Impero. La presa di Melo*, Roma-Bari 2000.
- Cary 1919: Cary, M., “A forgotten Treaty between Rome and Carthage”, *Journ. Rom. St.* 9, 1919, 66-77.

- Cassola 1962: Cassola, F., *I gruppi politici romani nel III secolo a.C.*, Trieste 1962.
- Cesa 1994: Cesa, M., *Le ragioni della forza. Tucidide e la teoria delle relazioni internazionali*, Bologna 1994.
- Christ 2012: Christ, M. R., *The Limits of Altruism in Democratic Athens*, Cambridge 2012.
- Cohen 1984: Cohen, D., "Justice, Interest, and Political Deliberation in Thucydides", *QUCC*, 16, n.1, 1984, 35-60.
- Cozzo 2014 B: Cozzo, A., "Nel mezzo". *Microfisica della mediazione nel mondo greco antico*, Pisa 2014.
- Crane 1998: Crane, G., *Thucydides and the Ancient Simplicity. The Limits of Political Realism*, Berkeley 1998.
- Cuniberti 2014B: Cuniberti, G. "Doni e favori illeciti: percezione e codificazione del reato di corruzione in Atene antica", *Hormos VI*, 2014, 21-34.
- De Romilly 1979: De Romilly, J., *La douceur dans la pensée grecque*, Paris 1979.
- De Romilly 2005C: De Romilly, J., *L'invention de l'histoire politique chez Thucydide*, Paris 2005.
- De Sanctis 1956: De Sanctis, G., *Storia dei Romani*, Vol. III: "L'età delle Guerre Puniche", Firenze 1956 .
- De Sensi-Sestito 1999: De Sensi-Sestito, G., *Dall'Amato al Savuto, Terina e il Lamentino nel contesto dell'Italia antica*, Società Antiche, Storia, Culture, Territori, I, G. De Sensi Sestito (a cura di), Soveria Mannelli 1999.
- Donlan 1981-1982: Donlan, W., "Reciprocities in Homer", *CW*, 75, 1981-1982, 137-175.
- Doyle 1990: Doyle, M.W., "Thucydidean Realism", *Review of International Studies* 16, 1990, 223-237.
- Finley 1955: Finley, M. I., "Marriage, Sale and gift in the Homeric world", *RIDA*, 3, 1955, 167-194.
- Finley 1968: Finley, M. I., *Thucydides the Moralist*, in *Aspects of Antiquity*, London 1968, 44-57.
- Finley 1978: Finley, M. I., *Il mondo di Odisseo*, Roma-Bari 1978.
- Fornara 1990: Fornara, C. W. , "Human History and the constraint of Fate in Herodotus", in: Allison J. W. (a cura di), *Conflict, Antithesis and the Ancient Historian*, Ohio State University Press, Columbus 1990, 25-42.
- Fragoulaki 2013: Fragoulaki, M., *Kinship in Thucydides. Intercommunal Ties and Historical Narrative*, Oxford 2013.
- Frank 1928: Frank, T., *Article*, C.A.H., VII, 1928, p. 672 sgg.
- Gabba 1994: Gabba, E., *Il problema dell'"unità" dell'Italia romana*, [1978] Italia romana, E. Gabba (a cura di), Como 1994.
- Gauthier 1973: Gauthier, Ph., "Notes sur l'étranger et l'hospitalité en Grèce et à Rome", *AncSoc*, 4, 1973, 1-21.
- Giannelli 1955: Giannelli, G., *La Repubblica romana*, Milano 1955.
- Ginzburg 2010: Ginzburg, C. „*Lectures de Mauss. L'Essai sur le don*", pubblicato on line il 16 giugno 2010. URL: <http://cmb.e.hess.fr/326>. Consultato l'11 febbraio 2014.
- Givigliano 2005: Givigliano, G.P., *Dai Sanniti a Thurii. La prima guerra italica. In Calabria... Riflessi di una storia "minore" al centro del Mediterraneo*, Napoli 2005.

- Givigliano 2006: Givigliano, G.P., *Strabone, L'Italia e la Calabria tirrenica*, Estratto da *Calabria tirrenica*, G. De Sensi Sestito (a cura di), Rossano 2006.
- Godbout 1993: Godbout, J. T., *Lo spirito del dono*, Torino 1993.
- Guizzi 1998: Guizzi, F., "Xáρις in Pericle e in Aristotele", *QS* 24(47), 1998, 75-102.
- Hewitt 1927: Hewitt, J. W., "The terminology of gratitude in Greek", *CP* 22, 1927, 141-161.
- Hogan 1972: Hogan J. C., "Thucydides 3.52-68 and Euripides' Hecuba", *Phoenix*, 26, 1972, 241-257.
- Homo 1925: Homo, L.P., *L'Italie primitive et les débuts de l'imperialisme romain*, Paris 1925.
- Humphreys 1979: Humphreys, S. C., *Saggi antropologici sulla Grecia antica*, Bologna 1979.
- Intrieri 2013: Intrieri, M., "Intessere relazioni. Osservazioni sull'itinerario di *philia* (I. Dalle origini al V sec. a.C)", *Historiká*, 3, 2013, 213-271.
- Karavites 1979: Karavites, P., "Morality and the Mytilenaeen revolt", *ASPN* 9, 1979, 895917.
- Karavites 1980: Karavites, P., "*Euergesia in Herodotus and Thucydides as a factor in interstate relations*", *RIDA* 27, 1980, 69-79.
- Lepore 1963: Lepore, E., "L'Italia nella formazione della comunità romano-italica", *Klearchos* V, 20, 1963, 89-113.
- Léveque 1957: Léveque, P., *Pyrrhos*, Paris 1957.
- Li Causi 2009: Li Causi, P., "Fra *creditum* e *beneficium*. La pratica difficile del 'dono' nel *De beneficiis* di Seneca", *I Quaderni del Ramo d'Oro on-line*, n. 2, 2009, 226-252.
- Lo Schiavo 1993: Lo Schiavo, A., *Charites. Il segno della distinzione*, Napoli 1993.
- Lombardo 1989: Lombardo, M., "Oro lidio e oro persiano nelle Storie di Erodoto", *REA* 91, 1989, 197-208.
- Lombardo 2008: Lombardo, M., "Il trattato tra i Sibariti e i Serdaioi", in G. De Sensi Sestito.
- Loraux 1981: Loraux, N., *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la « cité classique »*, Paris, 1981.
- Low 2007: Low, P., *Interstate relations in classical Greece: morality and power*, Cambridge 2007.
- Luzzi 2014: Luzzi, R., "Il dono degli antichi", in Olivieri-Luzzi 2014, 11-18.
- Macdowell 1963: Macdowell, D., "Areté and Generosity", *Mnemosyne*, 4th ser. XVI, 1963, 30-45.
- Mastrocinque 1996: Mastrocinque, A., *Il dono nel mondo greco: dallo "status symbol" ai processi per corruzione*, in M. Sordi (a cura di), *Processi e politica nel mondo antico*, Contributi dell'Istituto di Storia antica dell'Univ. del Sacro Cuore, 22, 1996, 9-18.
- Matyszak 2003: Matyszak, Ph., *Chronicle of the Roman Republic*, Thames & Hudson, 2003.
- Mazzarino 1989: Mazzarino, S., *Fra Oriente e Occidente. Ricerche di storia greca arcaica*, Milano 1989.
- Mazzarino 2003: Mazzarino, S., *Introduzione alle guerre puniche*, Milano 2003.

- Meier 1989: Meier, C., *Politica e grazia*, Bologna 1989.
- Meiggs-Lewis 1988: Meiggs, R. Lewis, D., *A selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1988.
- Meltzer 1897: Meltzer, O., *Geschichte der Karthager*, vol. I, Berlin 1897.
- Mitchell 1997B: Mitchell, L., “*Philia, eunoia and Greek interstate relations*”, *Antichthon*, 31, 1997, 28-44.
- Mommsen 1859: Mommsen, T., *Chronologie bis auf Caesar*, Berlin 1859 [rist. Osnabruck 1981].
- Musti 1995: Musti, D., *Demokratia. Origini di un'idea*, Roma-Bari 1995.
- Nenci 1981A: Nenci, G., “La formula epigrafica καλέσαι εἰς το πρυτανεῖον εἰς αὔριον”, in: S. Cataldi; Moggi, M.; Nenci-G. Panessa, G. (a cura di), *Studi sui rapporti interstatali nel mondo antico*, Pisa 1981, 235-238.
- Nenci 1993: Nenci, G., “I donativi di Creso a Delfi”, *ASPN* 23 (2), 1993, 319-331.
- Nissen 1867: Nissen, H., *Die römisch-karthagischen Bündnisse*, Jahrb. F. class. Philol., XIII 1867, 321-332.
- Nissen 1883-1902: Nissen, H., *Italische Landeskunde*, voll. I-II, Berlin 1883-1902.
- Oliver 1960: Oliver, J. H., *Demokratia, the Gods and the Free world*, Baltimore 1960.
- Olivieri-Luzzi 2014: Olivieri, U.M.; Luzzi, R. (a cura di), *Comunità e reciprocità. Il dono nel mondo antico e nelle società tradizionali*, Napoli 2014.
- Orwin 1997: Orwin, C., *The humanity of Thucydides*, Princeton 1997.
- Panessa 1999: Panessa, G., *Philiai. L'amicizia nelle relazioni interstatali dei Greci*, I, Pisa 1999.
- Pareti 1952: Pareti, L., *Storia di Roma*, Torino 1952.
- Parke 1984: Parke, H.W., “Croesus and Delphi”, *GRBS* 25, 1984, 209-232.
- Passerini 1943: Passerini A., *Sulle trattative dei Romani con Pirro*, Athenaeum 31, 1943, 92-122.
- Pearson 1957: Pearson, L., “Popular Ethics in the World of Thucydides”, *CP* 52, 4, 1957, 228-244.
- Polanyi 1978: Polanyi, K., *Traffici e mercati negli antichi imperi*, Torino 1978 (ed. or. 1957).
- Polanyi 1980: Polanyi, K., *Economie primitive arcaiche e moderne*, Torino 1980 (ed. or. 1968).
- Prontera 1992: Prontera, F., *Antioco di Siracusa e la preistoria dell'idea etnico-geografica di Italia*, Geographia Antiqua, I, 1992, 109-135.
- Ronconi 1989: Ronconi, L., *L'Italia in Erodoto*, A.IV. 147, 1989, 185-197.
- Sahlins 1980: Sahlins, M., *Economia dell'età della pietra*, Bompiani, Milano 1980 (ed. or. 1976).
- Sahlins 2004: Sahlins, M., *Apologies to Thucydides. Understanding History as Culture and Vice Versa*, Chicago 2004.
- Saintillan 1987: Saintillan, D., “Le discours tragique sur la vengeance. Remarques sur la complémentarité des Charites et des Érinyes dans le mythe et la tragédie”, in: Ghiron- Bistagne P. (a cura di), *Anthropologie et théâtre antique*, Montpellier, 1987.
- Salmon 1997: Salmon J. B., *Wealthy Corinth. A history of the city to 338 B.C.*, Oxford 1997.
- Scardigli 1991: Scardigli, B., *I trattati romano-cartaginesi*, Pisa 1991.

- Schachermeyr 1930: Schachermeyr, A., “Die römisch-punischen Verträge”, *RhM* 79, 1930, 352-365.
- Scheid Tissinier 1994B: Scheid-Tissinier, E., “L’usage du concept de don dans la poésie homérique”, *Métis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, 9-10, 1994, 401-416.
- Scheid Tissinier 2005: Scheid-Tissinier, E., “Le Monde d’Ulysse de M. I. Finley. Le vocabulaire et les pratiques”, in: Ph. Clancier, F. Joanès, P. Rouillard et A. Tenu (a cura di), *Autour de Polanyi, Vocabulaires, théories et modalités des échanges*, Paris 2005, 217-228.
- Seaford 1994: Seaford, R., *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford 1994.
- Simonetta 1997: Simonetta, M., “Machiavelli lettore di Tucidide”, *Esperienze letterarie*, 22, 3, 1997, 53-66.
- Stanton 1995: Stanton, R., “Aristocratic obligation in Euripides’ Hekabe”, *Mnemosyne*, 48 (1), 1995, 11-33.
- Strachan-Davidson 1888: Strachan-Davidson, J.L., *Selections from Polybius*, Clarendon press 1888.
- Taubler 1913: Taubler, E., *Imperium Romanum*, Leipzig 1913.
- Testart 1998: Testart, A., “Uncertainties of the obligation to reciprocate: a critique of Mauss”, in: James, W. Allen, N.J. (a cura di), *Marcel Mauss. A Centenary Tribute*, New York, Oxford 1998, 97-111.
- Thiel 1954: Thiel, J.H., *A History of Roman Sea-Power before the Second Punic War*, Amsterdam 1954.
- Toynbee 1981: Toynbee, A.J., *L’eredità di Annibale*, Torino 1981.
- Vegetti 1989: Vegetti, M., *L’etica degli antichi*, Laterza, Roma-Bari 1989.
- Viansino 2007: Viansino, G., *Un contrasto politico epocale: Meli ed Ateniesi a confronto*, Milano 2007.
- Vidal-Naquet 2002: Vidal-Naquet, P., *Lo specchio infranto: tragedia ateniese e politica*, (a cura di R. Di Donato), Roma 2002.
- Von Reden 1995: Von Reden, S., *Exchange in Ancient Greece*, Duckworth 1995.
- Walbank 1967: Walbank F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, Oxford 1967.
- Werner 1963: Werner, R., *Der Beginn der römischen Republik*, München-Wien 1963.
- Wuilleumier 1963: Wuilleumier, P., *Taranto dalle origini alla conquista romana*, Trad.it. di Giuseppe Ettore, (Collana di storia ed arte tarantina, 9.), Taranto 1963.

INDICE FONTI STORICHE ED EPIGRAFICHE

- Anacreonte: Anacr., *Fr.*, 57c.
- Appiano: App., *Bel. Samn.*, I, 1; VII, 1; X.
- Archiloco, Arch., *Fr.*, 14, 23; 126.
- Aristofane: *Schol.* in Aristoph., *Nub.*, 81.
- Aristotele: Aristot., *E. N.*, 1133a 5; 1236a 14-15; 1155a 20; 1155b 30; 1157a 25; 1163a 20-21; *Pol.*, III, 9,1280 a/b

Ateneo: Aten., VI, 20 E–232 B.
 Aurelio Vittore: Aur. Vict., *De viris ill.*, 36.
 Bacchilide: Bacch., *Ep.* III, 23-
 Cicerone: Cic., *De div.*, I, 24-51.
 Dante Alighieri: *Div. Comm.*, IV, v. 127.
 Democrito: Democr., *Frr.* 96. 1; 92; 93 DK
 Diodoro Siculo: D.S., XV, 27, 4; XVI, 69; XIX, 106; XX, 61, 5; 64; XXI, 9, 10;
 XXII, 7, 5; XXIII, 7, 5.
 Dionigi D'Alicarnasso; D.H., I, 12, 2; VI, 95; XV, 3-2; I73, 4 =FGrHist, 555, F6.
 Ermippo: Ermipp., F63 Kassel-Austin.
 Erodoto: Hdt I, 24; 34-35; 38; 41-42; 69; 70; 90; 108; 207; 145; II, 140; 141; III,
 24; 55; 84; 97; 124; 130; 135; 136; 139; IV, 131; 165; V, 23; 90; VI, 9; 21;
 125; 130; 137; VII, 36; 50; 52; 138; 190; VIII, 13; 40; 143.
 Esiodo: Hes., *Theog.*, vv. 503; 509; 580; 583; 909; 927; *Op.*, vv. 73-75; 349; 356;
 358.
 Euripide: Eur., *Hec.*, vv. 239-257,
 Giustino: Iust., XXIII, 1, 2
IG XII 977; Syll. ³ 129; *IG I* ³ 103; *II* ² 142; *IG I* ³ 123; *IG I* ³ 17). *I.G.* 13, 53, 54;
 Inni Omerici: *H. hom.*, in *Cer.*, v. 92.; in *Ven.*, v. 61.
 Isocrate: Isocr., *Paneg.*, 26; 53; 100; *Panat.* 164-174; 194.
 Licurgo: Lycurg., *Adv. Leocr.*, 77.
 Livio: Liv., VII, 27-29; 32; 37-38; VIII, 8-9; 23, 25-26; IX, 19; 26; 43; X, 12, 2;
 XXI, 1; *Ep.*, 13; 14.
 Marco Aurelio: M. Aur., *Pensieri*, 5, 6.
 Omero Iliade: Hom., *Il.*, III, vv. 64; 73; 353-354; V, vv. 585; VI, vv. 119; IX vv.
 121; 316; 226; XI, vv. 776-779; XIII, vv. 621; XXIV, vv. 396; XIX, vv. 18;
 Omero, Odissea: Hom., *Od.*, I, vv. 175; II, vv. 12; IV, vv. 695; VI, vv. 184; 237; VIII,
 vv. 17, 19-20; 63; 236; 392; 420; IX, vv. 106; 202; XI, vv. 15; 24; 202; 422;
 434; XIII, vv. 15; 224; XXIV, vv. 1-62; 285; XV, 196-197; XVII, vv. 452.
 Pausania: Paus. III, 10, 8; IV, 5, 3; IX, 35
 Pindaro: Pind., *Pyth.*, I, vv. 94; II, vv. 42; 83; XI, vv. 55; *Ol.*, vv. 14.
 Platone: Plat., *Resp.*, 390 d-e.
 Plutarco: Plut., *Per.* 9.
 Polibio: Plb, I, 7: 10; III, 22; 25, 3-5, 26; VII, 9; XXX, 5.
 Saffo: Sapph., *Fr.*, 5; 7; 8; 53; 128; 103, L. P.
 Senofonte: Xen., *Hell.*, IV, 1, 34; VI, 5, 33; *Anab.* 7.
 Sofocle: Sof., *Aiux*, v. 822; F541 Nauck.
 Solone: Sol., *Fr.*, 13, 5.
 Strabone: Str., V, 1,1; VI, 1, 4.
 Teofrasto: Teofr., *Hist. Plant.*, V, 8.
 Teognide: Theogn., *El.*, 15-18; 105; 126; 337; 344; 466; 573; 731-735; 786; 841;
 869-872; 955-956; 1039; 1113.
 Teopompo: Theop., *FgrHist*, 115; 193
 Tucidide: Thuc, I, 19: 32-43; 76; 96-97; 99; 136-137; 683; II, 13; 40; 63; 65; 97;
 III, 1-15; 35-48; 52-68; 82; 86; IV, 19; 84, 2; V, 18-19; 83-116; VI, 6.
Vangelo di Matteo 6, 1.
 Virgilio: Verg., *Aen.*, IV, vv. 624; 628-629; VI, v. 818.

XENIA, PHILIA AND DOTINE IN THE TREATIES
BETWEEN ROME AND CARTHAGE:
A COMPARISON WITH THE DIPLOMATIC PRACTICE
AND INTERSTATE RELATIONS IN GREEK TRADITION

Summary

The relations between Rome and Carthage were excellent during the early republican period, as is proven by treaties from 509 to 279-278 B.C.

In 275 B.C., after the defeat at Maleventum (that became Beneventum), Pyrrhus returned to Epirus, leaving Rome as sovereign of the entire Apennine peninsula. The Urbs came into strict contact with Greek culture, especially with the peculiar component in Magna Graecia: next at the technical domain of building and management of ships; conscious of the power of her legions that did not fear elephants after the battles of the Pyrrhic wars. Not by chance, the victory over Pyrrhus has encouraged the achievement of an undisputed prestige in the eyes of Ptolemy of Egypt, who sought Roman friendship, but in the eyes of other Hellenistic sovereigns.

Fifteen years later, in 264 B.C., the first Punic war broke out. The *casus belli* that dragged the two major powers of western Mediterranean, who had been allies, to collide arrived from Sicily.

It is understandable that historical reconstructions are based mainly on suppositions, founded on research. It is not known whether a clause that prohibited interference has been really negotiated or invented by Roman historiography in order to justify why Rome started hostilities, violating the treaties. It is, however, certain that from that moment onward the two contenders would create assumptions for a clash that would stretch over three wars, following the same scheme with which Thucydides has shown “τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγον”: the real motivations that justify the outbreak of the Peloponnesian war, namely the increase of the Athenian power, similar to that of Rome.

Destiny wanted that Sicily provided Athens as well as Rome a pretext to oppose a former ally. A ruthless *dynamis* justified only by profit, would dominate the entire Mediterranean, crushing the reciprocity of every ethical profile, of every friendship, of every not functional relation. As in Athens of Pericles, so in Rome the moral element of political links will be inexorably neglected at the expense of imperialism that would not have known borders.

Snežana Ferjančić

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Veselinka Ninković

National Museum in Belgrade

CENTURIO ORDINARIUS OR
MEDICUS ORDINARIUS ON A FRAGMENTARY
INSCRIPTION FROM SINGIDUNUM

ABSTRACT: A fragmentary Latin inscription was discovered in 2016 during the reconstruction works in the Upper Town of the Belgrade fortress. Erected after Hadrian's reign, it commemorates the wife of a soldier or officer of the legion *IV Flavia*. The most interesting feature of the text is the dedicator's rank, partially preserved at the beginning of the first line. Epigraphic evidence implies that it should be resorted as *centurio ordinarius* or *medicus ordinarius*.

KEY WORDS: Singidunum, legion *IV Flavia*, *centurio ordinarius*, *medicus ordinarius*.

Reconstruction works in the Upper Town of the Belgrade Fortress, undertaken in 2016, have yielded a fragmentary Latin inscription. It was discovered in front of the Large Well, so-called Roman Well, in the retaining wall built in the twentieth century. The fragment is currently kept in the National Museum in Belgrade, inv. no. 156. Its text, with a provisional dating, was published by V. Ninković (Fig. 1).¹

The limestone fragment is broken on all sides. A trace of the moulded frame of the inscription field is visible on the left. Dimensions: 72 x 14 x 15 cm. Letter height: 7–3 cm. The text, consisting of four lines, runs as follows:

¹ V. Ninković, *Roman epigraphic and anepigraphic monuments from the Lapidarium of the National Museum in Belgrade*, Belgrade 2019, 80, no. 106 = 148, no. 106, Pl. XXXV/106.

[- - -]
ORD LEG IIII F
CONIVG DVLCIS
SIM PISSIM DESIDE
[.]TISSIM ET INCOMPA
[- - -]

*] / ord(inarius, -inatus) leg(ionis) IIII F(laviae) / coniug(i) dulcis/
sim(ae) piissim(ae) deside/[ra]tissim(ae) et incompa/[rabili - - -].*

The fragment is actually the lower part of a funerary inscription, probably a funerary plaque. It was erected by a soldier or an officer of the legion IV Flavia in memory of his wife. Both of their names are not preserved. The deceased woman is described as *dulcissima*, *piissima*, *desideratissima* and *incomparabilis*. These and other terms of endearment are fairly common in the epigraphic evidence of the Roman empire.²

The name of the legion in the first line, abbreviated as *IIII F(lavia)*, provides a *terminus post quem* for the dating of the inscription. The unit was usually called *IIII Flavia Felix* until Trajan's reign or, at the latest, the beginning of Hadrian's reign. The variant without the epithet *Felix* – abbreviated as *IIII F(lavia)* or *IIII Fl(avia)* – prevailed in the subsequent period.³ It appears, therefore, that our fragment belongs to the time after Hadrian's reign.

The legion IV Flavia garrisoned the fortress of Singidunum. Its presence there is well attested from the second century AD to the late antiquity by epigraphic evidence and narrative sources.⁴ It appears, however, that Singidunum was the unit's base as early as the last decade of the first century AD. Upon its relocation from Dalmatia in 86 AD the legion IV Flavia was initially quartered in Viminacium with the VII Claudia. In 91 AD Domitian abandoned the practice of uniting two legions in the same fortress and IV Flavia was transferred to another site, possibly to Singidunum. Traces of an early camp built at the end of the first century AD or at the beginning of the second century AD were discovered in Beograd. Its estimated size of 8 ha shows that it was large enough to house a legion.⁵

² L. Chioffi, Death and Burial, in: C. Bruun, J. Edmondson (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford 2015, 637.

³ E. Ritterling, Legio, *RE* XII, 1924, col. 1544, 1548; I. Piso, Piso, Les légions dans la province de Dacie, in: Y. Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon 2000, 209.

⁴ M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, p. 30.

⁵ S. Ferjančić, A Note on the History of the legion IV Flavia, *Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review* 2, 2011, 27–35.

The strategic importance of Singidunum as one of the major fortresses on the Moesian *limes* speaks in favour of the conjecture that the legion IV Flavia has been stationed there in the last decade of the first century AD. Singidunum is considered as one of the *praesidia* established after the Dacian campaign waged by Cnaeus Cornelius Lentulus from 1 B.C. to 4 AD.⁶ The creation of a strong defensive system on the Danube significantly diminished the possibility of barbarian raids on Moesia. The Dacians seized every opportunity to pillage Roman territory. Cassius Dio and Florus, for instance, inform us that they used to cross the frozen Danube under Augustus.⁷ In 69 AD Dacians took advantage of the civil war in Italy and stormed the auxiliary forts in Moesia.⁸ The establishment of a legionary camp in Singidunum at the end of the first century AD could have been one of the measures undertaken by Domitian to strengthen the Danubian *limes* and prevent further Dacian raids on the Moesian provinces.

In addition to strategic arguments, one piece of epigraphic evidence might be adduced in favour of the hypothesis that the legion IV Flavia garrisoned Singidunum prior to its departure into Trajan's Dacian campaign.⁹ It is the epitaph of Calpurnius Tertius, veteran and former *aquilifer* of our unit.¹⁰ Judging by its formulas, it should be dated to the first decades of the first century AD. The name of the legion, abbreviated as *IIII F(lavia) F(elix)*, points to the time before Hadrian's reign.¹¹ The absence of the formula *Dis Manibus* offers further chronological clues. Although the invocation of *Dii Manes* appears on inscriptions from Moesia Superior at the beginning of the second century AD, it was not common during that period.¹² Consequently, the epitaph of Calpurnius Tertius should be dated to the end of the first century AD or to the beginning of the second century AD. The former *aquilifer* might be considered as one of the soldiers of IV Flavia who had served in Singidunum during the last decade of the first century AD. In accordance with the common practice among veterans, he chose to stay in the camp where he had served.¹³ Although archaeological remains, strategic arguments and scant

⁶ Mirković, *IMS I* (n. 4), p. 28.

⁷ Dio LIV 36, 2; Flor. *Epit.* II 28.

⁸ Tac. *Hist.* III 46.

⁹ On the participation of IV Flavia in Trajan's Dacian wars see and its subsequent sojourn in Dacia until 119 AD see: Mirković, *IMS I* (n. 4), p. 29–30; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1984, 88–90; Piso, *Les légions dans la province de Dacie* (n. 3), 208–211.

¹⁰ *IMS I* 33.

¹¹ See above n. 3.

¹² П. Петровић, *Палеографија римских најписца у Горњој Мезији*, Београд 1975, 82.

¹³ On that practice in the Balkan provinces see: С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у Балканским провинцијама I–III век н.е.*, Београд, 2002, 198–202.

epigraphic data seem to imply that the legion IV Flavia garrisoned Singidunum as early as the end of the first century AD, its presence in the camp is yet to be corroborated by direct evidence.

The most interesting feature of the new fragment from Singidunum is the rank of the dedicator, partially preserved at the beginning of the first line. The abbreviation *ORD* could be expanded as *ord(inarius)* or *ord(inatus)*. Although these terms are usually combined with designations of rank, such as *centurio* or *medicus*, they also appear without additional data. Examination of epigraphic evidence shows that the rank of our soldier could be interpreted in various ways.

The man who buried his wife in Singidunum might have been a *centurio ordinarius*. The expansion of *ord.* as *ord(inarius)* is confirmed by a funerary inscription from Aquileia in northern Italy, dated to the second half of the third century AD. It commemorates a certain Claudius Iustianus, centurion of the legion II Adiutrix. His rank is abbreviated as *7(centurio) ordinar(ius)*.¹⁴ The title *centurio ordinarius* is not attested in the epigraphic evidence of Moesia Superior. However, legionary *centuriones ordinarii* are mentioned in inscriptions from the neighbouring provinces of Moesia Inferior and Pannonia Inferior. The fort of Carsium in Moesia Inferior has yielded a tombstone of Casta and Regina, which was erected by their father Valerius Castus, *cent(urio) ord(inarius)* of the legion I Iovia Scythica, and his father-in-law Valerius Valerianus. The monument is dated to the beginning of the fourth century AD.¹⁵ Two *centuriones ordinarii* of the legion II Adiutrix are attested in Pannonia Inferior. Flavius, whose cognomen is partially preserved as *Ma[- - -]s*, is styled *7(centurio) ord(inarius)*. The fragmentary epitaph of his wife was found in Aquincum and dated to the second half of the third century AD or to the time of the tetrarchy.¹⁶ Septimius Messorinus is styled *7(centurio) ord(i)n(arius)*. The altar he dedicated to Sol Invictus Mithras, discovered in Csabdi on the territory of Aquincum, is dated to the third century AD.¹⁷ Epigraphic evidence from other parts of the Roman Empire pertaining to *centuriones ordinarii* of several legions includes inscriptions from Italy, Arabia and Cilicia. Bonosus, *7(centurio) ord(inarius)* of the legion V Macedonica, whose *nomen* is not preserved, was buried in Ariminum in Aemilia.¹⁸ Two officers of the same rank were buried in

¹⁴ *CIL* V 8275 = *ILS* 2408 = *CBFIR* 889. For the date see: C. Ricci, Protendere per proteggere. Considerazioni sul carattere della presenza militare ad Aquileia tra Massimino e Costantino, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall "Editto di Milano"*, Trieste 2014, 245.

¹⁵ *AE* 1989, 641 = 1990, 866.

¹⁶ *AE* 2017, 1185 = P. Kovács, K. Ottományi, Újabb római sírfeliratok Aquincumból, *Studia Epigraphica Pannonica* 9, 2017, 74–77, no. 3.

¹⁷ *RJU* 1355. For the date see: EDH HD031837 (last update: December 8, 2016, Feraudi).

¹⁸ *CIL* XI 388.

Aquileia in Venetia and Histria. Both of them probably belonged to the garrison which protected the city in the second half of the third century AD and at the beginning of the fourth century AD.¹⁹ We have already mentioned Claudius Iustianus of the legion II Adiutrix.²⁰ Valerius Longinianus served in the legion XI Claudia. He was promoted to the rank of *centurio ord(inarius)* from the post of *optio*.²¹ Longinianus' funerary inscription is dated to the last decade of the third century AD or to the very beginning of the fourth century AD.²² A man named Alexander served as (ἐκατόνταρχος) ὠρδ(ινάριος) in the legion III Cyrenaica. In 345/346 AD he supervised the construction of a fortlet in the modern village of Sleim in Syria, on the road between Damascus and Bostra.²³ A *centurio ordinarius* of an unknown legion is attested in a Greek inscription from Kadirli, near Hierapolis, in eastern Cilicia – ἐκατόνταρχος λεγιονάριος ὠρδινάριος.²⁴

One should not discard the possibility that the abbreviation *ord.*, combined with *centurio*, could be expanded as *ord(inatus)*. A Greek inscription from Thessalonica records a αικατόνταρχος ὠρδινᾶτος of an unnamed unit.²⁵ The same might be said for the possibility that the dedicator's rank was given simply as *ord(inarius)*, without any additional data. A former *ordinarius* of the legion II Italica Divitiensium, promoted to the rank of *protector*, was buried in Spolegium in Umbria.²⁶ His funerary inscription is connected to Constantine's war against Maxentius.²⁷ The possibility that the dedicator of the fragment from Singidunum was styled *ord(inatus) leg(ionis) IIII F(laviae)* appears to be very slight. As far as we know, the term *ordinatus*, abbreviated or not, and followed by the name of a legion is not attested in the epigraphic evidence of the Roman empire.

The dedicator of the Singidunum fragment might have been a centurion of the legion *IV Flavia*, styled *7(centurio) ord(inarius)*, *7(centurio) ord(inatus)*, *ord(inarius)* or, even, *ord(inatus) leg(ionis) IIII F(laviae)*. *Ordinarius* and *ordinatus* are considered as synonyms for *centurio*.²⁸

¹⁹ Ricci, *Protendere per protegere* (n. 14), 239–254.

²⁰ *CIL* V 8275 = *ILS* 2408 = *CBFIR* 889.

²¹ *CIL* V 942 + p. 1025 = *ILS* 2670.

²² Ricci, *Protendere per protegere* (n. 14), 246–247.

²³ M. Sartre, *Un nouveau dux d'Arabie*, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 60, 2007, 313–318.

²⁴ R. Heberdey, A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien 1896, no. 80 = *IGRR* III 913.

²⁵ *IG* X 2 1, 546.

²⁶ *CIL* XI 4787 = *ILS* 2777.

²⁷ E. Stein, *Ordinarii et campidoctores*, *Byzantion* 8, 1933, 380; D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, Düsseldorf 1969, 177.

²⁸ A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson), Köln – Graz 1967², 57, 60, 97, 197; J. F. Gilliam, *The Ordinarii* and

Epigraphic and papyrological evidence shows that these terms were used at the beginning of the third century AD. They were probably introduced during the second century AD.²⁹ The terms *centurio ordinarius* or *centurio ordinatus* seem to be synonymous, but their meaning is not entirely clear. Why did some centurions employ the simple title of *centurio* and others called themselves *centuriones ordinarii* or *centuriones ordinati*? Perhaps the difference had something to do with their duties. According to J. F. Gilliam, a *centurio ordinarius* was actually in command of an *ordo* (i. e. *centuria*³⁰), while other centurions were employed on special duties.³¹

Considering the rank of the man who buried his wife in Singidunum, one must take into account other options besides that of centurion. He could have been a *med(icus) ord(inarius)* of the legion IV Flavia. Physicians, bearing various titles, are attested in all units of the Roman army, in Rome, Italy and throughout the provinces. They were counted among the *immunes*,³² soldiers who were relieved of fatigues, due to the special tasks they performed.³³ If the fragment from the National Museum in Belgrade really recorded a *medicus ordinarius*, this would be the first attestation of this title in Moesia Superior. As far as we know, the province has yielded only two inscriptions explicitly mentioning physicians. A tombstone of an army doctor was found in Ravna, identified with *Timacum Minus*. Titus Aelius Martialis served as *medicus* in the cohort II Aurelia Dardanorum which garrisoned the fortress.³⁴ An altar dedicated to Asclepius and Hygia for the welfare of Septimius Severus, his sons Caracalla and Geta, and his wife Iulia Domna, was found in Niš. Its dedicator Claudius Magnus might have been a physician of the cohort I Aurelia

Ordinati of the Roman Army, in: Roman Army Papers, Amsterdam 1986, 1–22 (= *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71, 1940, 127–148); R. O. Fink, The Cohors XX Palmyrenorum, a Cohors Equitata Miliaria, *Transactions of the American Philological Association* 78, 1947, 169; E. Sander, Zur Rangordnung des römischen Heeres: der Duplicarius, *Historia* 8, 1959, 240.

²⁹ Gilliam, *The Ordinarii and Ordinati* (n. 28), 18.

³⁰ The terms *ordo* and *centuria* are synonyms: Stein, *Byzantion* 8, 1933, 381; Sander, *Historia* 8, 1959, 240; C. Bruun, *Caligatus, tubicen, optio carceris*, and the Centurions' Positions; Some Remarks on an Inscription in ZPE 71 (1988), *Arctos. Acta Philologica Phoenica* 22, 1988, 35.

³¹ Gilliam, *The Ordinarii and Ordinati* (n. 28), 18.

³² *Dig.* L 6,7.

³³ On military *medici* in general see: R. W. Davies, The Medici of the Roman Armed Forces, *Epigraphische Studien* 8, 1969, 83–99; I. Israelowich, Medical Care in the Roman Army during the High Empire, in: W. V. Harris (ed.), *Popular Medicine in Graeco-Roman Antiquity: Explorations*, Leiden 2016, 215–230; J. C. Wilmanns, Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit, in: Ph. J. van der Eijk, H. F. J. Horstmanshoff, P. H. Schrijver (eds.), *Ancient Medicine in Its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University 13–15 April 1992*, Vol. I, Leiden 1995, 171–187.

³⁴ *IMS* III/2, 49 = *ILJug* 1291. For the cohort II Aurelia Dardanorum see: S. Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n.e.*, Beograd 2018, 195–196.

Dardanorum, which was stationed in Naissus.³⁵ The fragment from the National Museum in Belgrade would also be, to the best of our knowledge, the fourth attestation of a *medicus ordinarius* in the Roman legions. Aemilius Deciminus served in the legion I Adiutrix in Brigetio in Pannonia³⁶ and Caius Papirius Aelianus in the legion III Augusta in Lambaesis in Numidia.³⁷ Although the name of Ulpianus' unit is not preserved it is conceivable that he had served in the legion III Italica. The fragment of his epitaph was found in Castra Regina, headquarters of the legion since 175 AD.³⁸ The title *medicus ordinarius* has provoked a lively discussion among modern scholars. Two views seem to have prevailed. Some scholars believed that the title simply denoted a common soldier serving in the ranks.³⁹ Others supposed that *medicus ordinarius* had the technical rank and status of centurion, but not the tactical command.⁴⁰

Epigraphic evidence from Rome, Italy and the provinces records other grades combined with the term *ordinatus/ordinarius*, besides *centurio* and *medicus*, discussed above. The rank *ordinatus architectus* is attested in the praetorian guard. It is recorded on a funerary inscription from Classis in the region of Aemilia in Italy. Titus Flavius Rufus started his military career as *ordinatus architectus* of the cohort IV praetoria.⁴¹ The same rank was presumably recorded on a fragmentary dedication to the *Genius centuriae* of a praetorian cohort found in Rome.⁴² Modern scholars believe that the word *ordinatus* at the beginning of the fifth line was preceded by the rank *architectus* at the end of the fourth line.⁴³ The ranks *plumbarius ordinatus* and *ordinatus custos vivarii* are also attested

³⁵ *AE* 2013, 1322. For this hypothesis and military physicians in Moesia Superior see: Д. Грбић, Војни лекари у Горњој Мезији, *Етно-културолошки зборник* 17, 2013, 61–66. For the cohort I Aurelia Dardanorum in Naissus see: Ferjančić, *Ale i kohorte* (n. 34), 193–195.

³⁶ *CIL* III 4279 + p. 1756 = *RIU* 682.

³⁷ *CIL* VIII 18314 = *ILS* 2432.

³⁸ K. Dietz, Legio III Italica, in: Y. Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon 2000, 134–135. Davies, *Epigraphische Studien* 8, 1969, 97, no. 35 also presumes that he served in the III Italica.

³⁹ W. Haberling, *Die altrömischen Militärärzte*, Berlin 1910, 25; Th. Mommsen, *Nomina et gradum centurionum*, in: *Gesamelte Schriften VIII/1: Epigraphische und numismatische Schriften*, Berlin Weidmannsche Buchhandlung 1913, 376, n. 2 (= *Ephemeris Epigraphica* 4, 1881, 226–245); Domaszewski, *Rangordnung* (n. 28), 45; J. Scarborough, Roman Medicine and the Legions: A Reconsideration, *Medical History* 12, 1968, 258; Gilliam, *The Ordinarii and Ordinati* (n. 28), 21.

⁴⁰ V. Nutton, Medicine and the Roman Army: A Further Reconsideration, *Medical History* 13, 1969, 268; Davies, *Epigraphische Studien* 8, 1969, 91; J. C. Willmanns, Zur Rangordnung der römischen Militärärzte während der mittleren Kaiserzeit, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 185–187; eadem, Der Arzt in der römischen Armee (n. 33), 175–176; B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, London – New York 2006, 103; C. F. Salazar, *The Treatment of War Wounds in Graeco-Roman Antiquity*, Leiden – Boston – Köln 2000, 79–80.

⁴¹ *CIL* XI 20 = *ILS* 2082 = *CBFIR* 879.

⁴² *CIL* VI 30715.

⁴³ Domaszewski, *Rangordnung* (n. 28), 25; M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938, 114–115; O. Stoll, *Ordinatus Architectus*. Römische Militärarchitekten und ihre Bedeutung für

in the praetorian guard. The former is recorded on a funerary inscription of a certain Caius Castricius Redemptus, soldier of the cohort *III praetoria*,⁴⁴ and the latter on a votive inscription from 241 AD, dedicated to Diana Augusta by *venatores immunes* and a *custos vivarii* of the praetorian cohorts.⁴⁵ Finally, two inscriptions mention *tubicines ordinati*. Lucius Magius Marcellinus served in the cohort *III praetoria*.⁴⁶ The cursus of Marcus Caesius Verus, centurion of the legion *V Macedonica*, included the post of *ordinatus tubicen*. His funerary inscription was found in Comana in the province of Pontus and Bithynia.⁴⁷ Modern scholars have proposed several explanations of the term *ordinatus* combined with the rank lower than that of a centurion. It might have been used in order to distinguish the technical specialists of the Roman army from their civilian counterparts. The fact that an architect or a *custos vivarii* performed his functions in the army was emphasized by the term *ordinatus*.⁴⁸ According to another opinion, *ordinatus* coupled with a lower grade denoted a superior specialist who supervised his colleagues of the same rank.⁴⁹ It has also been tentatively suggested that the term *ordinatus* was connected to the mechanism of promotion in the Roman army.⁵⁰

The new fragmentary inscription from Singidunum commemorates the wife of a soldier or officer of the legion *IV Flavia*. The most interesting feature of the text is the dedicator's rank, partially preserved at the beginning of the first line. It might be restored in a number of ways, the two most plausible being *centurio ordinarius* or *medicus ordinarius*.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AE = *L'année épigraphique*, Paris.

CBFIR = E. Schallmayer et al., *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, Stuttgart 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

den Technologietransfer, in: *Römisches Heer und Gesellschaft. Gesammelte Beiträge 1991-1999*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2001, 303–304.

⁴⁴ *AE* 1979, 89 = S. Panciera, *Esercito ed Epigrafia: nuovi contributi da iscrizioni latine di Roma*, in: D. M. Pippidi (ed.), *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9–15 septembre 1977*, București – Paris 1979, 432, 6.

⁴⁵ *CIL* VI 130 + p. 3003, 3755, 4117 = *ILS* 2091.

⁴⁶ F. Fornari, II. Roma, *Notizie degli Scavi di Antichità* 1916, fasc. 3, 105.

⁴⁷ *AE* 1990, 896 = T. B. Mitford, *Further Inscriptions from the Cappadocian Limes*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71, 1998, 176–178, no. 12.

⁴⁸ Giliam, *The Ordinarii and Ordinati* (n. 28), 21.

⁴⁹ Stoll, Stoll, *Ordinatus Architectus* (n. 43), 328–331; idem, »Medicus centurio« (PSI 1063). Ein Sanitätsoffizier mit taktischem Kommando? Probleme, Hypothesen, Lösungen, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 50, 2003, 331–333.

⁵⁰ Bruun, *Arctos. Acta Philologica Phoenixica* 22, 1988, 40.

IG = Inscriptiones Graecae.

IGRR = Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I–III, Paris 1906–1927.

ILJug = A. Šašel, J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL replertae et editae sunt, Ljubljana 1986.

ILS = H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae I–III, Berlin 1892–1916.

IMS = Inscriptions de la Mésie Supérieure I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.

RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

RIU = Die römische Inschriften Ungarns I–VI, Budapest–Amsterdam–Bonn, 1972–2001.

Снежана Ферјанчић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

Веселинка Нинковић

Народни музеј у Београду

CENTURIO ORDINARIUS ИЛИ MEDICUS ORDINARIUS НА ЈЕДНОМ ФРАГМЕНТАРНОМ НАТПИСУ ИЗ СИНГИДУНУМА

Резиме

Током радова на уређењу простора испред Великог, тзв. Римског бунара, на Београдској тврђави 2016. године откривен је фрагмент натписа на латинском језику. Реч је, по свој прилици, о одломку надгробне плоче коју је својој жени поставио војник или официр легије *IV Flavia*. Судаћи према називу легије скраћеном као *leg(io) IIII F(lavia)*, натпис потиче из времена после Хадријанове владавине (117–138. године).

О присуству легије *IV Flavia* у Сингидунуму током II и III века, као и у доба позне антике, сведоче бројни епиграфски споменици и наративни извори. Изгледа, међутим, да је наша јединица у Сингидунуму боравила већ крајем I века. На то указују стратешки разлози и положај града, као и један епиграфски споменик из Београда, датован на крај I века или почетак II века. На њему је посведочен један ветеран легије *IV Flavia* који је вероватно остао на месту службе.

Када је реч о новом фрагменту из Сингидунума, извесну пажњу заслужује чин дедиканта. На почетку првог сачуваног реда, пре назива легије, чита се скраћеница *ORD*. Она би се могла разрешити као *ord(inarius)* или *ord(inatus)*. Ови термини су на епиграфским споменицима спојени са чином центуриона, али и са нижим чиновима, од којих је најчешћи *medicus*. Сходно томе, дедикант натписа из Сингидунума могао је бити центурион легије *IV Flavia*. Његов чин је у том случају вероватно гласио *7(centurio) ord(inarius)*, мада би у обзир требало узети и друге могућности: *7(centurio) ord(inatus)*, *ord(inarius)* или *ord(inatus)*. Треба напоменути да последња два термина, када стоје без додатног одређења, означавају центурионе. У модерној историографији се често исправљало о значењу термина *centurio ordinarius / centurio ordinatus*. Могуће је да је означавао центуриона који је заповедао центуријом (*ordo*) и да је коришћен да би се подвукла

разлика у односу на центурионе који су имали друге дужности. Дедикант споменика из Сингидунума могао је, међутим, бити и лекар легије *IV Flavia*, уколико је његов чин гласио *medicus ord(inarius)*. И овај термин је био тема честих расправа у модерној историографији. Међу бројним претпоставкама о дужностима лекара који су називани *medici ordinarii* преовладале су две. Према првој, они су били обични војници, а према другој су уживали ранг центуриона, са свим привилегијама, али нису имали командне дужности.

Fig. 1 New fragment from Singidunum

ПРЕИСПИТИВАЊА
RE-THINKING

Aleksandra Bajić

Association for Archaeoastronomy and Ethnoastronomy “Vlašići”
Belgrade

Milan S. Dimitrijević

Astronomical Observatory
Belgrade

SHIELD OF HERACLES AND THE TEMPLE OF APOLLO PAGASAEUS: AN ARCHAEOASTRONOMICAL PERSPECTIVE

ABSTRACT: This research tested the hypothesis that the poem *Shield of Heracles*, if understood as a local myth, has a cosmological significance. Pagasaeon Apollo, the solar deity, is the initiator of the events described in the poem. Certain Kyknos (Swan) and Heracles are the main actors. Both of them can be understood as the personified eponymous constellations. The content of the poem is compared to the archaeological and geodetic data of a recently excavated Archaic temple situated between Pagasae and Soros, believed by archaeologists to represent the temple of Pagasaeon Apollo, although some doubts still exist. Archaeo-astronomical analysis shows that the archaeologically verified temple is probably the temple of Apollo Pagaseus, and the poem *Shield of Heracles* describes certain astronomical events that could be observed from it.

KEY WORDS: Apollo, Cynus, shield, Heracles, archaeoastronomy, Pagasae.

INTRODUCTION¹

The poem *Shield of Heracles* has been attributed to Hesiod, since ancient times, though it is not certain if he really is the author. In the

¹ This paper was inspired by the study of Efrosini Boutsikas and Clive Ruggles in 2011. (Efrosini, Ruggles, Clive (2011). *Temples, stars and ritual landscapes – The Potential for Archaeoastronomy in ancient Greece*, American Journal of Archaeology, Vol. 115.1 (pp. 55–68).

description of the shield, some fragments from Homer's *Shield of Achilles* are repeated, so some of the researchers consider it a (not very successful) compilation. Hesiod lived and worked in the seventh century BC. If the poem was attributed to Hesiod in ancient times, some reasons for such an attribution had to exist. Now, we can only speculate about these.

The events described in the poem are as follows: Cynos, the son of Ares, ambushed near the sanctuary of Pagasaeon Apollo and robbed the pilgrims, who were approaching Apollo's Temple, to offer sacrifices to the God; Apollo was badly offended because a herd of a hundred cattle was lost. He calls on Heracles to punish Cynos. Heracles arrives to Pagasae together with Jolaius, his coachman and the hero from Thebes. Jolaius is Heracles' nephew by his half brother Iphicles. Athena warns Heracles to focus his attention on Ares' anger after killing his son. Soon after, she warns Ares that he will not succeed in killing Heracles „for it is not ordained...“ A fight ensues, Heracles kills Cynos, and is attacked by Ares. Athena turns Ares's spear aside, and the latter fails to hurt Heracles while the hero wounds Ares by his spear. The wounded Ares goes back to Olympus; the murdered Cynos is buried by Ceyx, his father-in-law. His grave is by the local river, but Anaurus, the river god, destroys it, at Apollo's command.

Fig. 1. A Greek vase with a swan depicted on the shield belonging to one of the fighters; Heracles is the other one

The poem shows a certain sequence of events, so if we take it as information, it seems that the description of the shield belonging to one of the participants is too long (from the verse 141 to the verse 320, the total of 180 verses). It is good that the shield is of supreme quality, but it could have been exposed in a single verse. Heracles' shield plays its practical role in one single sentence of the poem:

...Then Cycnus, eager to kill the son of almighty Zeus,
 struck upon his shield with a brazen spear, but did not break the bronze;
 and the gift of the god saved his foe...
 (Hesiod, *Shield of Heracles*, verses 414-416)

The poet occasionally tells scary stories, describing creepy creatures depicted on the shield, then relaxes the listener, telling those idyllic ones, as if playing with feelings of his audience.

Knowing that the description of the Achilles' Shield (*Illiad*, 18, v. 478-608) is in fact a description of Universe, and that it is literally transcribed at times in the poem we are analyzing, it can be assumed that it was placed there intentionally, to indicate to the instructed listener that the events described there have something to do with the sky and some celestial events. It is this idea that needs to be examined. The poet says that the shield was crafted by Hephaestus (verse 320), the mythical blacksmith and it was the gift to his half-brother, the hero. Images of the Earth and Heaven, separated by the Ocean, are depicted on the shield. The description of the sky includes Gods. Sometimes it seems that some constellations were mentioned.

PAGASAE

So, where is Pagasae, the ancient city of Pagasaeon Apollo? In present time, it is a suburb of Volos in Thesaly, near ancient Greek cities: Pherae, Thebai Phthiotides (or Thessalian Thebes - Θῆβαι Θεσσαλικαί) and Iolcus, c. 1 km far from the seashore of Pagasaeon Gulf.

Fig. 2. Map showing ancient Thessaly. Pagasaeon Gulf with ancient Pagasae, now a suburb of Volos, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thessaly.jpg>

Pagasae is well known by another myth: it was the place where the first ship, the famous Argo, was constructed (Apollonius Rhodius, *Argonautica 1*, 519-527). From there, Argonauts began their voyage to Colchis. They wouldn't dare to start such a long journey before offering a sacrifice to Pagasaean Apollo. When Argo completed its mission, it was dedicated to Poseidon and placed among the stars, as the constellation of the same name, Argo Navis (Hyginus, *Astronomica*, 2.37).

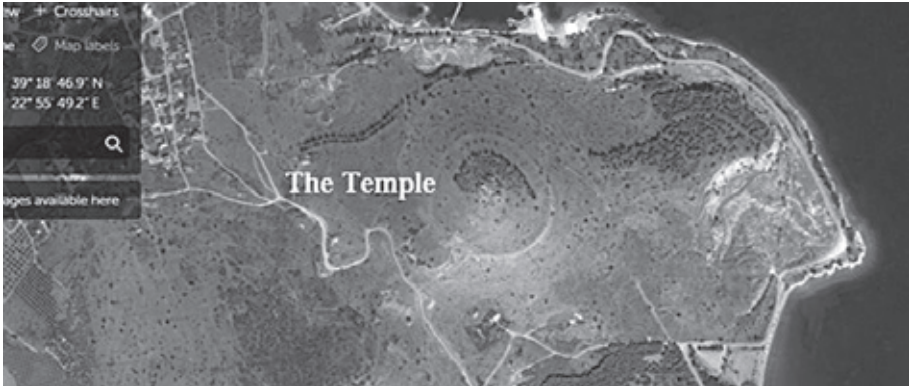

Fig. 3. The hill between modern villages of Nees Pagasees and Soros, both in the municipality of Volos, surrounded by an oval stone fence (Zoom Earth); At its south-west foot, the foundations of a Temple were found

TIMELINES IN THE POEM

The poet, at the very end of the poem, insists on explaining that the battle of Heracles against Cycnus and Ares took place in the middle of a hot summer, crickets are mentioned, and the “hot” Sirius.

...when **Sirius** scorches the flesh (when the beard grows
upon the millet which men sow in summer)
when the crude grapes which Dionysus gave to men--
a joy and a sorrow both, begin to colour,
in that season they fought and loud rose the clamour...
(Hesiod, *Shield of Heracles*, verses 396-400)

It is a well-known astronomical fact that the constellation Swan (Gr. Cycnos, Lat. Cygnus) is located in the immediate neighborhood of the constellation Hercules (the Roman equivalent of Greek Heracles), and that the small constellation Lyra with the very bright star Vega is between these two. Lyra is the permanent attribute of Apollo (who is actually the main driver of events in this poem) but it can also be associated with

Heracles (Hyginus, *Astronomica*, 2.7). Swans are birds dedicated to Apollo (Callimachus, *Hymn to Delos*, v. 249-253), so it is a curious fact that somebody with this name is Apollo's enemy.

According to the PLSV (Planetary, Lunar and Stellar Visibility) astronomical software, if the summer sky was observed from Pagasae in the mid-seventh century BC, these three constellations were visible throughout the night (because summer nights are shorter than days). By the end of May, one could observe the apparent evening rising of Swan (Cygnus).

According to Red Shift 7, astronomical software (the option "Sky diary"), on June 7, 651 BC, a total solar eclipse was visible from Pagasae. Speaking in the language of symbols, the Sun god is severely offended.

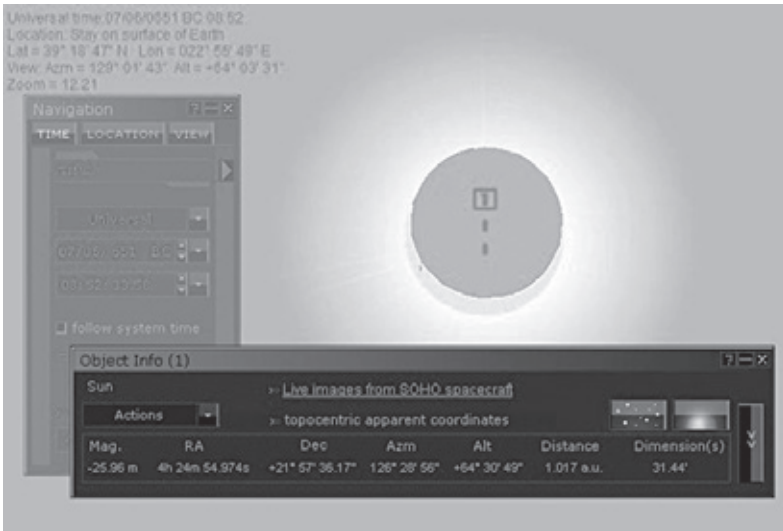

Fig. 4. Solar eclipse as seen from Pagasae on June 7, 651 BC. (Red Shift 7)

The poem also says that Pagasaeon Apollo summons Heracles to fight Cycnos, who severely offended the deity. The mythical battle does not begin immediately, as evidenced by Heracles' words, after Jolaus warns him to arm himself:

...?O hero Iolaus, heaven-sprung, now is rough battle hard at hand.

But, as you have shown your skill at other-times,
 so now also wheel the great black-mane horse Arion about every way,
 and help me as you may be able...

(Hesiod, *Shield of Heracles*, verses 119-122)

The fight begins only when Sirius has already risen helically, as the poet states clearly. According to PLSV astronomical software, this happened

on July 28 in the seventh century BC, as seen from ancient Greece (Athens), (it was the first visible apparent morning rising of Sirius, which had not been seen in the night sky for more than two months before).

Fig. 5. The map of the eclipse on June 7, 651 BC (Red Shift 7, “Sky diary” option)

And how long does the battle last? The mythical ending of the event goes like this: Cynos (Swan) is dead, Heracles, with his coachman, leaves the battle field.

A corresponding celestial situation in the seventh-century BC happened in early September, when the apparent morning (cosmical) setting of Swan (the star Deneb, „Swan’s tail“) was possible to observe from Pagasae. (Hercules had already set down): one actor is dead, another is leaving the place; Apollo (the Sun) rules again, it is the morning of a sunny day).

A few more details in this poem should be noted:

...For he found him (Cynos) in the close of the far-shooting Apollo,
him and his father Ares, never sated with war.

Their armour shone like a flame of blazing fire as they two stood in
their car:

their swift horses stuck the earth and pawed it with their hoofs,
and the **dust** rose like smoke about them,
pounded by the chariot wheels and the horses’ hoofs...

(Hesiod, *Shield of Heracles*, verses 58-63)

Swan is a constellation, which is located within the Milky Way, so it appears to be surrounded by “dust.” There is even more dust in this poem:

...Then heaven-nurtured Iolaus called terribly to the horses,
and at his cry they swiftly whirled the fleet chariot along,
raising **dust** from the plain;...
(Hesiod, *Shield of Heracles*, verses 340-342)

If Iolaus at the time of Hesiod was the personification of the celestial coachman, the constellation Auriga, then this is also true: Auriga is, for the most part, within the Milky Way, and this constellation also appears to be surrounded by “dust.”

It would be very challenging to see the position of the planet Mars (Mars is a Roman deity, equivalent to the Greek Ares), but Mars is always close to the ecliptic and can never appear near Swan or Hercules. Anyway, there is no written evidence that the planet was known in Greece during the 7th century BC.

All the hypothetical astronomical events that could be described in the poem, except for the eclipse of the Sun, took place every year anew, in the same order. If the eclipse of the Sun (the symbolic insult to Apollo) was the cause of the myth, any subsequent repetition of the sequence of events (except that eclipse) was the cause of a “memory refreshment,” i.e. recounting the myth.

Could this poem be a lesson about stars and constellations, told in the evening by a fire? Are the scary stories about horrible creatures and events, mentioned with the description of the shield, told intentionally to provoke fear of the audience? Fear is a strong emotion, which can be deliberately evoked in order to foster memory. Psychologists know that events and data that are accompanied by intense emotion are most firmly remembered. We can imagine a father (a star gazer or a star connoisseur) who has just showed his children the constellations Hercules, Swan and Charrioteer (Auriga) in the summer night sky. And then, sitting around a fire, he told them about the demons named Fear and Horror, Death and Hades and all those other horrible beings depicted on the Heracles’ shield. Children will relate this new knowledge to their own fear and it will remain in their memory permanently. This mnemonic trick of speeding up memory by evoking strong emotions is still used today in some rural societies, when children are shown the boundaries of the family estate. Where the technique is used (Kosovo and Metohija), there are no litigation over estate borders.

This poem, which is attributed to Hesiod (wrongly perhaps), can certainly be one of many versions of the myth on the constellation Swan, and it can also describe a sequence of astronomical events from June to September in the seventh century BC, observed from the temple of Pagan Apollo. An unusually great number of eclipses happened between

651BC and 551BC. Significant solar eclipses (80% of the solar disc) happened on November 21st 650 BC, April 6th 648 BC, November 11th 641 BC. All these were visible from Pagasae. In **May** and **June**, shortly after the apparent evening rising of Swan and Hercules, two more eclipses could be observed from Pagasae during the period from 651BC to 551BC (according to Red Shift 7, the astronomical software, the option “Sky diary”), on May 28th 585 BC, May 19th 557BC.

ASTRONOMICAL TIMELINES IN THE SEVENTH CENTURY BC

TABLE 1. DENEBC AND SIRIUS - RISINGS AND SETTINGS (ACCORDING TO PLSV, THE SOFTWARE):

<i>(PLSV)</i>	a.m.r.	a.m.s.	a.e.r.	a.e.s.
Deneb	Dec. 9 th	Sept. 11th	May 22	Feb. 16 th
Sirius	July 28th		Dec. 28 th	

THE TEMPLE OF PAGASAEAN APOLLO

Between 2004 and 2008, significant archaeological excavations were conducted at the site between Pagasae and Soros. A temple was identified, which was presumed to have been consecrated to Apollo. Numerous votive figurines of the deity were found at the site. Archaeologists were not quite sure whether this is exactly the ancient Pagasae or it is a place that some ancient sources call Amphanai (Ἀμφαναί). Some scholars expressed the latter opinion. The temple was located at the foot of a prominent, conic hill, which is assumed to be the sacred grove of Apollo and it has a rocky formation on its top. The chief archaeologist at the excavation Alexandros Mazarakis Ainian (2004-2008) suggested that the oldest (archaic) Temple at the site was roofless (hypaethral) and that it was dedicated to Pagasaeon Apollo.

This paper was inspired by the study of Efrosini Boutsikas and Clive Ruggles (2011, pp. 55-68). The authors compared the content of an ancient ritual poem dated to the 7th century BC (Alcman’s *Partheneion*) with geodetic and astronomical data related to the Temple of Artemis Orthia in Sparta. Their research confirmed the astronomically related orientation of the temple. The content of the poem speaks about astronomical and calendar timelines for a festival dedicated to the Goddess. Here, a similar methodology was applied.

Fig. 6. Geographical coordinates of the Temple together with its longitudinal axis (Google Maps, Imagery 2020); The temple is located at an elevation of 78.6m (260ft) above sea level (Google Earth). Axial azimuth is: $A = 115.61^\circ$

Our research was done during the time of pandemics (Covid 19), when any terrain research with surveying was hardly possible. So, the methodology had to be adjusted to the situation. We decided to test the methodology provided by Belen, Liritzis and Niquist (2016), which the authors named digital archeometry. Google Maps and Google Earth are used as the sources of geographical and geodetic data, along with some other software, such as Gazza's Geodetic Calculator and Atmospheric Refraction Online calculator, to make necessary corrections for the astronomical calculations. Stellarium 19, the astronomical software, was used as the source of astronomical data. We are aware that this methodology cannot substitute a terrain survey with theodolite.

Fig. 7. The Temple and the view to the south-east (Photo by A. Mazarakis Ainian)

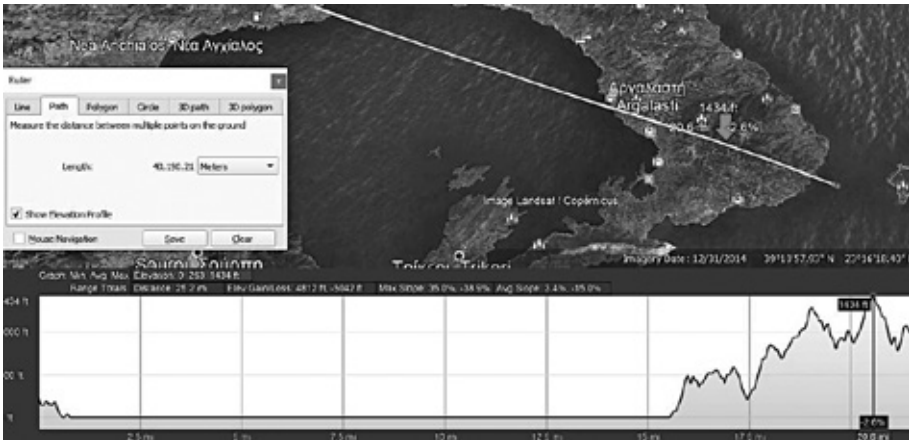

Fig. 8. The axis of the temple expanded to the horizon

The longitudinal axis of the temple is at the geographical azimuth (heading): $A' = 115.61^\circ$ $A' = 115^\circ 36' (\pm 30')$. (Google Earth, the option „ruler“, see Figure 7), The axis faces the sea and the southern border of Pagasaean gulf, with the hill 1434ft high, the top of which is 20.6mi (108768ft, 33.1534km) far from the temple (see the Figure 7). The horizon altitude can be calculated, but we have to add 4ft to the elevation of the temple, for a standing observer: $h' = \arctan [(\Delta E:d); h'] = \arctan [(1434 - 264) : 108768]$ $h' = 0.6162^\circ$ (calculated using the data of Google Earth); the terrestrial refraction has to be taken into account, because the horizon is far away and it is $r_t = 0.0221^\circ$, so the apparent horizon altitude is $h = 0.6383^\circ$

Atmospheric refraction at the altitude is $r = 27.413' = 0.4568^\circ$ (Atmospheric Refraction Online Calculator); $H = 0.1815^\circ$

Now, we can use the known astronomical formula to calculate the declination:

$$\delta = \arcsin (\sin \phi \sin H + \cos \phi \cos H \cos A)$$

(δ = declination, ϕ = geographical latitude, A = azimuth H = corrected altitude)

TABLE 2. GEODETIC AND ASTRONOMICAL DATA FOR THE LONGITUDINAL AXIS OF THE TEMPLE

Long. axis	Azimuth	H (h-r)	δ
To the SE	115.61°	0.1815	$- 19.4160^\circ$

The calculated declination is close to the declination of Sirius ($\delta = 16^\circ 34'$ in seventh century BC). The centre of the constellation Canis Major was aligned with the longitudinal axis of the temple.

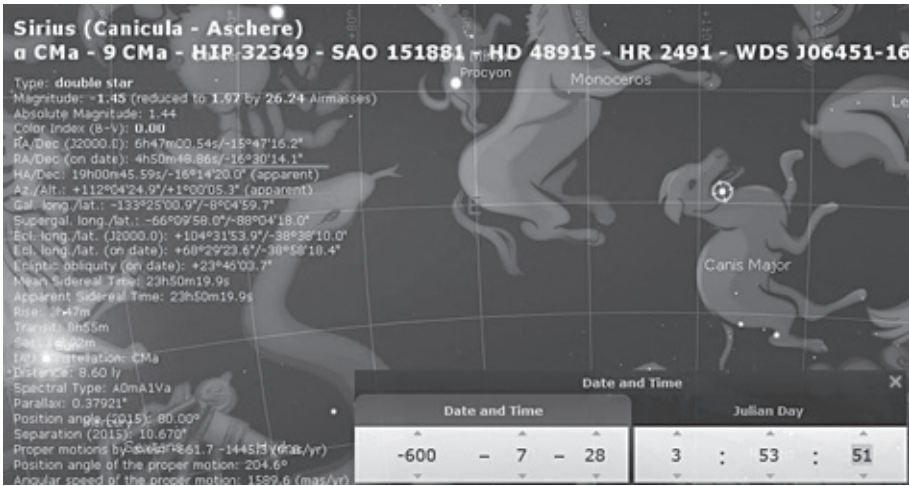

Fig. 9. Apparent morning (heliacal) rising of Sirius (Canis Maior); the Sun is 10° below the horizon preparing to rise

CELESTIAL BATTLE

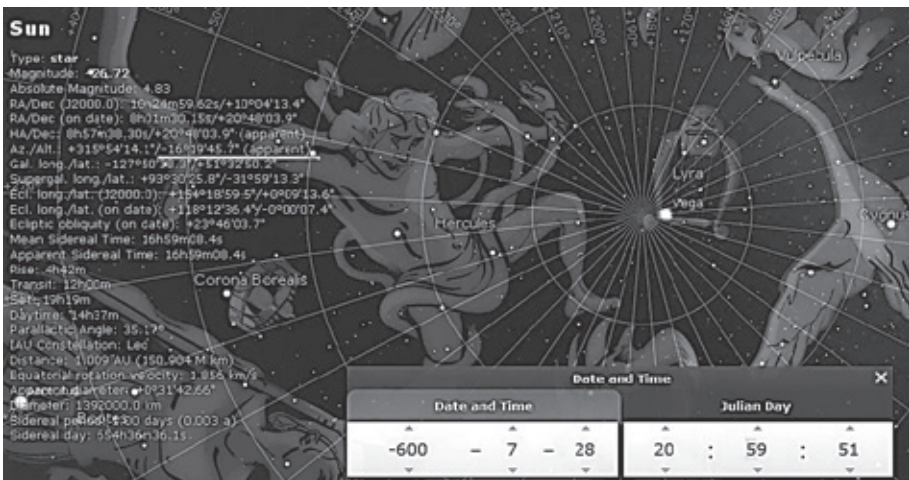

Fig. 10. The view to Zenith from the Temple of Pagasaeon Apollo: Vega is in zenith, Hercle is to the west of it, Swan is to the east (Stellarium 19.1)

The poem *Shield of Heracles* gave clear information that the mythical battle between Apollo and Cynos began when Sirius had its (apparent morning) rising, and it happened on July 28 in 650BC.

According to Stellarium, as soon as the Sun went down c.16° below the zero horizon (after the sunset) Vega (the brightest star in Lyra) was in

Zenith; Hercules was to the west of it and Cygnus was to the East, and the celestial situation happened on the same day when Sirius had its apparent morning (heliacal) rising. The constellation Hercules is composed of faint stars, so it needs a larger angular separation to be noticed.

Insofar, if Prof A. Mazarakis-Ainian the archaeologist was right stating that the oldest archaic Temple built in this place was roofless (hypaethral), this celestial battle was visible from the temple's interior.

Was there any other way to establish the date of this event? What did the gnomon shadow look like at noon on July 28, 600BC in Pagasae?

TABLE 3. THE SUN'S DECLINATION, ALTITUDE AND THE GNOMONIC FACTOR AT NOON ON JULY 28TH, 600 BC

The noon:	δ_s	h (apparent)	f
July 28	20°40'58"	71° 22' 18"	0.337 (1/3)

The shadow of a gnomon was exactly 1/3 of its height (the error is less than 0.4%). The finding is significant because the day of these two astronomical events (heliacal rising of Sirius and the zenith position of Lyra after the sunset) was possible to be established using a gnomon. The correlation is excellent.

Alexander Mazarakis Ainian found an additional entrance to the temple on the northern wall, which can be imagined as another observation place. It was facing a nearby conic hill, with a prominent rock formation on its top. That top of the hill could be a natural landmark for the observation. According to Google Earth, the hilltop is at the azimuth $A = 42.06^\circ (\pm 0.5^\circ)$ $A = 42^\circ 4' (\pm 30')$

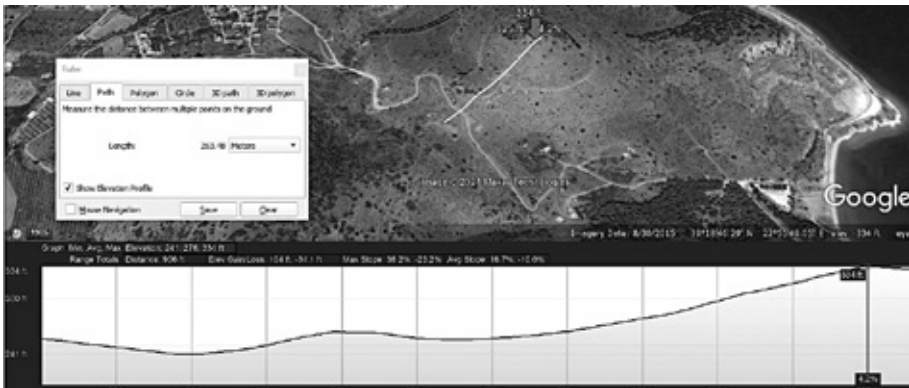

Fig. 11. Nearby hilltop as seen from the additional entrance

The hiltop is at the geographical azimuth (heading): $A' = 42.06^\circ$ ($\pm 0.5^\circ$) $A' = 42^\circ 4'$ ($\pm 30'$) as seen from the additional entrance to the temple. (Google Earth, the option „ruler“, see Figure 7). The hiltop is 334ft high and 825ft far. The horizon altitude can be calculated: $h' = \arctan [(\Delta E:d) : h'] = \arctan [(334 - 264) : 825]$ $h' = 4.8498^\circ = 4^\circ 51'$ (calculated using the data of Google Earth); the terrestrial refraction is negligible, because the horizon is near. Atmospheric refraction at the altitude is $r = 10.126' = 0.1687^\circ$ (Atmospheric Refraction Online Calculator); $H = 4.6811^\circ$. The calculated declination is close to the declination of Deneb.

TABLE 4. GEODETIC AND ASTRONOMICAL DATA FOR THE ADDITIONAL ENTRANCE OF THE TEMPLE

Add. Entrance	Azimuth	H (h-r)	δ
Hilltop	42.06°	4.6811	38.6254°

Fig. 12. Apparent evening (achronical) rising of Swan

Fig. 13. The temple (left corner down) and the conic hill with the rock formation on its top
(The photo belongs to Alexander Mazarakis Ainian)

ANOTHER POSSIBLE TIMELINE

As we have been able to see, the longitudinal axis of the temple of Pagasaeon Apollo is oriented towards the rising of the constellation Canis Maior and Sirius, its brightest star. The apparent morning (heliacal) rising of Sirius has already been discussed. The apparent evening rising of the same star was also visible at the direction of the temple's longitudinal axis. In the seventh century BC it was happening on the winter solstice, December 28th. But, it is the winter time and it was believed that Apollo is on his trip to Hyperborea. That's why the deity has no winter festivals. During his absence, his temples were believed to be protected by Dionysus. The main festival of Dionysus, Rural Dionysia, was held very close after the winter solstice and it is known that it was held before the sixth century BC.

Anyway, this timeline is not connected to Pagasaeon Apollo.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The archaeo-astronomical analysis of the Temple (in parallel with the analysis of the poem *Shield of Heracles*) speaks in favour to the opinion of A. Mazarakis Ainian, archaeologist (2009) that he found and excavated the temple of Pagasaeon Apollo. Now, it seems more likely that the oldest Temple, which was built in archaic times, was roofless (hypaetral) as the archaeological finds indicated.

Likewise, it is clear that the Temple was oriented in respect to astronomical phenomena symbolically described in the poem *Shield of Heracles*. A good correlation between the symbolic meaning of the poem, astronomical events, temple construction and orientation, as well as the characteristics of the local horizon and surrounding geographical features (the ritual landscape) can hardly be accidental.

Sirius was known to the archaic Greeks. It was mentioned in Hesiod's *Works and days* (7th century BC), and even earlier, in the Homer's *Odisey* (8th century BC). The constellation known now as Hercules (Roman equivalent for Heracles) is not mentioned in the available written sources before the 3rd century BC. Aratus names it "The kneeling one". The same author mentions the constellation Swan as "The bird". These two constellations were known to Eudoxus of Cnidus, by the beginning of 4th century BC. If we have understood correctly the poem *Shield of Heracles*, then the poem is the oldest Greek source which mentions these two constellations (Hercules and Cygnus).

According to written evidence, gnomons came into use in archaic Greece in the sixth century BC. Anaximander, the student of Thales, was the one who introduced that (supposedly Babylonian) invention to the Athenians (Diogenes Laertius, *The Life of eminent philosophers*, II, 1). So, it seems too early for gnomons to be used in ancient Pagasae during the seventh century BC. There is no evidence that it was known to the ancient Greeks at the time. Knowing that the instrument was used in ancient Egypt and Mesopotamia much earlier, we have to remember that the absence of evidence is not the evidence of absence...

LITERATURE

Primary sources:

Apollonius Rhodius, *Argonautica* (Translation to English by R.C. Seaton (1912), Loeb Classical Library Vol. 001, Willian Heinemann Ltd. London, available online at Classical texts library: <https://www.theoi.com/Text/ApolloniusRhodius1.html>).

- Callimachus, *Hymn to Delos*, (Translation to English by A. W. Mair, available online at Classical texts library: <https://www.theoi.com/Text/CallimachusHymns2.html>)
- Diogenes Laertius, *The Life of eminent philosophers*, II, 1 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0258>
- Hesiod, *The shield of Heracles*, (translation to English by Hugh Evelyn-White, Loeb Classical Library, volume 57. London: William Heinemann, 1914, available online at Classical texts library: <https://www.theoi.com/Text/HesiodShield.html>).
- Homer, *Iliad* (Translated to Serbian by Miloš Đurić, 1965, Matica srpska, Novi Sad).
- Hyginus, *Astronomica* (Book 2, translated to English by Theony Condos, Star Myths of the Greeks and Romans: A Sourcebook, Phanes Press, 1997.)

Secondary sources:

- Belen Martin Castro, Liritzis Ioanis, Nyquist Anne, 2016, *Oracular Functioning and Architecture of Five Ancient Apollo Temples Through Archaeoastronomy: Novel Approach and Interpretation*, Nexus Network Journal, Vol 18, pp. 373-395.
- Boutsikas Efrosini, Ruggles Clive, 2011, *Temples, stars and ritual landscapes – The Potential for Archaeoastronomy in ancient Greece*, American Journal of Archaeology, Vol. 115.1, pp. 55-68.
- Mazarakis-Ainian Alexandros, 2004-2008, *Excavations of the sanctuary of the Archaic – Classical period at Soros*, available online (<http://extras.ha.uth.gr/soros/en/season2004.php>); or Mazarakis-Ainian, Alexander: (2004-2008) A.: “Ανασκαφή Ιερού Αρχαϊκών-Κλασσικών Χρονών στη Θέση «Σόρος»,” in Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στέρας Ελλάδας 2, Volos.
- Mazarakis-Ainian Alexandros, 2016, *Early Greek Temples – From the House of Rulers to the House of Gods*, A companion to Greek Architecture, M. Miles (ed.), Oxford, Blackwell, pp. 15-30. https://www.academia.edu/29831577/Early_Greek_Temples_in_A_Companion_to_Greek_Architecture_M_Miles_ed_Oxford_Blackwell_2016_15_30

Александра Бајић

Друштво за археоастрономска и етноастрономска истраживања „Влашићи“
Београд

Милан С. Димитријевић

Астрономска опсерваторија
Београд

ХЕРАКЛОВ ШТИТ И ХРАМ АПОЛОНА ПАГАСЕЈСКОГ:
АРХЕОАСТРОНОМСКА ПЕРСПЕКТИВА

Резиме

У овом истраживању је тестирана хипотеза да песма *Хераклов штић* има козмолошки значај, ако се схвати као локални мит. Пагасејски Аполон, соларно божанство, иницијатор је догађаја, описаних у песми. Извесни Кикнос (Лабуд) и Херакле су главни актери. Обојица се могу схватити као персонификације истоимених сазвежђа. Садржај песме је упоређен са археолошким и геодетским подацима за недавно откривени архајски храм, који се налази између Пагасе и Сороса, за који археолози верују да је храм Аполона Пагасејског, иако неке сумње још увек постоје. Археоастрономска анализа храма показује да је археолошки идентификован храм вероватно био посвећен управо Аполону Пагасејском, те да песма *Хераклов штић* описује, језиком симбола, одређене астрономске догађаје који су се могли одатле посматрати.

Срђан Дамњановић

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду

АНТИЧКО ПОРЕКЛО АЛЕАТОРНОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА

АПСТРАКТ: У прилогу настојим да проблематизујем тезу о потиснутим философским традицијама. Идеју водиљу пружа нам Алтисерово читање философске традиције: доминантни ток је симптом који је прикрио постојање потиснуте традиције, а она тек у измењеном облику долази до свести. Мисаону традицију која је прво потиснута, а затим ревидирана и сведена на прихватљиву меру, Алтисер назива *материјализам сусрећиа*. Аница Савић Ребац, односно њен рад на преводу и коментарима Лукретијевог спева *De rerum natura*, као и на елаборацији Лукретијевог атомизма, поготово његових етичких и идеолошких последица, припада том све значајнијем а потиснутом току. Минуциозна анализа појединих појмова, као што је на пример *clinamen* (непредвиђено скретање атома), образлаже стварање нових светова. Лукретијев концепт оживљава не само посредством Макијавелија, Хобса, Спинозе и Хајдегера него и у „француској школи“ 20. века, почевши од Симон де Бовоар, Жака Лакана, Жила Делеза, Антонија Негрија, Жана Лика Нансија, Алена Бадјуа, Луја Алтисера и других. Тај потиснути ток присутан је и у делима Лазе Костића кроз концепт „укрштаја“. Рад на делима античке баштине, како је то схватила Аница Савић Ребац, отвара путеве ка новим световима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: алеаторни материјализам, *clinamen*, Алтисер, Лукретије, Аница Савић Ребац (1892–1953).

О Лукретију знамо необично мало. Како извештава Хијероним, уживање љубавног напитка отерало га је у лудило, а у тренуцима луцидности написао је неколико књига које је објавио Цицерон. Аутор најзначајнијег философског спева извршио је самоубиство у 44. години. Ова фантастична биографска напомена заслужује да застанемо. Монументалан философски спев не може бити производ

луцидних интервала, али аутор јесте „с ума сишавши“: реч је о напуштању главног тока философског мишљења. Аница Савић Ребац је при евалуацији чувеног извештаја наговестила да је Хијероним промишљено дискредитовао Лукретија. Међутим, постоје и аутори који сматрају да је Хијеронимов извештај и фактографски тачан.¹ Верујем да се напор Светог Хијеронима исплатио, јер је у његовој, по свему судећи клевети, садржано драгоцено зрно истине. Лукретије је хулио на постојање промисли, довео је у питање тезу о стварању света на основу умне одлуке, као што је оспорио идеју о бесмртности душе. Заправо, Хијероним је изврсно истакао сва она места по којима се Лукретије разликује од главног тока мисли коју данас називамо западном. У том смислу је Хијеронимов биографски извештај необично прецизан, а клевета погађа истину. Лукретије образлаже могућност активног приступа стварности, далеко од мере умности свога времена.

Луј Алтисер мисаону традицију коју су зачели Епикур и Лукретије назива потиснутом.² Та констатација односи се и на интерпретацију идеја Лукретијевог атомизма, као и на философска становишта Анице Савић Ребац. Зато се философска позиција Анице Савић Ребац не може разумети без Алтисерових позних списа и његовог односа према епикурејским философима, као ни без приказа развоја алеаторне концепције. Идеја алеаторног материјализма, материјализма који почива на идеји стваралачких сусрета, контингенцији и знатној улози оног *нишџа*, јавља се периодично у историји философије, а њено праћење открива занимљиве „укрштаје“ (како је стваралачки сусрет елемената назвао Лаза Костић) и то од Хајдегера па до Анице Савић Ребац. Потискивање алеаторне традиције није изведено ретроактивно, него је њен зачетак у самом Лукретијевом спеву и то захваљујући тези о постојању два света. Први свет је свет атома пре стварања света, а други – овај свет који нам је дат и у који смо „бачени“. Овај свет, за чију експликацију традиционално користимо концепте ума и смисла, настао је захваљујући силама контингенције. Оно што се потискује није сама алеаторност, него више однос смисла и алеаторности.

Наведено потискивање врши се и када је реч о идејама Анице Савић Ребац, поготово када се наводи да је њено занимање за атомизам

¹ Вид. D. B. Gain, „The Life and Death of Lucretius“, *Latomus* 3 (1969), 35. У складу с тезом Гадамерове херменеутике: заблуде, предрасуде и грешке су историјска истина неког времена, далеко значајнија од фактографске прецизности. Аница Савић Ребац прихвата сасвим логичну тезу по којој је Хијеронимов извештај плод хришћанске омразе. Вид. Лукретије, *О њприроди ствари*, прев., предговори и критичке белешке Аница Савић Ребац, прир. Д. Зличић, Нови Сад 1989, 13.

² L. Althusser, *Ecrits philosophiques et politiques I*, 1994, 539. Превод: L. Althusser, *Philosophy of the Encounter. Later Writings, 1978–87*, transl. G. M. Goshgarian, London 2006, 167.

одређено духом времена и политичким компромисом. Уколико је тачно да је за Аницу Савић Ребац материјализам поетичан, као и да је, како је то формулисао Милан Кашанин, Аницу Савић Ребац Лукретије привлачио због своје материјалистичке философије, онда са више аргумената можемо претпоставити да је њен рани учитељ, Лаза Костић, пренео своје интересовање за „укрштај“. Костић је свој „философски програм“ уткао у драме и поезију. Основ свега није супстанција, већ сусрет (*укршићај*) који повезује време и простор, материју и снагу, сан и јаву, философију и поезију.³ Такође, сам назив Предговора преводу спева, „Лукретије, песник античког материјализма“, као и поглавље „Антички материјализам у спеву Лукретијеву“, обезбеђују нам довољно аргумената за тезу да је интересовање Анице Савић Ребац било концентрисано и на идеје алеаторног материјализма. Ипак, никако није реч само о субјективној одлуци Анице Савић Ребац да прихвати један тип материјалистичке философије који ће јој послужити као водич у узбурканим токовима средине 20. века, него о појави једног бунтовног, „с ума сишавшег“ материјализма – како га је окарактерисао Хијероним, преневши перспективу са философског проблема на личност (метабасис).

У Предговору спева „Лукретије, песник античког материјализма“, Аница Савић Ребац демонстрира срж алеаторног мишљења. Прво, користи термин *укршићање* у строго алеаторном смислу, како би објаснила специфичност Лукретијеве поезије, затим се позива на Анаксагорину концепцију *врџложној креићања*, како би однос интелектуалаца и народних маса према религији добио достојну експликацију. Материјализам Епикура и Лукретија усмерен је против формирања хегемонистичких идеје државног култа, касније препознатог у облику папства, инквизиције или симфоније. Редовно, сједињење елемената зависи и од личне генијалности, па тако Аница Савић Ребац наводи да се још Перикле не позива на помоћ богова, док су за римски владајући слој с краја републике празноверице, религијске предрасуде и култске институције биле одлично средство за одбрану властитих интереса, премда у њих просветљени нобилитет није веровао.⁴ Вртлог који окупља различите елементе у свом средишту „има“ празнину, а без празнине нема ни алеаторности, јер „пунина“ уводи неалеаторан однос, деловање на основу затечених околности.

Алтисерова теза о потиснутом току на први поглед изгледа зачуђујуће, јер Лукретије је све само не заборављен, занемарен или

³ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд 2009, 185.

⁴ Аница Савић Ребац, „Лукретије, песник античког материјализма“, Лукретије, *О њприоди сѣвари*, превод, предговори и критичке белешке Аница Савић Ребац, прир. Д. Зличих, Нови Сад, 1989, 8.

потиснут писац.⁵ У „Критичким белешкама“ посвећеним читаоцима који се служе и „латинским оригиналом“, Аница Савић Ребац наводи да је Лукретије читан кроз целу антику, а да у 4. веку Лактанције наводи многе његове стихове по сећању.⁶ У Италији је током 15. века вредно преписиван, а издавачка делатност на Лукретију почела је упоредо са ренесансним преписима.⁷ Критички метод се примењује од средине 19. века у публикувању Лукретија, а затим долази до низа издања у 20. веку.⁸ Тешко се може рећи да је Лукретије непознат и потиснут аутор, али Алтисер то и не тврди, бар не у уобичајеном смислу те речи. Лукретијев концепт оживљава не само посредством Макијавелија, Хобса, Спинозе и Хајдегера него и у „француској школи“ 20. века, почевши од Симон де Бовоар, Жака Лакана, Жила Делеза, Антонија Негрија, Жака Дериде, Жана Лика Нансија, Алена Бадјуа, Луја Алтисера. Оно што се потискује није сам Лукретије, он је прихваћен, него посебност алеаторног материјализма није довољно тематизована.

Узбудљиву историју основног аргумента алеаторног материјализма, аргумента о скретању атома, као и само тумачење Лукретијевог дела текста изложићемо сходно Алтисеровом позном спису „Le courant souterrain du matérialisme de la rencontre“ (1982), односно преводу „The Underground Current of the Materialism of the Encounter“ (подробнији подаци су наведени у литератури). Главни узрок настанка тог подземног тока је Лукретије. Или, како најзначајније место целог спева гласи у преводу Анице Савић Ребац:

И ово желим овде још да сазнаш:
Атоми када право доле стреме
кроз празан простор сопственом тежином,
неизвесно у ком времену
и на ком месту, они нешто мало
одступају од права, тек толико
да њихов покрет можеш назвати
измењеним. Да нема скретања,
к’о кишне капи сви би падали
одозго право празним простором,
и сукоби се не родили,
ни удар међу њима настао:
природа ништа не би створила.
(2, 216–230)

⁵ Тако се и данас, у доба пандемије ковид-19, различити аутори позивају на Лукретија, који је на основу атомистичке теорије објаснио и појаву атинске куге.

⁶ Лукретије, *ibid.*, 377.

⁷ *Ibid.*, 377.

⁸ *Ibid.*, 378.

И опет, дакле, кажем: морају
атоми мало с правца скренути,
никако више него најмање,
покрете косе замишљајући
са стварношћу се не би борили.
(233–245)

Најпосле, ако се развијају
покрети сви у низу непрекидну,
и увек ниче нов из ранијег
по реду сталном, ако скрећући
атоми први подстрек не дају
покрету који ће да разбије
законе судбе, у бесконачност
да не следује узрок узроку –
живима откуд ова слободна,
судбини отргнута, ова моћ
на земљи широм, којом гредимо
куда нас воља води, и једнако
одступамо од правца к’о атоми,
без времена и мяса извесна,
једино уму следујући свом?
(247–263)⁹

Појам који је утемељује могућност деловање је *clinamen*. Термин је Лукретије употребио за непредвидиво скретање атома, развијајући Епикурову атомистичку доктрину. Према Лукретију, непредвидиви заокрет јавља се „без одређеног места или времена“. Када се атоми крећу право кроз празнину сопственом тежином, они скрећу у минималним просторним и временским интервалима, таман толико да се може рећи да се њихово кретање променило. Уколико би атоми падали праволинијски, нестали би у дубини празнине, попут капљица кише, и не би дошло до судара, укрштања и стварања нових светова.

Осамдесетих година прошлог века Алтисер објављује постојање готово комплетно непознате традиције алеаторног материјализма, материјализма скретања, сусрета и случајности. Занимљиво је да је реч о традицији која је истовремено присутна, и то наглашено, у главном току философске мисли, прво као потиснута, а затим ревидирана и манифестована у свом прихватљивом облику. Ту традицију Алтисер назива материјализам сусрета (алеаторним материја-

⁹ Лукретије, *ibid.*, 112–114.

лизмом), зависним од случаја и контингенције. Тај тип материјализма је супротстављен различитим варијантама које се често приписују класицима марксизма. Они су формулисали материјализам нужности и телеологије, који заједно с другим рационалистичким материјализмима представљају трансформисане и прерушене форме идеализма.¹⁰ Ипак, Алтисерова концепција није докраја кохерентна. Алтисер чини управо оно што је раније замерао онима који некритички преузимају философске аргументе. Преузимање и подмлађивање старих тема, било то и у одбрану материјализма, отвара врата промовисању једног физикалног објашњења у званичан метод друштвених наука. Дијаматовци старог кова би Алтисера оптужили за заокрет ка грађанској философији, премда је Алтисеру стало да потиснути материјализам сусрета врати са симптомске творевине на изворне елементе који омогућавају деловање и акцију. Односно, да материјализам избави од различитих компромисних формација. Како у симптомском производу комотно живе обе супротстављене тенденције, претпоставка нужности и претпоставка слободе, а на основу претпостављеног царства сврха,¹¹ философија фаворизује идеолошки резон и постаје слепа за своју девијацију, односно за сву проблематичност „главног тока“. По тој девијантној логици, на пример, геноцид над Индијанцима током колонизације Америке, на крају крајева, довео је до тријумфа „царства слободе“ у Другом светском и у Хладном рату.

Зашто је та симптомска творевина „идеализма слободе“ штетна? Симптоми су знаци болести који захтевају непрестано трошење енергије како би се савладали, а то доводи до посусталости, досаде и апатије. Симптом је облик испуњене жеље, али у спарушеном и припитомљеном облику. Отуда философији припада карактеристична немоћ у деловању и мишљењу. Идеализам слободе красе формулације типа „слобода је сазната нужност“ као и друге компромисне формације. Потиснута жеља се задовољава, али у камуфлираном облику. Дакле, философија као симптомска творевина спречава активан однос према стварности. Више него очекивано, овај карактер се уклапа у чувену Алтисерову теорију идеологије.

Приликом аргументације значаја алеаторног материјализма, Алтисер се окреће Хајдегеру, премда је имао један ближи пример, Симон де Бовоар, која се такође позива на *clinamen*, налазећи да после случајности, фактичности следи пројекат – што је сасвим у

¹⁰ L. Althusser, *Philosophy of the Encounter*, 168.

¹¹ И алтисеровски однос према Марксу је у том смислу симптоматичан. Карл Маркс је још у својој дисертацији био посвећен теми кретања атома, али је изворно материјалистичко становиште препустио идеализму слободе, а у *Кайишталу* се вратио материјализму сусрета.

складу с двојством светова код Лукретија.¹² Но, Алтисер не тражи савезнике у блиском кругу, него посеже за „далеким“ Хајдегером, баш као што ми нисмо знали шта да учинимо са делом Анице Савић Ребац, сем да га назовемо „потиснутим“.¹³

Поновимо питање: зашто је Хајдегер опчинио Алтисера, када је у контексту алеаторног материјализма у сваком погледу имао ближе савезнике? Пред ближим савезницима Алтисер би морао да положи рачун за претходне критике, док је са Хајдегером начисто. Хајдегер није ни епикурејац нити атомист или материјалист, али одлучно одбија одговоре и питања о пореклу у смислу света.¹⁴ Алтисер је под утиском Хајдегерове деконструкције метафизичког мишљења и у довољној мери је засењен пројектом разоткривања механизма дискурзивне и историјске доминације Смисла и Логоса. Хајдегеров програм знају и врапци на жици: код пресократских мислилаца Анаксимандра, Парменида и Хераклита, дошла је до речи истина самог бивствовања. Она се већ код Платона и Аристотела претвара у метафизичко питање и тако постаје поприште „заборава“. Целокупна историја западноевропске метафизике приказује ту скривеност бивствовања, које се прикрива у присутности бића. Заборав диференције између бивствовања и бића резултира метафизичким нихилизмом, због чега човек остаје без завичаја. Философија не разрешева проблем алијенације, него га поспешује.

На темељу основних начела алеаторног материјализма, Алтисер прихвата конкретне Хајдегерове тезе, али уз мање ревизије. На пример, алеаторни јунак је без завичаја, а не, као што је то Хајдегер мислио, „завичајан“ (зато ће Алтисеру последнији савезник постати Макијавели). Хајдегеров геофилософски концепт тубитка (*Dasein*) подупире усмереност на регионално обликовање идентитета и завичајну укорененост колектива, а постав (*Gestell*) јесте згодан појам који заснива популизам, презире научну рационалност, а трасира пут још једној замени.¹⁵ Уместо биолошког расизма Хајдегерова философија афирмише културни расизам, расизам колективитета укоренеог у властиту историју. Не треба заобићи ни концепт удеса (*Geschick*) који тематизује могућност „аутентичне“ акције у име народа. Такође, Хајдегерове медитације у част протохероја нацистичког

¹² С. Бовоар, *За морал двосмислености*, прев. Мирјана Вукмировић, Београд 1989, 19.

¹³ И један супротан пример. Вид. „Област снова и античка атомистика“, текст у коме Ксенија Марицки Гађански демонстрира сазнајне могућности античког атомизма па и када је реч о области снова. Атомизам излази из оквира наивног става, обезбеђујући повезивање свесног и несвесног. Вид. К. Марицки Гађански, *Бура и снови*, Београд 2004, 79–89.

¹⁴ L. Althusser, *ibid.*, 170.

¹⁵ J. Göppfarth, *Kako je Heidegger postao glavni filozof ekstremne desnice?* <http://slobodnifilozofski.com/2020/07/kako-je-heidegger-postao-glavni-filozof-ekstremne-desnice.htm>

покрета, Алберта Леа Шлагетера, могу да пруже још конкретније аналогije. Шлагетер, према Хајдегеру, извучи из себе слику будућег почетка, аутентична егзистенција се кроз смрт суочава са собом: „А то пре свега зато што ће кроз лик Шлагетера, Хајдегер на складан начин сјединити појединачну и колективну егзистенцију у њиховој могућности да постану аутентичне егзистенције.“¹⁶ Такође, Алтисера може да привуче још један „лукретијевски“ моменат. Смрт је младог студента погодила најокрутније и најтеже, зато што није могао да сагледа домет, смисао и резултат свог дела. Шлагетеров „херојски“ чин је аутентичан, зато што је изведен упркос Уму и Смислу.

Алтисер, заједно са Хајдегером, философску концепцију ума и смисла назива западном и логоцентричном, зато што идентификује улогу философије са функцијом Логоса. Алтисер деконструира историју философије на основу првенства *случаја* и *сусрећа*, а насупрот деловању философије као симптомске творевине. Најсажетија компромисна формулација главног, умног тока, гласи: слобода је сазната нужност. Формулација се радо приписује стоичкој философији, Спинози, Хегелу, а Попер је, сходно наводно марксистичкој пароли *ïомозиће да осћваримо неизбежно*, додељује и марксизму. Та компромисна формација изазива далекосежни *error fundamentalis* у облику низа неспоразума, потискујући материјализам сусрета, ради фантомског идеализма слободе. Из те традиције донекле се издвајају мисаоне фигуре Лукретија, Макијавелија, Спинозе, Хобса, Русоа, Маркса и – Хајдегера.

Додуше, свако дистанцирање је један вид идентификације, јер нас одређује управо оно што желимо да избегнемо. Када је реч о Хајдегеру, питање да ли је он материјалиста није значајно, него је важније то што је „мудрац из Црне шуме“ заузео позицију мимо великих подела, токова и терминологија западне философије.¹⁷ Међутим, када је Хајдегер покушао да конструише терминологију мимо великих токова и традиција, значи да га је одредило оно што је настојао да избегне.

Покушаћу да на основу једне Лаканове дистинкције изоставим Хајдегера, тог за Алтисера веома проблематичног савезника, а да тим потезом истовремено тематизујем *ïоïïискивање*. Уколико је идеализам слободе симптомска творевина, онда је *clinamen* синтом. Лакан 1957. године каже да је симптом „уписан у процес писања“, што већ подразумева другачији поглед од оног који је симптом сматрао шифрованом поруком. Лакан 1967. мења становиште. Пошто

¹⁶ В. Фарријас, *Хајдегер и нацизам*, прев. З. Стојановић и Ј. Стакић, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 92.

¹⁷ Ibid., 171.

симптом више није позив Другом, сада не захтева тумачење, већ представља чисту борбу упућену никоме. До радикалније трансформације Лаканове мисли долази приликом преласка са лингвистичке дефиниције симптома – као означитеља – на становиште из 1974-5, да „симптом може бити дефинисан само као начин на који сваки субјект ужива у несвесном, онолико колико га несвесно одређује“. Овај прелазак са концепције симптома као поруке која се може дешифровати позивањем на несвесно (структурирано попут језика), на то да се на њега гледа као на траг посебног модалитета уживања субјекта, кулминира увођењем израза *sinthome*. *Sinthome* означава знаковну формулацију изван анализе, језгро уживања имуно на ефикасност симболичког. Далеко од позива на неко аналитичко „растварање“, *sinthome* је оно што „омогућава човеку да живи“ пружајући јединствену организацију борбе. Задатак анализе тако постаје, у једној од последњих Лаканових дефиниција, да се „анализант“ идентификује са синтомом. Функција синтома састоји се у интервенцији повезивања реалног, симболичког и имагинарног регистра, и то изван Смисла. За Лакана је синтом начин на који субјекти уживају своје несвесно! Преоштру хипотезу да је прелазак са симптома на синтом *clinamem*, поткрепићемо Алтисеровом анализом. На основу управо изнесених хипотеза, Алтисеров задатак можемо преформулисати као пројекат ослобођења материјализма од „симптомске репресије“. Позивајући се на Ум и Смисао, симптом троши бесмислено енергију.

Ради „деконструкције“ материјалистичког мишљења које не би било више празно и симптомско, Алтисер полази од проблематичног поређења Епикура (Лукретија) и Хајдегера. Епикур нам говори да је пре стварања света безброј атома падао заједно у празнину. Захваљујући Епикуру, први пут је формулисана теза да пре стварања света није било ничега, као да су елементи од којих се састоји свет вечни. Пре стварања света није било Смисла, ни Узрока нити Краја, као ни Смисла ни Бесмисла. Одсуство првенства смисла је једна од Епикурових основних теза, захваљујући којој стоји у супротности према Платону и Аристотелу. Реч је о непредвидивом кретању атома! Алтисер оставља специјалистима питање да одлуче ко уводи концепт непредвидивог кретања атома, Лукретије или Епикур. У кретању атома налази се бесконачно мало скретање, нити ико зна одакле, нити када, нити одакле се јавља, а још мање шта га узрокује да атом скреће са вертикалне путање у празнину, прекидајући паралелне токове, изазивајући укрштања и ланчане реакције. Разуме се, Алтисер има на уму Лукретијеве стихове које смо навели на почетку текста.

Алтисер примећује да идеја о пореклу света која потиче од очекиваног скретања, а не Разума или Узрока, пружа извесну дрскост

Лукретијевим тезама. Алтисер још појачава дејство „укрштаја“. Скретање атома не ствара ништа од реалности света што би била проста композиција атома, него додељује њихову реалност преко атома по себи, који без скретања и укрштања нису ништа друго до апстрактни елементи, елементи којима недостаје конзистенција и егзистенција. Одсуство првенства Смисла је једна од основних теза на основу којих се Епикур супротставља Платону и Аристотелу. Оно што пружа дрскост Епикуровим тезама, то је идеја да порекло света, реалитета и значења, дугује своје порекло скретању, а не Разуму или Узроку. Скретање је оно што је изворно и неизведено. Да би настао сусрет из кога се рађа свет, сусрет мора бити трајан основ нове стварности. Сусрети не стварају ништа од реалности света, која није ништа друго до англомерат атома, већ потврђују његову реалност преко атома као таквих, који без скретања и сусрета, нису ништа друго до апстрактни елементи, којима недостају конзистенција и егзистенција.

Алтисер упућује на двојство светова, које већ постоји у Лукретијевом тексту! Свет би се могао назвати као *fait accompli* у коме, у коме се тек када је довршен, установљава владавина Разума, Смисла, Нужности и Сврхе. Условна довршеност света, његова непроменљивост, чист је ефект контингенције, сусрета, скретања и укрштања при кретању атома: „Пре свршеног чина, пре света, постоји само несвршени чин, не-свет, скоро нереална егзистенција атома.“¹⁸ Пре довршења света, постоји само факт недовршености, не-свет који је скоро нестварно постојање атома. Шта преостаје философији после овог преокрета који суспендује Ум и Смисао? Питања, као она о пореклу и смислу света, одбачена су и смештена су у „ропотарницу историје“. Философија, како сада види Алтисер, могућа је само као теорија о контингенцији и препознавању чињенице да је факт факт контингенције, подређености нужности контингенције и факт форме који даје форму ефекту сусрета. Да ли то значи да философија није више него опсервација? Јесте опсервација, али неутрална опсервација није могућа, као што није могућа ни ова коју је скицирао Алтисер, уколико желимо да она буде неутрална. И она је „бременита“ философским претпоставкама, па и када се са њима обрачунава. У том смислу је Алтисерово позивање на Лукретија двосмислено, као и питање: „Шта преостаје од философије под тим околностима?“¹⁹ Ни овај позитивистички појмовник не би смео да нас заведе! То нису више тврдње о Разуму нити о Пореклу ствари, него теорије о њиховој контингентности и препознавању чињеница, као и тврдње о чињеницама контингенције, чињеница субординације нужности

¹⁸ L. Althusser, *ibid.*, 170.

¹⁹ *Ibid.*, 170.

контингенцији и чињеница да је форма која „даје форму“ ефекту сусрета изведена на основу опсервације и „кристализације“. Посматрање никада није пуко посматрање, него подразумева читаву једну теорију са својом номенклатуром, бурном историјом и традицијом, у неизвесности пројекта деконструкције и превазилажења.

Макијавели је знатно ближи Алтисеру од Хајдегера, зато што је Макијавели на линији подељеног субјекта, а не *душевности* (антика) или егзистенције (Хајдегер). Субјекат државника је подељен између смисла и ума, као и хаотичних импулса које треба „искористити“. Државник ствара услове скретања и укрштања, а не затиче их, као што нема вечних, него тек провизорних закона. Макијавелијева пројекат је наоко добро познат: промислити немогуће услове Италије у 15. веку, услове који ће установити италијанску националну државу. Сви услови који су постојали у Шпанији или Француској, постоје и у Италији, али неповезани – задатак је створити услове који ће изазвати скретање и сусрет, премда ниједна од посебних држава није дорасла том задатку.²⁰ Алтисер упозорава да Макијавелијево ћутање о конкретним околностима деловања представља политички услов сусрета и да акција мора поћи од нуле (ту је могућа аналогија са „случајем“ Шлагетер). Место и државник морају бити ван центра, ван водећих градова-држава, док сама егзистенција владара постоји као *virtù*.²¹ Врлину, као јединство борбеног духа и способности владара да освоји срца својих поданика не би требало изједначити са класичним схватањем врлине, јер претпоставка „душевности“ више није у игри. Макијавели располаже другачијем схватањем врлине у односу на Аристотела и Тому Аквинског. Врлина је однос подељености субјекта.

Према Макијавелију, *virtù* треба да уједини понос, храброст, вештину, снагу, одређену грубост удружену са спремношћу да се учини зло када је то потребно – да освоју своју *Fortuna*. Тиме се напушта традиционални говор о врлинама. Врлину, у древном смислу, могли бисмо одредити као човекову окренутост спољашњем, заједничком животу у полису.²² Међутим, код Макијавелија је реч о моралности унутрашњег, јер владар зна да треба бити зао, да мора „узети ствар у своје руке“. Уосталом, више је него очигледно у дилеми коју реторички поставља Макијавели: да ли принц треба да буде добар или зао? Владар је „утрениран“ да буде зао, али сходно околностима он треба да се појави и као добар када то прилике захтевају. Заговарање иморалистичког становишта иде у прилог ути-

²⁰ Ibid., 171.

²¹ Ibid., 172.

²² М. Кангрга, *Еџика*, Загреб 2004, 25.

литаристичком схватању врлина. Владар треба да придобије и оне који нису на његовој страни. Претпостављам да Макијавели директно пародира Аристотелово схватање политичности које је недвосмислено засновано на врлини. За Аристотела, човек је најбоље од свих бића, али тек када достигне свој пуни развој, као што је без правде и закона најгоре од свих (*Pol.*, 1253a 25–30).

Напротив, владар треба да буде као кентаур старих, уједно и човек и звер, а звер треба да буде подељена на лава и лисицу. Када се владар појављује пред поданицима насупрот њиховим интересима, он бира један од та два лика. Чувен је опис владара из осамнаестог поглавља. Макијавели прво класификује борбу на ону на основу закона и на ону на основу силе. Први је начин својствен човеку, а други животињи. Владар треба да уме да делује и као животиња и као човек, а томе су, верује Макијавели, прикривено подучавали стари писци, који наводе како су Ахилеј и многи други древни јунаци били предани на васпитање кентауру Хирону²³.

Јасно, лакановски субјект је вишеструко расцепљен између ега и несвесног, свесног и несвесног, између лажног осећаја сопства и аутоматског функционисања језика (означитељског ланца) у несвесном. Још више: „субјект није ништа друго него сам овај расцеп“.²⁴ А реч је о радикалној раздвојености која не може бити превазиђена – лажно постојање захтева одбијање несвесних мисли, а несвесно мишљење се не забрињава за добро мишљење које о себи има его. У лакановској нотацији овај расцеп је производ функционисања језика, о нашем отуђењу у језику, које треба бити напуштено зарад деловања из обиља несвесног. Владар „леgitимно“ поседује две несводиве стране, а сам расцеп је услов могућности егзистенције подељеног субјекта. Зато тек у деловању владалац преузима одговорност за своје несвесно, које не треба напустити, уколико жели постати и остати „владалац“.

Хајдегеров јунак није подељен, већ је личност која сједињује. У дилеми Хајдегер или Макијавели, када је проблем алеаторног материјализма у питању, без двоумљења можемо рећи – Макијавели! Хајдегеров прототип аутентичне егзистенције, Алберт Лео Шлагетер (1894–1924), такође почиње од нуле, сам извлачи из себе слику будућег почетка (*künftigen Aufbruches*) за свој народ. Кроз лик Шлагетера, Хајдегер на складан начин сједињује појединачну и конкретну егзистенцију у могућности да постану аутентичне, а конститутивној природи смрти (несавладиво и неутемељено бивство), Хајдегер додаје и друге одредбе – узоритост, борба, смрт, деловање. Одсуство

²³ N. Machiavelli, *Vladar*, prev. I. Frangeš, Zagreb 1975, 80.

²⁴ B. Fink, *Lakanovski subjekt*, prev. A. Štambuk, Zagreb 2009, 52.

конкретних услова чини узвишеним чин „младог хероја“, а отаџбина постаје „микропростор“, односно „локална отаџбина“²⁵. Алтисер ће прећутати оно што може да изазове nelaгодност! Одсуство „раног Хајдегера“ запањује, али улог је велик. Није реч само о ревизији дијалектичког материјализма, него о његовом напуштању и то по било коју цену, премда ће Алтисер бити докраја одређен управо оним моментима које је желео да напусти.

У контексту замене марксизма различитим облицима постхуманистичког мишљења, Алтисерова основна идеја гласи да у сфери људског влада чист ефекат случајних околности. Алтисер зато привилегује каснијег и „пасивнијег“ Хајдегера, где оно *es gibt* води искључењу осталих фактора, обезвређујући концепцију историјског субјекта. Парадоксално, у философији сусрета, трансцендентална контингенција света претвара се у закон природе, а он се преноси на логику социокултурних сусрета и веза. С друге стране, основна тезе алеаторног материјализма, да је човек бачен у свет у коме влада првенство „нереда над редом“, приближава се токовима Енгелсове дијалектике природе. Алтисер одбацује идеју да историјом управљају дијалектички закони изведени из физичког универзума („прелазак квантитета у квалитет“), али истовремено претпоставља да се контингенција у природи може пренети на друштво у смислу једне не-проблематичне и привилеговане методе.²⁶

Премда Макијевели и Хајдегер говоре о ужој регионалној држави, хипотеза да Шлагетер није подељен већ „аутентичан“ јунак, који је ту да својом појавом уједини локалну и ширу отаџбину, иде у прилог формулисању суштине Алтисеровог промашаја, односно да је у бој кренуо са кривим савезником. И Алтисер нам обезбеђује довољно аргумената у прилог тој тези, када се позива на Макијавелијев „пројекат“:

„Да би се сусрет човека и регије могао догодити, мора се одржати. Политички свестан немоћи постојећих држава и кнежевина, Макијавели не говори ништа о конкретном владару и месту! Али, немојмо се преварити, ова тишина је политички услов сусрета!“²⁷

Макијавелијева стратегија, како то види Алтисер, налази се у припреми сусрета који се догађа у атомизованој Италији. Макијавели је био опседнут Чезаром Борџијом, јер је надобудни и бескрупулозни авантуриста почевши *ex nihilo* створио Краљевину Ромању,

²⁵ В. Фаријас, *Хајдегер и нацизам*, прев. З. Стојановић и Ј. Стакић, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 94.

²⁶ С. Pawling, „Rethinking Heideggerian Marxism“, *Rethinking Marxism* volume 22 number 4 (october 2010), 597.

²⁷ L. Althusser, *ibid.*, 172.

као што би након заузимања Фиренце била уједињена цела Северна Италија да га није погодила грозница у мочварима Равене: „Човек саздан од ничега, који је почео из ничега, са једног неодредивог места.“²⁸ Да би се догодио овај сусрет, мора му претходити један други, а то је сусрет Фортуне и *virtù* у самом владару. Да би сусрео своју срећу, владар мора поседовати врлину коју треба третирати као жену. Прво јој исказати добродошлицу, а затим је завести или чак бити срачунато насилан. Задатак владара је да оствари своју судбину, а не да буде племенит. Овим, иначе језовитим разматрањима, дугујемо увид у философску теорију сусрета између Фортуне и *virtù*. Сусрет ће се можда догодити а можда и неће. Сусрет може бити трајан или кратак. Да би трајао, владар мора да научи да влада Фортуном као немилосрдни управитељ.

Празнина, односно *нишња*, постаје алфа и омега алеаторне политичке философије. Алтисер примећује да та философија јесте философија о празнини: не само да философи говоре да празнина претходи атомима коју падају у њу, него само философија која ствара философску празнину може себе да сједини са стварношћу. На основу сусрета настала је остварена чињеница (*fait accompli*), која је индуковала стабилне везе и довела до неопходног изучавања закона тенденција, закона развоја капиталистичког начина производње (вредности, развоја, криза, транзиција). Али, сам сусрет није морао да се догоди!

Алтисер иде и даље, претпоставља да се тај сусрет догодио у историји пре него што се учврстио на Западу и то на основу аранжмана различитих елемената. Маркс и Енгелс нису консеквентни, догађа се да „склизну“ до есенцијалистичког и више философског становишта, премда им Алтисер признаје зачуђујућу чињеницу да су допрли одвојено од експлицитне теорије укрштања и сусрета. Идеја да свака начин производње обухвата елементе који су независни један од другог, који су резултат своје специфичне историје и то у одсуству било које органске, телеолошке релације између разноликих историја, у потпуности је алеаторна. Све је речено у формули коју Маркс често користи у својим расправама о сусрету између сирове радне снаге и власника новца! Сведоци из 13. и 14. века извештавају нас о постојању поседника новца, технологије и енергије (хидрауличне машине које покреће снага реке), као и радне снаге (незапослене занатлије), али тај сусрет није успео да пусти корене: „Ми можемо ићи и даље, и претпоставити да се тај сусрет догодио неколико пута у историји пре него што је пустио корене на Западу.“²⁹ Алеаторно становиште које инсистира на непоновљивости

²⁸ Ibid., 172.

²⁹ L. Althusser, *ibid.*, 198.

једног догађаја услед укрштања различитих сила и елемената није било непознато Енгелсу, који је настојао да измири „потиснуто“ и симптомско становиште. Енгелс 1890. године резимира и донекле ревидира становиште које назива „марксистичким“. Према „марксистичком“ схватању историје, 1) одређујући моменат у историји јесте у *крајњој линији* резултат производње и репродукције стварног живота; 2) апсурдна је фраза да је економски моменат једино одлучујући; 3) форму претежно одређују различити елементи надградње, политичке и правне форме, политичке теорије, религиозни погледи и традиција у нашим главама.³⁰

Према Алтисеру, Маркс и Енгелс прелазе са прве концепције начина производње као историјско алеаторне концепције, на другу која је више есенцијалистичка и философска. Оно што се рачуна у начин производње, оно што га чини таквим какав јесте начин доминације структуре над елементима, а не органски развој једне форме. У феудалном начину производње то је структура зависности која намеће значење елементима: поседовање властелинства са кметовима као и одређених колективних елемената (млинови, фарме), уз подређену улогу новца, бар у почетку. Као што је касније у капиталистичком начину производње структура експлоатације наметнута свим елементима, кроз подређеност средстава за производњу и производних снага процесу експлоатације.³¹ Алтисер верује да треба поновити кључни аргумент, без обзира на то што Алтисер ризикује већ наведену недоследност:

„Оно што је изузетно у вези с том првом концепцијом, одвојено од експлицитне теорије сусрета, јесте идеја да сваки начин производње обухвата елементе који су независни један од другог, сваки је резултат своје специфичне историје, у одсуству сваке органске, телеолошке релације између тих различитих историја.“³²

Резимирајмо тај „подземни ток“, премда, уколико је Алтисерова теорија тачна, не бисмо смели да повлачимо телеолошке закључке, а још мање да замишљамо, макар и метафорички, управо тај „подземни ток“. Пошто сваки од наведених елемената има своју независну историју, он ипак поседује своју историју и као што се догађа и сусрет с другом историјом, низ укрштања, када се стабилизује и учврсти, опет поседује Смисао. Питање је прастаро: колико пута можемо ући у исту реку? Разуме се, ни Алтисер не може бити доследан! Код Спинозе налазимо први пут јасно постављену предност

³⁰ Ф. Енгелс, „Енгелс Јосефу Блоху 21/22 септембар 1890“, у: К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела* 44, прев. О. Кострешевих, М. Јока, Љ. Бауер-Протић, Београд 1979, 405.

³¹ L. Althusser, *ibid.*, 198.

³² *Ibid.*, 199.

структуре над појединачним елементима, уз деловање оног *нишџија* и одсуство телеологије. У Хобсовом опусу развија се још једна алеаторна идеја, борба елемената производи одређену структуру... Негри и операизам постављају питање како деловање ослободити теоријског баласта и поробљавајућих околности у корист елемента рада. Све до текста Анице Савић Ребац „Лукреције, песник античког материјализма“, налазимо на сродно повезивање елемената и то у димензији сусретнуте стварности.

Материјализам Лукретијевог пева, како оцењује Аница Савић Ребац, јесте „битно демократски“, а његов снажан напад на домаћу религију значио је и напад на политичку превласт нобилитета. Додуше, као снажан следбеник Епикура, Лукретије није желео да спеву удахне изразито политички карактер.³³ Консеквентно испуњење етичког налога, прочишћење, не би могло уродити поетским плодовима.³⁴ Данас се готово замера Аници Савић Ребац што је настанак пева објаснила позивајући се на класне и политичке сукобе.³⁵ Понекад се говори и о цени коју је морала да плати духу времена. Поновимо у донекле развијенијем облику оцену с почетка текста. Аргументација Анице Савић Ребац је прецизно алеаторна:

„Јасно је дакле по свему да је само у првом веку пре н. е., у времену кад је римско робовласничко друштво било отворено свим политичким и интелектуалним струјама и њиховим сукобима, и кад је епикурејство играло заиста значајну улогу у свим културним центрима Италије – да је само тада **могло** да у римској средини настане дело као што је спев Лукретијев. Могло, наравно, али није **морало**. Што је стварно настало, то се објашњава другим од поменута два момента, личном генијалношћу песниковом. О овој имамо срећом најважније сведочанство: његово дело, али никаквих података о појединачним животним условима под којим се развијала та генијалност.“³⁶

Суд Анице Савић Ребац о Лукретијевом спеву алеаторног је карактера и то у најстрожем смислу. Лукретијево дело је резултат сусрета класне борбе и личне генијалности. Сусрет се догодио, али и није морао да се догоди. Реч је о још једној разлици између „класичног“ историјског материјализма и алеаторног материјализма. И неко мање талентован од Наполеона би у Француској решио оне задатке које је историја поставила пред Наполеона (да се он, на пример, ставио у руску службу), али са мање вештине, личног печата, успеха

³³ А. Савић Ребац, „Лукреције, песник античког материјализма“, у: Лукреције, *ibid.*, 15.

³⁴ *Ibid.*, 16.

³⁵ *Ibid.*, 11.

³⁶ *Ibid.*, 11.

и сл., како је то видео Плеханов, у складу с премисама историјског материјализма.³⁷ Сходно алеаторној концепцији, овај став обухвата сву симптоматологију тзв. идеализма слободе. У алеаторном смислу могуће је нешто сасвим супротно. Задатак је могао да реши само онај ко га је решио, Наполеон и нико други, као што је спев могао да напише само загонетни Лукретије и нико други. Са Аницом Савић Ребац подземни ток избија у својој „нескривености“ на светло дана али без симптомског померања смисла у „идеализам слободе“.

За крај ћу навести пример једне веома важне алеаторне експликације, како бих илустровао неопходност испитивања, неговања и унапређивање мисаоне традиције којој је припадала и Аница Савић Ребац. Лукретије данас постаје драгоцен водич кроз пандемију ковида 19, премда је он пре више од две хиљаде година опевао атинску кугу³⁸ и то сходно аргументацији коју је усвојио од првих епикурејаца. Лукретије нас оспособљава да посредством појмовних дистинкција једну кризу, била она здравствена или политичка, промислимо као могућност промене и то на основну краткотрајног сусрета – дакле, као праву катастрофу.

Славног научника Томаса Хериота је његов покровитељ сир Валтер Рајли послао у енглеску колонију да процени природне ресурсе, извести о постојању и карактеру староседелаца, као и да одмери шансе колониста за опстанак. Хериот је у „Кратком и истинитом извештају о новопронађеној земљи Вирџинији“ (1588), навео своје уверење да ће колонисти бити у знатној предности над староседеоцима, као и да ће имати велике шансе да опстану, захваљујући технолошкој супериорности.³⁹ Међутим, колонисти, премда их је био мали број, имали су додатну предност, о којој нису могли ни да сањају. Уколико је неко од староседелаца спремао заверу, у року од неколико дана, извештава Хериот, домаће становништво је почело да масовно умире. Староседеоци нису знали шта је то, нити како да се лече, а још мање су били кадри да наведу неку сличну појаву из прошлости. Хериот је посматрао застрашујуће деловање вируса – малих богиња, морбила, грипа и слично, на популацију која им до тада није била изложена, али је те ефекте протумачио као казну

³⁷ Плеханов, *Прилој ишћању о улози личности у историји*, прев. М. Марковић, Београд 1947.

³⁸ Шеста књига спева *О природи ствари* посвећена је атинској куги.

³⁹ Чињенице о „укрштају“ староседелачких племена и енглеских колониста наводим према тексту Stephen Greenblatt, *Invisible Bullets: „What Lucretius Taught Us About Pandemics“*.

<https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/invisible-bullets-what-lucretius-taught-us-about-pandemics>

March 16, 2020, а интерпретирам их сходно основним тезама алеаторног материјализма.

за оне домороце који су „спремали неку заверу против нас“. С друге стране, Алгонкијани су такође схватили да постоји веза између епидемија и нових долазака колониста, али, како је приметио Хериот, формулисали су сасвим различито објашњење. Добро су претпоставили да је шачица колониста само почетак, да их долази још, да ће их побити и заузети њихова места. Невидљиви колонисти, за које су Алгонкијани „замишљали да су у ваздуху, невидљиви и без тела, услед љубави и молитви већ присутних колониста, испаливали су у њих невидљиве метке“.

„Невидљиви меци“: Алгонкијани су користили убилачку технологију коју су Енглези увели у своју средину као оштроумну метафору за болести које су колонисти донели, болести за које су се оправдано плашили да ће довести у питање опстанак њиховог друштва. То што је Хериот забележио ову метафору знак је његовог необичног етнографског дара, али такође изражава његову нечисту савест, једну карактеристичну мисаону шпекулацију. За енглеске читаоце је артикулисао праву малу појмовну заверу, почевши од тога да је болест као „божије дело“ погодила оне који су потајно ковали заверу против колониста, па до формирања кружног закључка. Реч је о баналној логичкој грешци *circulus vitiosus*: доказ о постојању завере лежи у самој смрти наводних завереника. Заплет постаје још интригантнији, јер се за Хериота сумњало да је атеиста, тачније да је ученик епикурејског философа Лукретија. Хериот није употребио идеје свог миљеника, Лукретија, него се позивао на типичне празноверице свога времена. До 18. века, чак су и научници из виших слојева прихватили тезу да је катастрофа део божијег упозорења. Свако инсистирање на рационалном објашњењу било је унапред сумњиво црквеним и државним властима. Додуше, рационална и религиозна читања једног те истог догађаја нису увек ни била схваћена као антагонистичка.⁴⁰ Метафора „невидљиви меци“ сем што нас усхићује својом прецизношћу, поседује знатан сазнајни потенцијал. Сусрет староседелаца и колониста одредили су вируси, а технолошка премоћ дате односе је учврстила и стабилизовала. Уколико желимо да деловање буде ван хегемонијских координата, деловање мора бити у празном простору, неоптерећено партикуларизмом права и политичке коректности, и у извесном смислу „невидљиво“ с обзиром на познате и претпостављене околности. У супротном, деловање постаје маскирано фетишом интерпасивности, а то значи да је реч о лажном деловању, деловању које је срачунато на то да све остане исто. Зато је данас по правилу у игри лажан сусрет, сусрет

⁴⁰ Ф. Валтер, *Катастрофе. Једна културна историја од XVI до XXI века*, прев. Т. Валчић Булић, Нови Сад, 2012, 7–9.

у већ инсценираним околностима, а користе се добро видљиви меци са свим сценским ефектима који успевају да замагле ситуацију. Стварна завера налази се у самој организацији која је по правилу транспарентна, у систему и начину деловања унутар политичког простора и државних апарата.⁴¹

Наиме, у философском ремек-делу *О њприроду сѡвари*, написаном око 50. године пре н. е., Лукретије је изложио аргументе у прилог теорији једног радикалног, алеаторног материјализма. Лукретије страствено негира веровање да је катастрофа казна за људску обест. Људи не би смели да клону у страху од божанске казне, нити да врше ропске жртве у нади да ће добити божанске награде. Универзум није мистериозна игра богова или демона; састоји се од атома и празнине и ничег другог. Током безграничног ширења времена и простора, постоје непрестане, случајне мутације. Старе форме умиру, а нове се рађају кроз случајне сусрете и трансформације. Зато је сваки повратак Лукретију превратнички, па и онда када на основу довршеног сусрета поставимо поново питање о Смислу.

ЛИТЕРАТУРА

- L. Althusser, *Ecrits philosophiques et politiques I*, Paris 1994.
L. Althusser, *Philosophy of the Encounter Later Writings, 1978–87*, transl. G. M. Goshgarian, London 2006.
С. Бовоар, *За морал двосмислености*, прев. М. Вукмировић, Београд 1989.
Ф. Валтер, *Катастрофе. Једна културна историја од XVI до XXI века*, прев. Т. Валчић Булић, Нови Сад 2012.
D. B. Gain, *The Life and Death of Lucretius*, Latomus 3 (1969), 35.
J. Göpfarth, *Kako je Heidegger postao glavni filozof ekstremne desnice?* <http://slobodnifilozofski.com/2020/07/kako-je-heidegger-postao-glavni-filozof-ekstremne-desnice.htm> (7. 6. 2021)
S. Greenblatt, *Invisible Bullets: What Lucretius Taught Us About Pandemics* <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/invisible-bullets-what-lucretius-taught-us-about-pandemics> (7. 6. 2021)
Ф. Енгелс, „Енгелс Јосефу Блоху 21/22 септембар 1890“, у: К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела 44*, прев. О. Кострешевећ, М. Јока, Љ. Бауер-Протић, Београд 1979.
С. Жижек, *Почетци из њочейка*, прев. Н. Гуглета, Београд 2019.
С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд 2009.
М. Кангрера, *Етика*, Загреб 2004.
Лукретије, *О њприроду сѡвари*, превод, предговори и критичке белешке Аница Савић Ребац, прир. Д. Зличић, Нови Сад, 1989.
N. Machiavelli, *Vladar*, prev. I. Frangeš, Zagreb 1975.

⁴¹ С. Жижек, *Почетци из њочейка*, прев. Н. Гуглета, Београд 2019, 179.

- К. Марицки Гађански, *Бура и снови*, Београд 2004.
С. Pawling, Rethinking Heideggerian Marxism, *Rethinking Marxism* Volume 22, Number 4 (October 2010), 597.
В. Фаријас, *Хајдегер и нацизам*, прев. З. Стојановић и Ј. Стакић, Сремски Карловци – Нови Сад, 1994.
В. Fink, *Lakanovski subjekt*, prev. А. Štambuk, Zagreb 2009.

Srđan Damnjanović

University Business Academy in Novi Sad

Faculty of Law in Novi Sad

ANCIENT ORIGINS OF ALEATORY MATERIALISM

Summary

The paper analyzes the idea of suppressed philosophical traditions. The leading idea comes from Louis Althusser's interpretation of philosophical tradition: the dominant stream is a symptom covering up the existence of a suppressed tradition which appears on conscious level only in an altered form. Althusser defines the philosophical tradition which has been suppressed and then revised and reduced to an acceptable form, as materialism of the encounter. Anica Savić Rebac's work on translation and comments of Lucretius' poem *De rerum natura*, as well as her elaboration of Lucretius' atomism, especially of his ethical and ideological outcomes, belongs to that ever more important but suppressed stream. Her detailed analysis of certain concepts, such as for example *clinamen* (unpredictable swerve of atoms), explains the creation of new worlds. Lucretius' concept is revived not only through the ideas of Niccolò Machiavelli, Thomas Hobbes, Baruch de Spinoza and Martin Heidegger, but also of Simon de Beauvoir, Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Antonio Negri, Jean-Luc Nancy, Alain Badiou and others. This suppressed stream is also present in the work of Laza Kostić, in his concept of "the encounters". Dealing with the works of Greek philosophy, as Anica Savić Rebac understood quite well, opens up the ways towards new worlds.

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

Јована Раденковић

Гордан Маричић

Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ТРАГОВИ АНТИЧКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЈА МИТА О АРИЈАДНИ НА *МЕЛАНХОЛИЈА* МИЛЕНЕ ПАВЛОВИЋ БАРИЛИ

АПСТРАКТ: Рад покушава да дијахронијски и интермедијално преиспита елементе једног од многобројних ликовних остварења српске сликарке Милене Павловић Барили. Реч је о слици названој *Меланхолија* по узору на серију Де Кирикових слика са којима је ово остварење у специфичном уметничком дијалогу. Полазиште и окосница испитивања биће античке књижевне интерпретације мита о Аријадни, изрођене на сусрету старе и нове ере и потврђене многобројним потоњим литерарним опонашањима. Циљ истраживања је да се укаже на значај античког наслеђа у тумачењу преплета сликарских и књижевних исказа у делу Милене Павловић Барили, те да се истакне захтев за свеобухватним и интердисциплинарним приступом при сваком покушају интерпретације њене уметничке заоставштине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милена Павловић Барили (1909–1945), *Меланхолија*, мит о Аријадни, Катул, Овидије.

Сликарски опус Милене Павловић Барили је богат с обзиром на кратак животни век ове по много чему необичне и изузетне уметнице. Да додамо да је уз то још и богат мотивима античке уметности, то такође не би била грешка. Но, у контексту анализе трагова и утицаја античке књижевности на опус ове уметнице издвојићемо платно за које верујемо да је створено у њеном преломном животном тренутку и исказује архетип страдалног женског идентитета остварен

кроз садржинску и симболичку везу с античким митом о Аријадни¹. Упориште за ову тврдњу потражићемо директно у редовима античких поетских текстова, а тек посредно и парцијално у њиховим импликацијама у потоњим делима ликовности која су могла утицати на Миленину стваралачку инспирацију. Такође, нећемо пропустити да приметимо и преузимање наслеђа ове врсте које се одвија на релацији поменуте сликарке и њених савременика и уметничких узора. На крају, за последње место потраге одредили смо саму сликарку, њено људско и уметничко биће.²

Дубоко самосвесна античка књижевност изродила је праксу да се од препознатљивих митских прича и фигура у сваком новом делу појединачних аутора изграђује нова, слојевита композиција која црпе своју живост из тензије да се задржи суштина мита, али и да му се придода лични печат аутора. Такви новонастали митски карактери у себи настављају да носе сопствену препознатљиву индивидуалност, али истовремено постају и композитне фигуре које се огрћу слојевима сопствене појаве и својих песничких представљања изнедрених у делима различитих аутора. Баш на тој релацији, уочавамо амплитуду кретања Катуловог и Овидијевог интерпретирања мита о Аријадни, који су, како нам се чини, најдалекосежније утицали на потоњу књижевност и уметност, па тако и на Миленину *Меланхолију* (сл. 1).³ Осврнимо се најпре на Катулову *Песму 64*.

¹ Аријадна је кћи критског краља Миноја и Пасифаје. Она спасава Атињанина Тесеја из лавиринта после убиства Минотаура. Тесеј потом креће са Крита назад у Атину, повешши са собом и Аријадну. Но, он је изненада напушта и наставља сам даље путовање ка Атини. Напустивши крадомце острво Наксос у ноћи, оставља уснулу Аријадну на милост и немилост природи и зверима, далеко од очинске куће у коју се, све и да физички може, из етичких разлога не сме вратити. У песничким обрадама Катула и Овидија, као и на многобројним римским фрескама, сачувана нам је трагична слика Аријадне која пред зору упире плачни поглед ка хоризонту не би ли угледала Тесејеву лађу. Узрок Тесејевог одласка и разјашњења Аријаднине судбине од антике до данас прошли су кроз различите уметничке и неуметничке интерпретације које нам данас служе као извори за ову стару причу. Најпознатији епизод приче је ипак онај по којем бог Дионис долази на Наксос, узима Аријадну за жену, а Аријаднин свадбени дар – златна дијадема – бива пренет на небо као сазвежђе – *Corona Borealis*. Вид. Срејовић, Цермановић Кузмановић 1987, 50.

² Идејом наведеног истраживачког приступа покушаћемо да се макар мало више приближимо јединственом, премда утопистичком, Ничеовом моделу проматрања уметничког дела: „У естетици се прихвата као правило да спајање две или више уметности не може појачати естетско уживање, да је то варварско застрашење укуса. Но, то правило у најбољем случају указује на лошу модерну навик у којој нам смета да уживамо као потпуни људи, да смо такоређи растргнути у комаде од апсолутних уметности и да, као такви, уживамо као комади, час као људи ока, час као људи уха итд.” (Ниће 1998, 40).

³ Ауторима ових редова није познато да је до сада било покушаја да се минуциозније истражи, прикаже и растумачи веза садржине Миленине слике *Меланхолија* са античким митом о Аријадни. Најближа томе била је Зоја Бојић (Бојић 2013а) приликом тумачења односа текста Филострата Старијег и Де Кирикове серије слика Аријадне: „Аријадна је приказана (сл. 2) онако каквом ју је описао Филострат Старији, архитектура иза ње означава Тесејев брод који испловљава из луке, а дим воза приказан у даљини

Главна тема ове песме је свадба Пелеја и Тетиде, а прича о Тесеју и Аријадни је, у форми епилија, уметнута. Начин на који Катул приказује причу је и сам по себи занимљив, а још више у контексту поређења са делом из ликовне уметности – прича је екфраса која описује извезене орнаменте на пурпурном прекривачу брачног кревета.⁴ То значи да је напуштена Аријадна чијом појавом почиње екфраса и у самој Катуловој песми заправо само визуелна представа:

одговара опису Филострата Старијег, односно његовом позивању на Хомерове стихове о диму који се издиже изнад домовине, диму који је Де Кирико као емигре уметник свакако добро познавао” (Бојић 2013а, 162). Но, ова изврсна студија, премда доводи у везу елементе Милениног опуса са архетипом Аријадниног лика, ипак не помиње експлицитно Миленино платно *Меланхолија*, и усредсређује се на друге Миленине слике, каква је *Венера са ламјом* (сл. 3). У поређењу околности настанка Де Кирикове серије слика Аријадне и Миленине *Меланхолије* треба приметити следеће: прву *Аријадну* Де Кирико је насликао у Паризу, пошто се његова породица иселила из родног Волоса у Грчкој, баш као што касније и Милена своју *Меланхолију* слика у Паризу, пошто је трајно напустила родни Пожаревац. Вођена својом судбинском нити, Милена није увек морала да борави у туђем свету, и ма како да јој се небо из њеног пожаревачког дворишта чинило најлепшим, у Пожаревац је 1936. године дошла последњи пут (Димитријевић, Стојановић 1971, 62). Та црта вечитог изгнанника је можда једна од оних у корпусу општих карактеристике највећег броја уметника и верује се да без ње целокупна заоставштина доброг дела великих имена у свету уметности никако не би била иста. И никако није случајно што Милена од те 1936. неизоставно на платнима пали светиљку. Од усамљености до осећаја изгона, Милена „осећа да је изгубила свет, да су свуда око ње само привид и утваре и да више нема ништа чврсто” (Petrović 2009, 95). Од 1936. до 1939. Милена преживљава по Европи, изражавајући се кроз „за кратак историјски тренутак призвану антику” (Petrović 2009, 71), и то кроз „специфичан медитерански романтизам, близак декириковској метафизици” (Димитријевић, Стојановић 1971, 62). Не искључује се могућност да је и Милена, као и Де Кирико, имала прилике да у Италији види скулптуру Аријадне из Ватиканског музеја (сл. 4), те да је у њој пронашла надањујући импулс за сопствено стварање. Сличан подстицај у случају платна *Меланхолија* могао је да потекне и из многих других остварења – античког вазног сликарства, помпејских фресака, ренесансних дела какве су Тицијанове слике рађене према античким узорима, или можда неких каснијих слика, каква је, на пример Лебренова из 17. века *Тесеј оствљава Аријадну на Наксосу* (сл. 5), или пак Росетијева *Блажена Ђосја* (сл. 6) из 19. века. Све у свему, несумњива је чињеница да је по узору на Де Кирикове слике из серије *Пјаца г’ Итталија* са иконографском Аријадне као сталним извором надањућа, и само Миленино платно уснуле девојке на обали именовано као *Меланхолија*. С друге стране, постоје и они који су сасвим пренебрегли да претпоставе Миленине дијалоге са књижевношћу и ликовношћу њених претходника који се и те како негде наслуђују, а негде и јасно ишчитавају у њеном стваралаштву, па и на слици *Меланхолија*. Тако се једна ауторка, описујући уснулу жену са овог платна и бродове који се удаљавају на хоризонту, пита да ли у њима плови неко ко је одговоран за приказану девојку са слике која, како се чини, није само заспала, већ је нема, иако њено тело хоће да се она представи уснулом.

⁴ У овој изванредној песми Катул је митски свет визуелизовао на крајње аутентичан начин, фокусирајући се на приказ Аријадне, те на тај начин прославио моћ репрезентације која је у случају ове песме била мултиплицирана. Мултипликација изражајног медија који реципијенту преноси пишчеву импресију и имагинацију одређеног призора, омогућена је путем екфрасе која је технички оквир уметног епилија. Значајно је напоменути да екфраса и њена функција унутар уметничког текста неретко потпадају у домен тзв. интермедјалности – појма који идентификује феномене који прелазе границе једног медија, а њихово значење ишчитава се између два семиотска система који су у кодовима укрштених медија. Вид. Dinter 2011, 9.

*Pulvinar vero divae geniale locatur
 sedibus in mediis, Indo quod dente politum
 tincta tegit roseo conchyli purpura fuco.
 Haec vestis priscis hominum variata figuris
 heroum mira virtutes indicat arte.
 Namque fluentis sono prospectans litore Diae,
 Thesea cedentem celeri cum classe tuetur
 indomitos in corde gerens Ariadna furores,
 necdum etiam sese quae visit visere credit,
 utpote fallaci quae tum primum excita somno
 desertam in sola miseram se cernat harena.
 Immemor at iuvenis fugiens pellit vada remis,
 irrita ventosae linquens promissa procellae.
 Quem procul ex alga maestis Minois ocellis,
 saxea ut effigies bacchantis, prospicit, eheu,
 prospicit et magnis curarum fluctuat undis,
 non flavo retinens subtilem vertice mitram,
 non contacta levi velatum pectus amictu,
 non tereti strophio lactentis vincta papillas,
 omnia quae toto delapsa e corpore passim
 ipsius ante pedes fluctus salis alludebant.
 sed neque tum mitrae neque tum fluitantis amictus
 illa vicem curans toto ex te pectore, Theseu,
 toto animo, tota pendebat perdita mente.⁵*

Оно што у наведеним стиховима препознајемо као доминантну квалификацију опеване митске хероине јесте изразита статичност која кулминира у стиху стилски уобличеном поређењем:⁶ *saxea ut*

⁵ Catull. 64. 47–70: Брачна ложница богиње смештена је / усред двора, индијском украшена слоновачом, / пурпурна је покрива простирка у боји гримизне шкољке. / А на простирци уткана су дела древних људи / и хероја из давнина, уткана чудесном вештином. / Аријадна, издалека, са шумне обале Дије, / Тесеја хитру лађу гледа како јој бежи. / У срцу јед расте и неукротива жест, / јер не верује још у оно што очима види. / Варљив сан је, помисли, још буновну, можда вара. / Ал', убрзо јадна схвати – сама је она, а жал је пуст. / Младић не мисли на њу, веслима валове сече, / обећања празна олујном дао је ветру. / Аријадна стоји сред алги, Тесеја очима прати жалним. / Очи, авај, исте то су какве су у кипа Бакхе. / Гледале су очи тако, понеше је вали грозе. / Плаву косу више трака не сапиње нежна, / плашт склизну меки и, скрите, забеле се груди. / Сва одећа са тела паде, под ноге се просу / и с њом у мору талас слани стаде да плеше. / За траку не мари она ни за плашт што морем плута, / због тебе, Тесеју, немир јој у срцу целом и души целој / а памет јој махната сва. Вид. Гај Валерије Катул, *Мрзим и волим*, Изабране песме, Изабрали, с латинског превели, предговор и коментар написали Гордан Маричић и Јована Раденковић, Српска књижевна задруга, Београд 2018, 76–78. Латински стихови су наведени према двојезичном, латинско-хрватском (другом) издању књиге: Katul, *Pjesme*, Prifredio i preveo Dubravko Škiljan, Latina et Graeca, Zagreb 1987.

⁶ Стих поређења са статуом баханткиње дозвољава да у анализу укључимо још једног римског песника – Проперција. Постоји занимљива коинциденција у једној ана-

*effigies Bacchantis, prospicit, eheu / prospicit et magnis curarum fluctuat undis.*⁷ Овидије пак, за разлику од Катула, Аријаднину причу у *Хероугама* неће испричати кроз екфрасу – већ кроз речи саме Аријадне – што ће условити другачији ток њених емоционалних стања и реакција, па отуда и различиту квалитативну вредност саме фигуре из текста. Но, ипак, и Овидије ће искористити исте уметничке топосе као и Катул, само у свом аутентичном маниру:

*Haec ego, quod voci deerat, plangore replebam;
verbera cum verbis mixta fuere meis.
si non audires, ut saltem cernere posses:
iactatae late signa dedere manus.
candidaque imposui longae velamina virgae
scilicet oblitos admonitura mei.
iamque oculis ereptus eras. tum denique flevi;
torpuerant molles ante dolore genae.
quid potius facerent, quam me mea lumina flerent,
postquam desieram vela videre tua?
aut ego diffusis erravi sola capillis,
qualis ab Ogygio concita Baccha deo;
aut mare prospiciens in saxo frigida sedi,
quamque lapis sedes, tam lapis ipsa fui.*⁸

лизи његове елегије 1.3 – која започиње управо трима поређењима уснуле драге са Аријадном, Андромедом и баханткињом – и једној од студија посвећеној делу Милене Барили. Наиме, Лидија Мереник, према делу Хенрија Џејмса (1880/1881), насловља своју студију о Милени Павловић Барили насловом *The Portrait of a Lady* (Merenik 2009, 7), а исти наслов проналазимо и у студији Брајана Брида, у којој се бави елегијом 1.3. Секста Проперција (Breed 2003, 34). Почетак испитиване Проперцијеве песме чине стихови: „Qualis Thesea iacuit cedente carina / languida desertis Cnosia litoribus; / qualis et accubuit primo Cepheia somno / libera iam duris cotibus Andromede; / nec minus / assiduis Edonis fessa choreis / qualis in herboso concidit Apidano: / talis uisa mihi mollem spirare quietem / Cynthia non certis nixa caput manibus” (Prop. 1. 3. 1–8). А у српском преводу: „К’о Кношанка уснула на обали пустој, / док од ње се даљи Тесејева лађа, / или к’о Андромеда спасена са хриди, / што први је потом обузео санак, / к’о менада каква изнурена плесом, / на обалу травну Апидана пала: / тако ми се чини – мирно у сну дише / Цинтија, са главом на рукама крхким.” Превели Гордан Маричић и Милица Кисић Божић. (Вид. Секст Проперције, *Прекрџка је љубав, ма кол’ко да њраје*, Изабране елегије, Избор, предговор и коментар Гордан Маричић; С латинског превели: Гордан Маричић, Милица Кисић Божић, Јелена Тодоровић, СКЗ, Београд 2014, 7. Латински текст преузет је из издања: *The Elegies of Propertius*, Edited with an Introduction and Commentary by Harold Edgeworth Butler and Eric Arthur Barber, Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York 1996. (First edition: Oxford Clarendon Press, 1933.) Премда наведена Проперцијева песма по много чему заслужује да буде део наше анализе, сумњамо да бисмо успели у оквиру предвиђеног обима ове студије да прикажемо све њене значењске потенцијале у контексту дијалога са већ поменутиим текстовима и са Милениним платном *Меланхолија* које је срж испитивања. С тим у вези, ограничићемо наше истраживање на текстове песника Катула и Овидија који су мит о Аријадни у својим делима интерпретирали у целости.

⁷ Catull. 64. 61–62.

⁸ Ов. *Her.* 10. 37–50: „Куда јецај ми стигао није, стигли су ударци / на груди што их спустих, здружене с криком. / Ако не успеш да чујеш, бар би могао да видиш / пружене

Кључна одлика Овидијеве песме заснована је на плану структуре – наиме, текст је у форми фиктивног писма које напуштена Аријадна са острва Наксоса пише Тесеју (*quae legis, ex illo, Theseu, tibi litore mitto*).⁹ Док је код Катула Аријаднин солилоквиј део екфрасе, код Овидија је део Аријадниног писма, што условљава даље разлике у тексту. Дакле, Овидијева Аријадна лично, до детаља описује ток дешавања – своје буђење и трагање за одбеглим Тесејем¹⁰ – и тиме врло живо и врло драмски обликује сцену, као и развој читаве даље радње која ће уследити пошто увиди свој незавидни положај на острву – проклиње, види свој положај као казну коју је заслужила сопственом кривицом, сећа се изневерених обећања, предвиђа смрт.¹¹ Дакле, иако је у обе поетске обраде митској фигури дата привилегија да се самоизрази, код Катула она то чини једноставним говором, док код Овидија одабир писане форме раслојава функцију лика, а тиме и жанровску дефинисаност текста. Ова карактеристика

руке моје што машући на мене ти пажњу скрећу. / На дугу грану провидно платно бело / ставих да заборавне подсети на мене. / Из погледа ти већ нестало си мога. Напослетку, потеклоше сузе, / образи ми се нежни згрчише од бола. / Шта друго могу са очима да чиним – осим да оплакујем себе – / кад твоја престала сам да разабирем једра? / Час сама тумарах распуштених коса, као бакханткиња коју је раздражио бог, / па хладна седох на камен далеко гледајући море. / На камену сам седела, камен и сама постала.” Ако није другачије назначено, све одломке из Катула и Овидија превели су Гордан Маричић и Јована Раденковић. Стихови су преузети из двојезичног латинско-француског издања: Ovide, *Héroïdes*, Texte établi par Henri Bornecque et traduit par Marcel Prévost, Les Belles Lettres, Paris 1928.

⁹ Ов. *Her.* 10. 3: „То што читаш, Тесеју, са оне ти обале шаљем...”

¹⁰ Овидије, сходно традицији у римској и уопште античкој књижевности, утемељује значење свог текста о Аријадни на тексту свог претходника кроз богату интертекстуалну нит. Ипак, према захтеву за „надигравањем” традиције, онај део митске приче који у Католовој песми није разрађен и који Катул у своје дело уводи као „оно што неки кажу” (*nam perhibent olim*, v. 76), те отуда само у кратким цртама наводи, Овидије амплифицира уношењем елемента сценске драматике, тако да се готово испоставља да би сам Овидије могао бити један од тих „неких” које Катул помиње. На тај начин, Овидије застире транспарентност чињенице да је његова интерпретација у односу на Католову рецентнија.

¹¹ Аристотел је, на пример, разматрајући поступке песника у композиционирању трагедије истакао значај песникове снаге сопственог уживљавања у оно што приказује (*Poet.* 1455a), те је Овидије, поставивши саму Аријадну за аутора текста тј. писма, дотакао апсолут у животворењу сцене чији је једини актер поетски лик напуштене Аријадне. Код Катула се све време осећа статичност слике утемељена у чињеници да су фигуре приче изворно украси једног материјалног предмета, те да је њихов живот у песми недовољиво спрегнут ликовном формом у коју је постављена њихова онтолошка раван. Код Овидија пак борбеност несрећне хероине и њено делање узбуркавају ритам наративног тока и доприносе сценској динамици. Пратећи Аријаднин опис себе саме, читалац/слушалац губи из свести јасну диференцијацију два гласа, тј. две Аријадне – оне која у датом тренутку пише о себи, и оне о којој се пише – те почиње да види и чује само ону Аријадну која је на сцени, а чију поставку чине пуста обала, тужна природа и један женски лик. Катул, како смо истакли, пре Аријадниног солилоквија уводи опис сцене глаголом *perhibent*, односно, само кратко набраја оно што су други пре њега ставили у портрет напуштене Аријадне на острву, док Овидије то сам прича – било из жеље да изокрене anteriornost Католовог текста у односу на свој, или из жеље да коначно Аријадна сама каже све оно што су раније о њој (мушки) аутори испричали.

је прва формална разлика која уоквирује портрет хероине код два песника и отвара широк простор нових уметничких преиначења прототекста.¹² Такође, и у самом начину портретисања, Овидије, будући да је његова поетска обрада лика каснија, одступа од Катуллове праксе. Најбољи пример овог запажања изражен је управо на месту поређења Аријадне са статуом баханткиње чији се елементи срећу код оба песника, само што искрсавају у различитим моментима поетског приповедања. То место је кључно и за спону ова два античка текста са Милениним ликовним остварењем.

Дакле, у обе наведене књижевне интерпретације мита о Аријадни проналазимо иста мотивска места: Аријаднино безнадежно и манично кретање, дозивање Тесеја, реторско питање „шта даље”, кајање због претходних одлука и поступања, препуштеност самоћи, и већ поменута компарација са баханткињом. Катуллова Аријадна је од почетка целим телом препуштена меланхоличном стању у којем запаљена унутрашњост од бола, беса и туге суспреже телесну моћ и мишићну активност. С друге стране, сва активност Овидијеве Аријадне се од почетка до краја писма састоји у маничним покушајима да се том меланхоличном стању одупре: *Tempus erat, vitrea quo primum terra pruina / spargitur et tectae fronde queruntur aves; / incertum vigilans ac somno languida movi / Thesea prensuras semisupina manus: / nullus erat.*¹³ Међутим, одмах после спознаје свог безизлазног стања, додаје: *Excussere metus somnum; conterrita surgo / membraque sunt viduo praecipitata toro. / protinus adductis sonuerunt pectora palmis / utque erat e somno turbida, rupta coma est. [...] nunc huc, nunc illuc et utroque sine ordine, curro.*¹⁴ Убрзо, тело хероине поново немоћа

¹² Овидије, уступивши својој Аријадни активнију улогу у тексту, успео је да оствари већу динамику текста, да га приближи сценском говору, а тиме и драмском жанру који се умногоме ослања на визуелну компоненту, па се отуда и приближава начину комуникације који ликовност остварује са реципијентима. Будући да су монолози идеални песнички инструменти за приказ емотивних пасажа, у оба песника је стање психе хероине сликарски уверљиво дочарано читаоцу, али уз извесне разлике у степену уверљивости – Овидијева Аријадна има у себи више људскости од Катуллове, те је стога и склонија претеривању у патетици и мелодрами (Bolton 1989, 206). Да би ојачао носећу улогу Аријаднине сценске појаве, Овидије развија површну дескрипцију инертне природе острва коју срећемо код Катула, и од ње ствара питорескну илустрацију унутрашњег стања напуштене хероине. Природа престаје да буде пасивни чинилац и оживљава као стварни Аријаднин непријатељ, па тако ветрови и персонификација Сна постају завереници потпуно једнаки Тесеју, па чак и гори од њега. Овидијева Аријадна, за разлику од Катуллове, свеснија је својих заслуга за Тесејев успешан излазак из лавиринта, па је тако свеснија и да је прекршила оданост очинском дому помажући Тесеју да побегне са Крита.

¹³ Ов. *Her.* 10. 7–12: „Било је то време кад се прво стакласто иње по земљи / проспе и, огрнуте лишћем, жаморе птице. / У дремежу јоште и сањиве снаге, / придигох се мало, руке пружих да загрлим Тесеја: / ту не беше никог.”

¹⁴ Ов. *Her.* 10. 37–50. 13–17; 19: „Страх ми разби сан, усправих се, / из постеље пуне скочих. / Од удара песница моје зајечаше груди, / стадох да чупам косе што се у сну рашчупаше. [...] Сад тамо, сад вамо, посвуд трчим без реда.”

и пада – *frigidior glacie semianimisque fui*.¹⁵ Но, ни тада се Овидијева хероина не да покрити самоћом и тишином – *nec languere diu patitur dolor*.¹⁶

У наставку Овидијевог текста, премда се на трагу имитације Катулове *Песме 64* очекује потпуно умирење, сусрећемо још једно убрзање ритма – мучена Аријадна и даље, све до самог краја приче, одбија да прихвати да ју је Тесеј свесно оставио и да се неће вратити све чак и ако је из лађе видео или чуо како га очајно дозива.¹⁷ Кулминација све узалудности делања Овидијево Аријадне, чији портрет аутор нијансира час мелодрамом, час патетиком, претаче се коначно у смирену ноту поређења са палом баханткињом и самим каменом – *aut ego diffusis erravi sola capillis / qualis ab Ogygio concita Baccha deo; / aut mare prospiciens in saxo frigida sedi, / quamque lapis sedes, tam lapis ipsa fui*.¹⁸

Ако чин поетског стварања посматрамо као својеврстан ауторов одговор на књижевну традицију, са којом аутор комуницира и на тај се начин и он сам потврђује, а што је сасвим у сагласју са античком књижевном праксом, онда смемо, премда поједностављено, рећи да се Овидије „поиграо” прототекстом и поетском фигуром Аријадне, и да је од једне сцене коју нуди Катулова екфраса начинио низ варијација које парирају (пра)узору, односно, креирају интертекстуални одговор на ову ранију, и добро познату литерарну обраду одабране теме. У Катуловом тексту је расцеп Аријадниног бића изникао у окамењену баханткињу – жену дивље, неспутане енергије, која изнутра гори у немоћном телу:

¹⁵ *Ov. Her.* 10. 32: „Хладнија од леда, полумртва сам била.”

¹⁶ *Ov. Her.* 10. 33: „Али бол ми не допусти да малаксалост дуже траје.”

¹⁷ И док се Катул фокусира на Тесеја као издајицу, неверника и апсолутног кривца, а са Аријаднином несрећом саосећа, дотле Овидије од своје Аријадне ствара самосвесну фигуру која се не сећа само својих поступака у миту, већ и свих својих претходних приказивања у оквиру књижевне традиције. Узимамо слободу да кажемо да је Овидијева Аријадна поучена примером Катулове, те тако и не покушава да упуте Тесеју речи проклињања јер је дакако свесна да је он никако не може чути (Fulkerson 2005, 139). Смит (Smith 1994, 251) одлази толико далеко да свешћу о тој чињеници разрешава одабир епистоларне форме – ако је већ више не може чути, онда ће бар остати писано сведочанство које ће његову репутацију оцрнити. Ребека Армстронг (Armstrong 2006, 46), говорећи о корелацији Катулове Аријадне и Аполонијево Медеје, отворила је питање проблема сећања. Да ли се у тексту сећа наратор или сам лик? Фулкерсонова пак (Fulkerson 2005, 141), с обзиром на Овидијево сужавање наративног оквира, усредсређеност на лик Аријадне и уплитање њеног сећања и свесности, закључује да сукцесивно са сваким потоњим литерарним интерпретирањем Аријаднине приче, расте и њена лична фрустрираност што је осуђена да бесконачно много пута пролази кроз, ма како имагинаран, али поетски реалан процес напуштања. И док је код Катула фокус на Тесејевој проневери обећања, па тако и читав мит служи као парадигма љубавног издајства, код Овидија је сва рационализација мотива и узрока делања потиснута у корист детаљног истраживања унутрашњих граница и могућности Аријадниног лика, и у корист истицања јединствености, а не универзалности њене ситуације.

¹⁸ *Ov. Her.* 10. 47–50.

„Слика својом сажетошћу снажно дочарава спољашњу смиреност и унутрашњу помаму хероине, али нам такође и врло јасно указује на чињеницу да је ова Аријадна само фигура уткана унутар једног артистичког предмета. Попут статуе баханткиње која преноси покрет, иако се не креће, слика Аријадне одише емоцијом иако није стварна”¹⁹ (Armstrong 2006, 193).

И Овидије у свом маниру, ма како френетични били Аријаднини трзаји да се одупре реалности, ипак уљуљкује ову хероину у тугаљиву, готово посмртну тишину и горку укоченост. На крају, Катул у својој уметничкој интерпретацији, готово у логичном следу окамењује Аријаднин лик у један непомићни уметнички објекат, док Овидије „развија” Катулово поређење – *saxea effigies bacchantis* – задржава сву живост баханткиње у телу жене, премда је и сама део опипљивог артефакта – текста – и складно својој поетици метаморфоза, што у погледу тематике, што у погледу жанровске одређености, претпоставља евентуални вид људске трансформације – *in saxo frigida sedi, / quatque lapis sedes, tam lapis ipsa fui*. С тим у вези, кроз херменеутичку призму интермедијалног и дијахронијског тумачења уметничких остварења, морамо приметити да ни Милена Барили у свом портрету уснуле девојке (била она добро позната митска Аријадна, или ма која Аријадна) не одступа од литерарног портрета Аријадниног лика забележеног у двојице наведених песника. И Милена своју Аријадну утапа у исто стање у којем проналазимо митску Аријадну у тренутку поређења са каменом баханткињом, а које Васко Попа, именујући Миленине слике остављене без наслова, сугестивно назива *Меланхолија*²⁰.

Важна компонента истраживачког приступа за који смо се определили, а који смо више пута до сада назвали свеобухватним, јесте пажња која се може посветити унутрашњем стваралачком бићу саме ауторке. Премда је овај аспект истраживања најчешће подложен неутемељеним претпоставкама, у Миленином случају његов кредибилитет утемељује успоредаба два Миленина медија уметничког изражаја – ликовност и књижевност, будући да је ова ауторка за собом

¹⁹ Са енглеског превела Ј. Р.

²⁰ „Жена на Милениној слици *Melanholiја* је у *melanholičnom stanju* или како каже Medicinski лексикон (Београд–Загреб, Медицинска књига, 1970): *Melanholiја је душевно обољење које се одликује поремећајем афеката у виду теške туге или страха, а при крају одреднице да услед теskog поремећаја одлучивања долази до одсутва манифестација волје (melanholična inhibicija) те bolesnik лежи nepomično и ћути...* [...] Vременом је утврђено да као болест душе и обогаује личност. Тим аспектом *bolesti* бавио се и Фројд у својим истраживањима суперега, истаууи да станје melanholiје изазива емоције супротне срећи, задовољству, смирености, односно завист, мржњу, презир, срдзбу, сумњу, усамљеност и сл. [...] Такве личности не прихватају губитак, narcistički се поистовеују с губитком нечега или nekoga. Usredsређују се на себе и своју патњу. Postaju sadisti према samima себи. Njihova животна енергија се повлачи у njihovu unutrašnjost. Та појава је nadvremenska и nadprostorna” (Rajčić 2013).

оставила поред слика и песме. Милисав Миленковић, говорећи о Милениној поезији, није избегао мрежу исконских нити које везују два карактера ове свестране уметнице, те је закључио да њене ренесансне слике „зраче једну поетичку енергију туге и самоће, жешће и страсније од других”, а за саму *Меланхолију* каже: „Можда је то и лирски роман једне, за тренутак, клонуле жене” (Миленковић 2012, 105). Ако посегнемо за описаном сликом „окамењене баханткиње” из текстова Катула и Овидија, у намери да тај термин уврстимо као један од могућих и основаних за опис Миленине *Меланхолије*, аргумент овакве одлуке ваљало би препустити самој Милени и ономе што је написала у једној од својих шпанских песама:

Волела сам да волим више него што је уобичајено,
зато моји снови нису имали куда да оду,
па сам се до земље савила.
Сада су моја кола поломљена
а моје артерије пукле.
Упаљене изнутра
а угашене споља оне су пукле. (ШП, VI)²¹

Међусобни дијалог сплетен између слике *Меланхолија* и наведене песме нагони на питање – да ли је и Аријадна само волела да воли више него што је уобичајено, и можемо ли ову Миленину песму сврстати у још један изданак однегован под протекторатом Катуловог старог и добро познатог *vivamus atque amemus*²²? Моћна слика пуцања људских артерија „упаљених изнутра а угашених споља” препоручује се као модерни супституент Катуловог на први поглед енигматског портрета Аријадне као окамењене баханткиње (*saxea ut effigies bacchantis*), у који су се, као у најлепшу песничку слику, слили сва снага и пуни сензибилитет Катуловог главног песничког исказа – *odi et amo*²³. Захваљујући двострукости²⁴ Миленине уметности, анализу Милениних слика потпомажу њене песме. Тако је у часопису *Quadrivio*, Милена једном француском песмом објављеном 23. II 1936. профетски наслутила платно *Меланхолије*:

²¹ Све Миленине песме у раду наведене су према издању Милена Павловић Барили, *Неверни анђели*, приредио Милисав Миленковић, Београд: Просвета, 2012.

²² Catull. 5. 1.

²³ Catull. 85. 1.

²⁴ „Поетика Милениног стваралаштва је јединствена и она је синтеза њеног сликарства и њене поезије. [...] несумњиво најаутентичнији доказ њеног песничког дара јесте њено сликарство, као што је опет њена поезија најпоузданије рудно жариште њених успламетелих слика и ликова, подједнако телесних и вантелесних. Сам занос којим су слике исликане и саме слике јесу речити докази да је кичицу држала вешта рука, а слутило око видовитог песника” (Миленковић 2012, 99).

Расплела сам дуге косе
са хиљадама витица.
То је био тежак посао
Који нисам могла привести крају
Јер су се косе сплитале
Са грањем дрвећа
Док сам пролазила трчећи.

Чинило ми се да их опет видим,
Своје лађе,
Али оне су биле отишле,
Док сам спавала оне су дигле сидро
И отишле су све
(а ипак
Сан је тако дивљи,
Треба га гонити данима
И данима,
Бити стрпљив, не дрхтећи, не дишући,
Не мислећи)
Али док сам ја спавала
они су отишли у рат...
И сада –
Коме да пишем?

А могла сам да будем
Мала плава девојчица,
У цвећу резеде,
Међу белим крилима голубице,

Девојчица која се игра са Одјеком
На обали језера једног огледала
Авај!
Сачувала сам своје детињство
Опаљено од морских прича
Само у својим рукама.

Да бих можда поново њих стигла
Могла бих да трчим, трчим
Брже од свог срца:
Могла бих да појашем коња
Да што мање времена изгубим.

Али ствар није у томе.
Ако боље посмотрим,
Мислим да је њих олуја
Однела
Јер облаци имају чудноват облик
Иако зора није гранула.

А ја нисам унајмила посаду
Јер су људи били пијани
И клецали су
И тукли се због једне речи,
Због ситнице, ћутећи.
Видела сам њихове хитре покрете
На белој фасади
Цркве.

Милена нас наизменично потапа у дубок океан бола и безнадежности, а затим силовито поново гура на површину, ређајући песничке слике – растројена жена, расплетене косе у трку; евокација сна и уснулости; непријатељско гоњење дивље природе сна; сећање на безбрижне детиње игре; опет трк; предаја, рационализација, пасивно посматрање; сећање на хитре покрете; бела фасада цркве. Кроз ритам ове песме латентно се алудира на Овидијев текст у којем песник настоји да се Аријадна отргне меланхоличном стању и општој окамењености тела и духа коју је Катул изнедрио у својој поредби Аријадне са баханткињом у камену. Чак и то да је сан дивљи и да га треба гонити, како Милена у својој песми исказује, такође су већ назначила двојица античких песника у својим обрадама Аријаднине приче, с тим да је и у овом случају Овидије био експресивнији:

„Слика уснуле Аријадне добро је позната, и потпуно природно долази то што Аријадна почиње да види Сан као саучесника у Тесејевој завери. Но, издаја Сна, и Тесејева злоупотреба те издаје, већ су били познати из Катулове *Песме 64* (*fallaci...somno; aut ut eam deuinctam lumina somno liquerit immemori discedens pectore coniunx*²⁵), с тим да ту, као стварне чиниоце издаје, Аријадна види једино ветрове који су однели Тесеја са острва. Овидијева Аријадна је свеснија удела који Сан има у њеном напуштању, оптуживши га и пре него што је уопште размотрила удео ветрова у завери против ње”²⁶ (Armstrong 2006, 225).

²⁵ Catull. 63. 56; 122–3: „iz sna varljivog; kako je san joj pao na oči, / pa ju je muž bez srca napustio, bježeći morem.” Превоо Дубравко Шкиљан.

²⁶ Са енглеског превела Ј. Р.

Како се препознаје и у наведеној француској песми и у *Меланхолији*, код Милене се сусрећемо са уметношћу која у талозима и траговима користи богате значењске потенцијале античког наслеђа, истовремено га минималистички свдећи на појединачне симболе али му притом неретко дајући и нови, метафизички и семантички дисперзиван изражај. Оснивач метафизичког сликарства и Миленин узор, Де Кирико, као и Милена, али и песници симболисти чији литерарни правац представља окосницу културе у којој Милена ствара²⁷, заступају идеологију одстојања према модерном искуству – зато митско на њиховим ликовним и литерарним остварењима искрсава у новообликованој пуноћи. Милена кроз препознатљиву митску слику реализује своје душевно, и крајње унутрашње расположење, и притом потврђује *dictum* песника Симонида да је слика поезија која ћути, а да је поезија у ствари слика која говори. Протић (1990, 86), говорећи о Милениној *Меланхолији*, закључује:

„*Меланхолија* као да поетским набојем и енциклопедизмом симбола ту изузетну годину и целу поетику 'ренесансног' повратка резимира. Дијагонално покренута девојка самртно светог лица и узнемирене усталасане косе, око које облећу лептирови, у тамном травнатом, цветном пределу на чијем се видику, као уклетом сну, или Милениној песми, и високом небу са ретким звездама оцртавају бродови са јарболима да доврше веома наглашен, а залеђен готски покрет предсмртне тајанствене игре, претње и ишчекивања.”

Два симбола која успостављају основни тон поетике овог Милениног платна, те их стога ваља подробније растумачити у контексту интерпретирања митске приче која је у основи слике, јесу свакако распуштена женска коса и лептири. Категоризација косе као места на људском телу са магијским својством и споном са оностраним, није мимоишла ни античку ни традиционалну балканску културу. Док је покривена женска коса одлика врле жене у уређеном социјалном поретку, дотле је распуштање косе ишчашење таквог поретка и наговештава или смрт, или клетву, или ропско преклињање и апсолутно покоравање (Pešikan Ljuštanović 2009, 233). Исти мотив, у својим

²⁷ „Песници симболизма поштовали су и користили креације из класичних митова. Грчки митови су код ових песника играли значајнију улогу од ма ког другог материјала и утолико су снажнији јер, иако нису детињастии, ипак су рационално необјашњиви. Најпре, сви песници користе фигуре из грчких митова како би симболизовале одређена душевна стања и како би их учинили трајно схватљивим, живим и стварним, утолико стварнијим будући да су одвојени од обичног, насилног, случајног и транзитивног *овде и сада*. Маларме је био убеђен, а можда су и остали делимично у то веровали, да је идеал једино што вреди, а да идеал заправо представља живот прочишћен од својих неесенцијалних атрибута уметношћу или смрћу... Стога, узети комплексне личне емоције и отелотворити их у симболичкој фигури из мита, значи, у ствари, обесмртити их, и створити од њих уметност” (Highet 1976, 507). Са енглеског превела Ј. Р.

специфичним видовима, бележи се неретко и у античких песника на чијим смо сталним траговима у овој студији.²⁸ За нашу анализу вредно је истаћи два описа Аријадне из текстова Катула и Овидија који задржавају тај мотив:

*non flavo retinens subtilem vertice mitram,
non contacta levi velatum pectus amictu,
non tereti strophio lactentis vincta papillas,
omnia quae toto delapsa e corpore passim
ipsius ante pedes fluctus salis alludebant.²⁹
aut ego diffusis eravi sola capillis,[...]]
Adspice demissos lugentis more capillos
Et tunica lacrimis sicut imbre graves!³⁰*

Милена раскошно развијорену косу не изоставља ни на *Меланхолији* ни на својим многобројним аутопортретима, па се чини да њома можда жели да истакне и потврди женску премоћ. Томе у прилог могли би говорити и чести наги мушкарци на њеним платнима, као и осакаћени инвалиди. Уз то, како Миленковић (2012, 105) спекулише, можда се у опсесији косом може потражити визуелност сродна „ботичелијевско-медитеранском темпераменту и сензибилитету какав је Милена очигледно носила у свом бићу”, и који је преточила у надреалну визију. Што се тиче симбола лептира, *Меланхолија* у том питању свакако не стоји усамљено у Миленином опусу.³¹ Међутим, број лептира на *Меланхолији* значајно се умножава у односу на остале слике. На телу уснуле девојке распоређено је седам розељубичастих лептира чија крила имају нијансе плаве. Јевремовићева (2012) о томе каже следеће:

²⁸ На пример у опису Овидијеве Лаодамије која тужи за изгубљеним мужем види се и потенцијални опис жене која изводи магијски чин. Римски песник Проперције, старији Овидијев колега, на једном месту евоцира Калипу и њено горко осећање пред чињеницом да ју је Одисеј напустио. Том приликом нуди следећи опис: *multos illa dies incoptis maesta capillis / sederat, iniusto multa locuta salo, / et quamvis numquam post haec visura, dolebat / illa tamen, longae conscia laetitiae* (Prop. 1. 15. 11–14). У српском преводу: „Неутешна она, неуредне косе, / седећи је дуго проклињала море. / Свесна да више га никад видет неће, / кидео ју је спомен њене дуге среће.” Превели Гордан Маричић и Милица Кисић Божић.

²⁹ Catull. 64. 63–67: „nema više na plavoj joj kosi poveza nježna, / nema ni lakog ogrtača što zakriva prsa, / nema ni grudnjaka finog što obvija mliječne joj dojke; / sve što je popadalo u neredu s njezina tijela / postade do nogu njenih igračkom valova morskih.” Превео Дубравко Шкиљан.

³⁰ Ovid. *Her.* 10. 47; 137–138: „Час сама тумарах распуштених коса; Види моју, у жалости, распуштену косу / и тунику моју од суза тешку, као да је натопила киша.”

³¹ Милена Павловић Барили је 1937. године насликала *Фантасијичну композицију са лејтирима*, а пре ње и *Стирицу са лејтиром* 1936. године.

„Leptirski pervaz od sedam leptira koji prekopriava ovo devojačko telo, potpuno ženski je neparan, i metafizički bremenit značenjem. Ako se zagledamo u njihovu postavku ugledaćemo zvezdu, zvezdu sa pet kraka. Samo kosmički nastrojeni gledaoci mogu da prenesu ovu svemirsku lepoticu u zonu tamo negde, konačnog bivanja, odmora.”

У намери да избегнемо значењска читавања, семиолошка призма нашег приступа ипак ће у овом домену бити усмерена на другачије закључке, притом не негирајући оне претходне до којих су с напором и прегнућем вредним поштовања дошли сви они пре нас. Наиме, на Тицијановој слици *Прослављање Венере* (сл. 7), Зоја Бојић (2013б, 137) нам је предочила директан утицај Филострата Старијег и његове слике 1.6 из дела *Imagines*: „Ероти не носе венчиће на главама пошто им је њихова коса довољан украс. Њихова крила, тамноплава и љубичаста, а у понеком случају златна, чине да ваздух трепери и тиме стварају хармоничну музику”. Боја и распоређеност Милениних лептира на *Меланхолији*, случајно или не, сугерише сличност са крилима ерота из првог плана Тицијанове слике. Овакво подударење свакако не потврђује директно извођење мотива из једног у друго уметничко дело, али неоспорно наслућује дубинске везе две сликарске поетике, и то можда исте оне због којих су се митске фигуре Аријадне и Венере у Миленином сликарству утопиле у један лик, на шта је у својој студији Бојићева указала. Поменути број лептира нас, с друге стране, враћа на митску причу о Аријадни и директније сугерише њену суштинску садржајност на платну *Меланхолије*. У *Метаморфозама* Овидије сходно својој основној теми трансформације, причу о Тесеју и Аријадни поентира на следећи начин:

[...] *desertae et multa querenti
amplexus et opem Liber tulit, utque perenni
sidere clara foret, sumptam de fronte coronam
inmisit caelo: tenues volat illa per auras
dumque volat, gemmae nitidos vertuntur in ignes
consistuntque loco specie remanente coronae,
qui medius Nixique genu est Anguemque tenentis.*³²

Дакле, неочекивани срећан завршетак Аријаднине приче крунише се сазвезђем Короне Бореалис, које садржи управо седам

³² Ovid. *Met.* 8. 176–182: „[...] Ostavljena kad stade tužiti mnogo, / Dođe joj s polakšanjem i s grljenjem Liber, i dov'jek / Da bi zvijezdom sjala, sa čela skine joj krunu / I pusti k nebu, a kruna poleti uzduhom tankim, / Leti, a kameni dragi u sjajne se pretvore iskre, / Ostane oblik im krune, i srednje zauzmu mjesto / Među onim, što kleči, i onim, zmiju što drži.” Предео Томо Маретић. Вид. Публија Овидија Насона, *Метаморфозе*, предео Т. Маретић, Матика хрватска, Загреб 1907. (Фототипско издање Графички атеље „Дерета”, Београд 1991.)

звезда³³. У светлу тумачења Миленине *Меланхолије* према тешком животном тренутку у којем је слика створена, а кроз дијалог са двама интерпретацијама античког мита о Аријадни, можемо радосно претпоставити да је уочена симболичка подударност са Аријадним срећним завршетком, заправо искрица Миленине наде у спасење. Но, с друге стране, може бити и да је то само наш покушај да у ту наду верујемо. Упркос ма каквој анализи, била она минуциозна или не, незакључива је дилема да ли су лептири из *Меланхолије* они мали и угљенисани у које је сагорео запаљени Месец из њене песме³⁴, или су они ипак витална реминисценција античке фантастике на којој, као по пучини хаоса садашњице, заштићено плута тело ове уметнице. Све и да разрешење наведеног питања ниједним аргументом нисмо сасвим и докраја расветлили, то нам, бар како се надамо, неће оспорити покушај.

Меланхолија је тихи крик још једне Аријадне, која је од антике до данас осуђена да увек изнова преживљава напуштање³⁵ и да својим постојањем сведочи о беди света с којим се не може говорити. *Меланхолија* уједно предвиђа носталгију која ће врло брзо обузети Милену током боравка у Њујорку: „Milena želi da se vrati iz Amerike i kako navodi njujorški list Njuzvik (1943) u tekstu Milena's nerves (Milenini nervi) Milena je patila od užasne nostalgije i prolazila naizменично кроз периоде neurotičnog i veselog raspoloženja. Nostalgija je još jedna ključna reč u današnjoj kritici i predstavljanju Mileninog dela” (Bakić 2009, 315).³⁶

Овидијева Аријадна, ма како да кроз цело писмо устаје и пада пред тужном својом судбином, баш као и Милена према тексту њујоршког листа, не свршава писмо клетвом упућеном Тесеју, већ једним осећањем препуштености и свесним прихватањем те препуштености:

„Овидијева Аријадна успева да прекори, можда чак и да увреди Тесеја, али ипак завршава писмо болним и плачним преклињањем. На махове, тежина чисте емоције у овом дневнику личног и унутра-

³³ Постоји извесно неслагање у тексту Овидијевих *Фаста*, по којем се сазвежђе састоји из девет звезда (Ovid. *Fast.* 3. 516).

³⁴ Тако сам задовољна кад замишљам / како палим онај Месец / како га палим да плане и изгори / и видим како црни и одлеће / као мали угљенисани лептири.

³⁵ Занимљиво је да Овидије у три дела приказује три различите секвенце у причи о Аријадни: у *Хероидама* фокус је на Тесејевом напуштању Аријадне; у *Меџаморфозама* разрађен је део приче „шта је уследило потом”, тј. Бакхов долазак на Накос и узимање Аријадне за жену, а у *Фастима* видимо још једном напуштену Аријадну, али овог пута оставио ју је Бакхо. Део обрађен у *Фастима* натерао је Ребеку Армстронг да тужно констатује да је Аријадну судбина предодредила да буде остављана (Armstrong 2006, 255).

³⁶ Носталгија у терминима феминистичке критике која по свему судећи преовлађује када је Миленино дело у питању, добија нека нова значења: „Predstavlja čežnju za ženskim prostorom, ne za kućom u tradicionalnom smislu. To je pre svega nostalgija subjekta žene, koja traži sopstvenu istoriju i sebe, to jest, sliku sebe u toj istoriji” (Bakić 2009, 315).

шњег емотивног преиспитивања чини саму хероину смешном, али она некако успева да избалансира хистерију са патосом који јој обезбеђује да *не њређе љраницу*. Туга што је мајка неће моћи оплакати јесте одиста стварна и даје природан осећај трагичности који прати причу умирања детета пред родитељем. Њена жеља да Тесеј не заборави да помене и њу када буде причао о својим доживљајима са Крита – *me quoque narrato sola tellure relictam! / non ego sum titulis subripienda tuis*³⁷ – магично лебди између наивне наде и свесног сарказма³⁸ (Armstrong 2006, 240).

Тај захтев, било да у њему постоји или не постоји амбивалентна поента, несумњиво одсликава исту женску потрагу у којој обитава и Милена у тренутку настанка *Меланхолије*. Већ је много пре Милене и Катупова Аријадна закукала над заувек изгубљеним девичанством и отетом безбрижношћу коју може да сачува само породични дом – *ut linquens genitoris filia uultum, / ut consanguineae complexum, ut denique matris*.³⁹ Чини се да је Милена у *Меланхолији* спојила три временски далеке, али дубином свог исказа и интензитетом, блиске туге. Кроз такво уметнички реализовано јединство начинила је још један покушај самоидентификације, изразивши јединствену персоналност и став према свету који, иако лично њен, у себи оцртава давне цивилизацијске просторе и лица кроз које је Миленина инспирација пролазила.

Без обзира на технику и медиј уметничког приказивања, самог аутора (био то Катул, Овидије или Милена Барили), као и на идентитет приказане женске фигуре, несвесно и нагонски пропустивши актуелни осећај и инспирацију кроз канонско сито античког мита о Аријадни, новонастали резултат тог процеса нам поручује: „Што се тиче саме Аријадне, заробљена у бескрајном кругу жалости и издаја, она се, парадоксално, не везује за једно време већ се, увек изнова, поново остварује”⁴⁰ (Armstrong 2006, 260). Аријадна је постала архетип страдалнице будући да је према миту кривац, ма како да су Катул и Овидије покушали да путем прекора Тесеју и кроз сажаљење према Аријадни, умање тежину њеног поступка: помогавши Тесеју који је непријатељ њеног дома, она постаје негативац и у шаблону скоро есхиловске правде, мора да страда за свој *hybris*. И ако тишина пуне обале и јесте одмазда за начињену грешку, мења ли то ишта у есенцији Аријадниног лика? Ретроспективно гледано у временске

³⁷ Ovid. *Her.* 10. 129–130: „И о мени причај, што у пустој сам остављена земљи, / треба и ја да будем међ’ именима славним.”

³⁸ Са енглеског превела Ј. Р.

³⁹ Catull. 64. 117–118: „dugačkom pričom kako je kći napustila oca, / zagrljaj vlastite sestre, narokon zagrljaj majke...” Предео Дубравко Шкиљан.

⁴⁰ Са енглеског превела Ј. Р.

талоге уметничких обрада њеног приказивања, на шта смо кроз претходне редове покушали да укажемо, закон космичке правде губи тежину, а Аријаднина фигура вантелесно гравитира као антички торзои са Милениних слика. Једна жена, сама, у онтолошком егзилу, *емпире* сопственог идентитета и заробљеник личне двострукости, превазила сопствену епоху и надилази вредност постојеће цивилизације – тако је са Аријадном, тако и са Миленом.

Сл. 1. Милена Павловић Барили, *Меланхолија (Бродолом)*, 1936.

Сл. 2. Ђорђо де Кирико, *Аријадна*, 1913.

Сл. 3. Милена Павловић Барили, *Венера са ламјом*, 1938.

Сл. 4. Уснула Аријадна, римска копија хеленистичке скулптуре, 2. век

Сл. 5. Шарл Лебрен, *Тесеј осивања Аријадну на Наксу*, 1664.

Сл. 6. Данте Габријел Росети, *Блажена Ђосѿа*, 1875–1878.

Сл. 7. Тицијан, *Прослављање Венере*, око 1518.

ИЗВОРИ

- Катул, Гај Валерије, 2018, *Мрзим и волим*, Изабране песме, Изабрали, с латинског превели, предговор и коментар написали Гордан Маричић и Јована Раденковић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Проперције, Секст, 2014, *Прекрајка је љубав, ма кол'ко да њраје*, Изабране елигије, Избор, предговор и коментар Гордан Маричић; С латинског превели: Гордан Маричић, Милица Кисић Божић, Јелена Тодоровић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Katul, 1987, *Pjesme*, Priredio i preveo Dubravko Škiljan, Zagreb: Latina et Graeca.
- Ovide, 1928, *Héroïdes*, Texte établi par Henri Bornecque et traduit par Marcel Prévost, Paris: Les Belles Lettres.
- Ovide, 1965, *Les Métamorphoses*, Tome II (VI–X), Texte établi et traduit par Georges Lafaye, Paris: Les Belles Lettres.

ЛИТЕРАТУРА

- Armstrong, R., 2006, *Cretan Women: Pasiphae, Ariadne and Phaedra in Latin Poetry*, New York: Oxford University Press.
- Bakić, J., 2009, „Promjenljivi identiteti”, *Milena Pavlović Barili: vero verius: kritike, članci, biografija* (3. knjiga), Beograd: Hesperiaedu.
- Bolton, M. C., 1989, *The Characterization of Medea, Dido, Ariadne and Deianira in Ovid's Heroides and Metamorphoses* (PhD), Hamilton, Ontario: McMaster University.
- Breed, B. W., 2003, „Portrait of a Lady: Propertius' 1.3 and Ecphrasis”, *The Classical Journal*, 99/1, 35–56.
- Dinter M., 2011, „Inscriptional intermediality in Latin Elegy”, *Latin Elegy and Hellenistic Epigram: A Tale of Two Genres at Rome* (ed. A. Keith), Cambridge Scholars Publishing, 7–18.
- Fulkerson, L., 2002, „(Un)Sympathetic Magic: A Study of Heroides 13”, *The American Journal of Philology*, 123/1, 61–87.
- Fulkerson, L., 2005, *The Ovidian Heroine as Author: Reading, Writing and Community in the Heroides*, New York: Cambridge University Press.
- Highet, G., 1976, *The Classical tradition. Greek and Roman influences on Western Literature*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Janković, O., 2009, „Metamorfoze Milene Pavlović Barili”, *Milena Pavlović Barili: vero verius: kritike, članci, biografija* (3. knjiga), Beograd: Hesperiaedu.
- Jevremović, Z., 2012, „Kao zaspala među leptirima”, *Mediantrop*, бр. 1. (decembar), <https://www.mediantrop.rankomunitic.org/prvi-broj/13-ka0-zaspala-medu-leptirima> (1. 3. 2021).
- Merenik, L., 2009, „The portrait of a lady”, *Milena Pavlović Barili: ex post: kritike, članci, biografija* (3. knjiga), Beograd: Hesperiaedu.
- Niče, F., 1998, *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1998.
- Ovidije, P., 1998, *Metamorfoze*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Pešikan Ljuštanović, Lj., 2009, „Pod svetlošću spaljenog meseca”, *Milena Pavlović Barili: vero verius: kritike, članci, biografija* (3. knjiga), Beograd: Hesperiaedu.
- Petrović, A., 2009, „Milena, mesec i Argonauti”, *Milena Pavlović Barili: ex post: kritike, članci, biografija* (3. knjiga), Beograd: Hesperiaedu.
- Rajčić, B., 2013, „Melanholija”, *Mediantrop*, broj 2. (mart), <http://www.mediantrop.rankomunitic.org/mart-2013/30-melanholija> (1. 3. 2021).
- Smith, R. A., 1994, „Fantasy, Myth and Love Letters: Text and Tale in Ovid's Heroides”, *Arethusa*, 27/2, 247–273.
- Бојић, З., 2013а, „Ликовне визуализације ЕИКОНЕС (IMAGINES) Филострата Старијег”, *Зборник радова са научној скупи Аниџика и савремени свей: научници, исџраживачи, џумачи*, ур. К. Марицки Гађански, 105–126.
- Бојић, З., 2013б, *О сликарсџву*, Београд: Завод за уџбенике.

- Димитријевић, К., Стојановић С., 1971, *Кључеви снова сликарства*, Крушевац: Багдала.
- Миленковић, М., 2012, „Сан уверљивији од живота”, *Неверни анђели*, Београд: Просвета.
- Протић, М. Б., 1990, *Милена Павловић Барили*, Пожаревац: Центар за културу, Народни музеј.
- Срејовић, Д., Цермановић Кузмановић, А., 1987, *Речник њрчке и римске миџолоије*, Београд: Српска књижевна задруга.

Jovana Radenković
Gordan Maričić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

TRACES OF ANCIENT INTERPRETATIONS OF THE MYTH OF
ARIADNA ON MILENA PAVLOVIĆ BARILLI'S *MELANCHOLY*

Summary

The paper examines the elements of intermediality within one of Milena Barillis' art pieces – *Melancholy* – named after De Chirico's series of paintings showing Italian squares with a statue of a slumbering Ariadne. The starting point of this study as well as its research framework refers to ancient literary interpretations of the myth of Ariadne written at the end of the old and the beginning of the new era and confirmed by many later artistic imitations. The intention is to point out the importance of ancient heritage for interpreting Barilli's work based on a mutual dialogue of her literary and artistic expressions. Lastly, the paper reminds us once again of the demand for comprehensive and interdisciplinary approach in every attempt we make to interpret Barilli's artistic legacy.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

ПЕРСПЕКТИВЕ БАЛКАНСКЕ АРХЕОЛОГИЈЕ 1

Септембра 2017. одржан је у Београду, у организацији Археолошког института, међународни научни скуп са насловом „SPHERES OF INTER-ACTION. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th–5th Centuries BCE)'' као друга конференција Перспектива балканске археологије – Perspectives on Balkan archaeology (PeBA).

Подухват ПеБА иницирало је двоје докторанада на универзитету Лудвиг Максимилијан у Минхену – Данијела Хајлман и Марек Верчек, предложивши да се организује међународна конференција фокусирана на феномен раног гвозденог доба на Балкану, где би пре свега млађи археолози приказали своја истраживања и изнели своје идеје. Иницијатива је прихваћена и подржана. Као трећи члан организационог тима придружио се Марио Гаврановић из Института за оријенталну и европску археологију у Бечу, па је први скуп ПеБА одржан у Сарајеву априла 2016, са темом „The Early Iron Age: Methods and Approches''. Конференција је имала велики одјек, било је преко 20 учесника. Био је то први археолошки скуп у Сарајеву после много година, но, могло би се рећи због техничких разлога, само је један део саопштења објављен у оквиру 47. свеске Годишњака Центра за балканолошка испитивања у Сарајеву.

Перспективе балканске археологије су као идеја опште прихваћене, одлучено је да се сваке две или три године организује нови скуп на другом месту, да се сем раног гвозденог доба фокусирају и други периоди балканске археологије и да акта сваке конференције буду објављена, а издавачи ће бити Институт за пре и протоисторијску археологију и археологију римских провинција Универзитета Лудвиг Максимилијан у Минхену, Институт за оријенталну и европску археологију у Бечу и Институт за класичну археологију Карловог универзитета у Прагу.

Други скуп ПеБА одржан је септембра 2017. у Београду, а 2020. је издата публикација чији су уредници били Марио Гаврановић, Данијела Хајлман, Александар Капуран и Марек Верчек. На почетку књиге су предговор уредника целе серије ПеБА, директора три горе поменуте институције, Кароле Мецнер Небелсик, Барбаре Хорејс и Петера Павука, и

уводни текст у скуп: *Народи, културе, међуделање*, Марија Гаврановића, Данијеле Хајлман и Марека Верчека. Затим следе радови:

– Маја Гора (Рим) и Тобијас Крапф (Атина) говоре о интеракцији насељавања у средњем и касном бронзаном добу на југозападном Балкану, узимајући за полазну тачку сојеничко насеље Совјан, некад на језеру Малик у југоисточној Албанији;

– Александар Капуран и Александар Булатовић (Београд) анализирају сличности и разлике Белегиш 2-Гава групе у јужној Панонији и базену Мораве са освртом на појаву „народа с мора”;

– Марио Гаврановић (Беч) и Дариа Ложњак Диздар расправљају однос инхумације и кремације на крају бронзаног доба између јужних Карпата и западног Балкана;

– Сабине Пабст (Марбург) говори о утицајима суседних регија на централну Далмацију у касном бронзаном и раном гвозденом добу;

– Каталин Јанковиц (Будимпешта) истражује контакте између Трансданубије, Балкана, северне Италије и Грчке на примеру одбрамбеног оружја;

– Тања Христова (Софија) представља насеље Чепинци у Софији и његово место у завршној фази касног бронзаног доба централног Балкана;

– Александра Папазовска (Скопље) говори о насељима раног гвозденог доба у Македонији и њиховом односу према некрополама;

– Урош Матић (Минстер) и Филип Франковић (Хајделберг) доводе у сумњу балканске „народе са мора” који су стигли до Египта и залажу се за објективну анализу овог питања;

– Марија Љуштина (Београд) и Катарина Дмитровић (Чачак) указују на културни континуитет између касног бронзаног и раног гвозденог доба у Западној Србији;

– Марко Диздар (Загреб) говори о везама југоисточног карпатског басена са западним и централним Балканом при крају старијег гвозденог доба, указујући на појаву женског накита који би индицирао долазак привлачних дама са југа на север;

– Ровента Курти (Тирана) говори о женском појасном украшавању 7. и 6. века у северној Албанији, расправљајући о заједничким трендовима и регионалним специфичностима у гвозденом добу западног Балкана;

– Ане Зара Кемседоха (Тулуза) указује на везе Балкана и Егеје на примеру погребних обичаја у гвоздено доба северне Грчке;

– Ана Пант (Атина) говори о типологији, производњи и распрострању монохромне керамике у северној Грчкој у касногеометријском и архајском периоду;

– Атанасија Киријаку (Атина) говори о бронзаној цисти и златној пиксиди с краја 4. века пре н. е. нађеним у гробу у Вергини, о њиховом настанку и функцији у ширим оквирима.

Из садржаја књиге препознају се различите теме, различити периоди, различити балкански предели, нови материјали, нове идеје, нови закључци, једном речју, значајни кораци унапред у откривању археолошке истине.

Из тих разлога треба поздравити и подржати ову иницијативу ПеБА која у жижи има испитивања археологије Балкана, чија праисторија је по многим мишљењима била најузбудљивија и најизазовнија на подручју Европе.

Расико Васић
Археолошки институт
Београд

UDC 314(37)(049.32)
94(37)(049.32)

ДЕМОГРАФИЈА – ОСНОВНИ ФАКТОР АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ?

Ben Akrigg, *Population and Economy in Classical Athens*,
Cambridge University Press, Cambridge 2019, xii + 272 стр.

Студије привреде, становништва и друштва класичне Атине одувек су биле предмет значајне пажње историчара антике, али у последњих неколико деценија оне су у нарочито великом процвату. Разлози за ставања Атине у средиште фокуса су очигледни: поред објективно немерљивог значаја за историју античке Грчке и целог Медитерана, постоји релативно обиље изворе (наративних, епиграфских, нумизматичких, археолошких) који допуштају реконструкцију атинске прошлости до детаља који нам обично није доступан када су у питању античке државе и урбани центри. Да је то „обиље“ ипак релативно, види се из многих неуспешних покушаја да се реше дубља питања друштвене и економске историје овог града. Извора на први поглед има сасвим довољно, али када заиста покренемо једно од тих ужих питања, они нас често изневере. Ова врста проблема постаће блиска сваком читаоцу ове монографије.

Становништво и привреда класичне Атине дело је настало проширивањем и прерадом докторске тезе Бена Акрига (Ben Akrigg), британског историчара који предаје старогрчку историју на Универзитету у Торонту. Аутор нас на самом почетку упознаје са два основна циља ове монографије: пружање темељног прегледа историјске демографије класичне Атине, и доказивање става да је демографија неопходна за разумевање историје овог античког града. Други циљ на први поглед делује сувишно – ко би оспоравао важност демографије? – али аутор му придаје нарочито значење и тежину, о чему ћу нешто рећи у даљем тексту. Мада постоје многи специјалистички радови о атинском становништву, његовој структури и вези између популације и привреде, шири, монографски прегледи су знатно ређи, па у том смислу овај рад испуњавања једну велику празнину. Крајем XIX века Белох (Karl Julius Beloch, 1854–1929) објављује своје дело о демографији грчко-римског света, у коме запажено место има

Атина.¹ Овај рад је, наравно, застарео још пре једног века; када је у питању атинско становништво, превазишла га је Гомова (Arnold Wycombe Gomme, 1886–1959) студија.² Она је остала основно дело о овом питању током више од пола века, све док је није заменила Хансенова (Mogens Herman Hansen, рођ. 1940) монографија (делимично, пошто се Хансен бавио углавном IV веком пре н. е., занемарујући ранији период).³ Сада је Акригова књига ту да замени Хансенову.

У уводу је дат преглед новије историографије о становништву и привреди Атине, али искључиво оне на енглеском језику. Друго поглавље, *Ситрукија њојулације*, сложена је студија сама по себи, покушавајући да одгонетне старосну и полну структуру становништва класичне Атике. Овде се излажу историографија проблема, аргументи зашто је структура популација важна (заправо, толико важна да познавање укупног броја становника не значи много без извесног познавања структуре), те различити демографски модели који могу помоћи разматрању античке популације. Треће и четврто поглавља настоје да утврде бројност група које су чиниле атинско друштво – грађана, метека, странаца, робова, ослобођеника, као и могуће промене величине појединих група током V и IV века пре н. е. У петом поглављу се разматра проблем демографских промена примењен на укупну популацију Атине: колико је град имао становника у појединим тренуцима своје историје, како се популација мењала (раст, пад) и зашто. Поред очигледних фактора (благостање у време Темистокла и Перикла, Пелопонески рат, куга) разматрају се и друштвени, економски и правни чиниоци, попут Перикловог закона о грађанству. „Привреда“ из наслова се открива у петом и шестом поглављу. У петом се разматрају економске (највише прехрамбене) потребе атинског становништва, као и однос између величине становништва и војне моћи. Дискусија се, можда неизбежно, упорно враћа на питање укупне величине популације. Последње поглавље се бави проблемима радне снаге, капацитета и искоришћености атинских земљишта, као и дистрибуције богатства. Због природе расположивих података, велики део дискусије остаје на нивоу претпоставки и хипотеза. У закључку, аутор сажима своје ставове о значају демографије у историји.

Бен Акриг је написао значајан рад, који ће несумњиво бити усвојен као основна литература за питање становништва класичне Атине. Он је писан на основу доброг познавања извора, модерне литературе (бар када су у питању радови на енглеском језику: радова на другим језицима има у библиографији, али знатно мање у напоменама, тек понекад и у главном тексту) и савремених демографских метода и модела. Све то доприноси снази и убедљивости аргументације. Од велике је важности и ауторово инсистирање да тежиште дискусије треба пренети, насупротив приступу

¹ J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch römischen Welt*, Leipzig 1886.

² A. W. Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Oxford 1933.

³ M. H. Hansen, *Demography and Democracy. The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Herning 1986.

који је заступао Хансен, са IV на V век пре н. е., макар и по цену мањег броја извора. Ипак, ни ово дело није без сопствених проблема и недостатака. Два нарочито падају у очи.

Најпре, приступ који је аутор одабрао је изразито историографски. Различите идеје, интерпретације и модели излажу се преко историчара који су их заступали. Имена као што су Хансен, Гоме, Шајдел, Патерсон, Џонс и други често се појављују у тексту, који неретко опширно препричава њихове ставове и закључке. Аутор врло детаљно излаже и (повремено) критикује објашњења која нуде водећи историчари антике, али само изузетно уводи нешто заиста ново у дискусију, најчешће се задовољавајући да укаже на решење и модел који сматра највероватнијим. На тај начин смо добро обавештени шта о неком питању тврде Могенс Хансен или Валтер Шајдел, али углавном не сазнајемо шта о томе мисли Бен Акриг. Одабрани приступ утиче и на прегледност рада и јасноћу аргументације: пречесто се у прашуми историографске расправе не виде основни извори, или завршавају у напоменама, прогнани из главног текста.

Други проблем лежи у прецењивању историјског значаја демографије, који се граничи са монокаузалношћу. Према Акригу, Атина је била моћна у V веку пре н. е. јер је имала велико становништво и брз раст популације, који јој је омогућио да апсорбује све губитке у ратовима. Пелопонески рат и куга су нанели огромну штету величини атинске популације и окончали њену историју као водеће грчке силе. Наравно, већина историчара ће се сложити да основни животни параметри попут становништва, територије, производње и географског положаја постављају и границе могућег за друштва која су постојала у прошлости. Атина је била на челу поморске империје у V веку пре н. е., док Сифнос то никада није могао бити. Македонија је у IV веку пре н. е. освојила Балкан и Грчку, затим и целу југозападну Азију; са становништвом и ресурсима, рецимо, Опунтске Локриде такав подухват би био незамислив. Али у оба случаја демографија је поставила само груб оквир за могући развој, разни други, подједнако важни чиниоци били су на делу да доведу до успона (и пада) ових држава. Акриг, међутим, углавном негира те друге чиниоце у корист демографије. Ако сав одговор лежи у величини популације, како ли је Македонија поразила Персију? Атина је и после куге, па и после пораза у Пелопонеском рату, била највећи град Грчке. Зашто град са највећим становништвом није просто добио рат, и зашто није доминирао Грчком IV века пре н. е.? Биће да историјске процесе ипак носе и многи други фактори, поред демографије.

У колизији са тврдњом о значају демографије је и Акригов *dictum* да велика густина популације у преиндустријским друштвима неизбежно води у пад животног стандарда и друштвени конфликт; постојање Атинске поморске државе би само терет тог пада пренело на савезнике. Губитак империје и становништва су, тврди аутор, били прикривени благослов за стабилност Атине и омогућили већи квалитет живота у IV веку пре н. е. Тако се Пелопонески рат јавља, безмало, као спасоносан чинилац: „Да се Пелопонески рат није умешао, империја је могла да изазове озбиљне унутрашње проблеме, као што се десило, *mutatis mutandis*, Спарти у IV веку

пре н. е.“ (стр. 246). Тешко је пристати на ову логику. Надаље, ова тврдња је у колизији са основним закључком, изнетим на самом крају рада, да је у античким друштвима привреда директно везана за демографију, односу величину расположиве радне снаге: велико становништво једнако велика привреда. Али како онда губитак популације може бити (скривени) економски добитак? Као и увек, најновији рад о неком питању античке историје не значи коначно решење проблема и крај дискусије, већ управо почетак новог дијалога, на новим, још ширим основама.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 94(38)(049.32)

КРАЉЕВСКА ВЛАСТ У ОЧИМА ГРКА КЛАСИЧНОГ ДОБА
Carol Atack, The Discourse of Kingship in Classical Greece,
Routledge, London / New York 2020, ix + 242 стр.

Τυραννίς χρῆμα σφαλερόν, πολλοὶ δὲ αὐτῆς ἐρασταὶ εἰσι...
Тиранска власт је пољубна ствар, мада многи за њом жуде...
Херодот, *Историја* III 53, 4

Монархија није облик владавине с којим је већина Грка класичног доба имала непосредно искуство. Атина, Коринт, Теба, Арг и други грчки градови (Спарта је, као и увек, била случај за себе, који се опире класификацији) били су републике, власт краља или тиранина углавном је припадала прошлости, мада у неким случајевима не тако далекој прошлости. Ипак, на периферији грчког света (Кипар, Македонија, Епир, Сицилија и др.) било је и даље старинских патријархалних монархија, међу њима и таквих које су имале велику будућност, као и тиранида, док је велики део Грка живео у сенци и страху од Персијског царства, највеће монархије за коју је свет до тада знао. Није стога изненађење да су се класични грчки писци, песници и филозофи релативно често бавили проблемом владавине једног човека и да су о томе имали комплексне, а понекад и противуречне представе.

Иза помодног и немаштовитог наслова крије се најновији и врло вредан прилог сложеној а донекле занемареној теми перцепције монархије у класичној Грчкој. Аутор Керол Атак (Carol Atack) класични је филолог са Универзитета Кембриџ чији је рад посвећен пре свега историји идеја и политичке теорије у старој Грчкој. Њено дело није студија из области политичке, правне или друштвене историје која би анализирала реалност тирана и краљева у V и IV веку пре н. е., нити рад из историје философије, ограничен на монархију као предмет класичне политичке мисли.

Уместо тога, имамо пред собом дело који припада историји идеја у најширем смислу, које испитује и тумачи ставове класичних грчких историчара, песника, беседника и филозофа о овом питању.

Материја је подељена на седам поглавља, заправо седам посебних есеја у којима се разматрају различити аутори и жанрови који дискутују о власти краљева (и тирана). Прво поглавље, *Краљ и козмос код Херодота*, посвећено је најстаријем у целини сачуваном грчком прозном писцу, код кога већ налазимо релативно разрађена и систематска размишљања о владавини једног човека. Неизбежно, пишући историју великог сукоба између Хелена и Персијанаца, Херодот је морао много пажње да посвети питањима владарског ауторитета, његових ограничења и одговорности, те права на власт уопште. Овај фонд идеја је, наравно, претежно позајмљен из постојеће грчке културе и (ране) философије, али аутор прави искорак у односу на досадашњи консензус, и брани схватање да је Херодот био у некој мери упознат и са блискоисточним, пре свега персијским и староегипатским схватањем краљевства. Велик простор је посвећен анализи дебате о најбољем облику владавине између персијских првака, после убиства лажног Смердиса (Hdt. III 80–84), епизоди у потпуности фиктивној али и доста важној за разумевање Херодотових ставова. Историчар из Халикарнаса прави разлику између традиционалног („козмичког“ у терминологије Акригове) краљевства, које почива на обичајима и законима, постоји уз одобравање и сарадњу становништва и неизбежно укључује и религијску компоненту, и тираниде, која наведене предуслове не испуњава. Мада у принципу није лош облик владавине, за Херодота монархија је ипак проблематична јер у себи носи семе властите пропасти, увек присутну претњу да ће краљ прекорачити оно што му божанска правда и традиција допуштају и постати нека врста тиранина.

У другом поглављу, *Монархија на демократској њозорници*, суочавамо се са сликом монархије у класичној грчкој трагедији и комедији. Та слика је зачуђујуће разноврсна и сложена. Песници демократске Атине и њихова политички свесна публика нису безрезервно одбацивали монархију као негативну институцију. Њихов приступ је далеко суптилнији, чему је погодивала околност да су заплети велике већине класичних трагедија смештени у далеку митску прошлост, када су Грчком владали краљеви. Добар краљ, попут Тесеја или Ајсхиловог Пелазга, може се поистоветити са јавним интересом, законитошћу и правима становништва, до тачке када се готово претвара у метафору демократске владавине. Владар који не поштује људске и божанске законе, не консултује своје поданике или просто прецењује своје знање и способности, неизбежно је нека врста тиранина. У Ајсхиловим *Персијанцима*, јединој сачуваној трагедији која је смештена у недавну прошлост, лош владар Ксеркс је изложен осуди кроз поређење с духом свог оца Дарија, представљеног као мудрог и успешног владара, који је знао да постави границу својим амбицијама (неисторијска идеализација која игнорише скитски поход и маратонску битку). Аристофан и његова политичка комедија добијају мањи простор. Из очигледних разлога, Аристофан се ређе осврће на краљевску власт, мада је интересантно приметити да, када их има, ове алузије су углавном

позитивне. С друге стране, тиранида је реч коју песник често користи и на коју често алудира – сваки изопачен облик владавине и сваки искварен појединац могу се представити као тирани. Наравно, у фантастичном и апсурдном свету старе атичке комедије нема места за разрађену политичку теорију.

Треће поглавље, *Дискурс краљевске власи* у класичној атинској мисли, посвећено је анализи места краљевства у делима атинских прозних писаца који нису били философи. То су, пре свега, атидографи, које познајемо само кроз малобројне фрагменте и много позније парафразе, историчар Тукидид, те атински политички беседници, пре свега Исократ. Уз један делимичан изузетак, ниједан класични атински аутор не разматра краљевство као реалну политичку алтернативу демократском облику владавине, али зато многи од њих не оклевају да употребе владаре из митске прошлости као симбол и метафору. Најчешће спомињан је неизбежно Тесеј који се у рукама неких атинских писаца претвара готово у митског оснивача демократије. Аутор користи Плутарховог *Тесеја* као рудник информација о атичкој традицији о Тесеју. Наравно, *Idealtypus* доброг владара се није изражавао само кроз овај пример – атички писци су радо користили и Кекропа, Ерехтеја, Кодра и друге митске владарске фигуре. Донекле изузетан у овој традицији је Исократ, који је озбиљно разматрао монархију као прихватљиву форму владавине, и годинама испитивао могућност компромиса између ње и атинске демократске традиције – питање које ће постати политички актуелно са изласком Филипа II на грчку сцену.

У четвртој целини, насловљеној *Краљевска власи* и *сократска мисао*, аутор анализира дискусију краљевства у фрагментима Антистена, делима Ксенофонта и раним Платоновим дијалозима (закључно са *Државом*). Сва тројица мислилаца показују извесну антидемократску ноту, прави владар се неће открити ни жребом нити гласањем у народној скупштини. Тек кроз одговарајуће васпитање, образовање и искуство појединац може стећи одговарајућу вештину и способност да управља собом и другима. Детаљно је размотрен концепт „краљевске вештине“ (βασιλική τέχνη), важан и за Ксенофонта и за Платона, који се у Платоновим дијалозима понекад изједначава са сродном идејом „политичке вештине“ (πολιτική τέχνη), мада ово изједначавање није без тешкоћа. Аутор Ксенофонту приписује већу философску дубину и боље разумевање основних Сократових идеја од оног које му допушта већина данашњих историчара философије.

Четврто поглавље практично твори целину са наредна два, где се такође разматрају ставови Сократових следбеника. У петој целини, *Врлина и монархија*, разматрају се квалитети доброг владара, онако како их виде Исократ (у *Никоклу* и *Еуајори*) и Ксенофонт (у *Васиљиању Кировом*). Разлика између тираниде и правог краљевства код ових аутора напушта друштвени и институционални план, и прелази у сферу личних особина и моралности. Прави краљ је то што јесте захваљујући добром васпитању и личним врлинама које оно обезбеђује. Шесто поглавље, *Краљевска власи у Платоновој јознијој јолијичкој мисли*, можда је и најинтересантније од свих. За Платона монархија је била мање политички а више метафизички

концепт, удаљен од практичне, свакодневне политике. Он одбацује и атинско позивање на митске краљеве као и Ксенофонову идеализацију стварних владара из новије историје. Метафора краља као пастира свог народа, коју су користили многи песници и писци, од Хомера до Ксенофонта, за Платона је тек нешто више од еуфемизма за тираниду. У овом поглављу дискусија одлази на необична и неочекивана места и нуди много материјала за размишљање.

Очекивано, завршно поглавље, насловљено „*Тотално краљевство*“ и *владавина закона*, бави се Аристотеловим размишљањима о власти монарха. „Тотално краљевство“ је превод (не баш најсрећнији) израза *παμβασιλεια*, којим Аристотел означава највишу форму монархије, ону којом влада идеални владар, *παμβασιλεύς*. У стручној литератури, поготову старијој, било је много покушаја да се Аристотелов „апсолутни владар“ идентификује са неком реалним, историјским примером (Филип II? Артаксеркс III? И наравно – Александар Велики?). „Али личност коју Аристотел описује припада грчкој политичкој машти колико и историји“, каже аутор (стр. 179). Неухватљива *џамбасилеја* је овде протумачена као метафизичка, неисторијска концепција, и научници који нуде другачија објашњења су критиковани. Наравно, Аристотел излаже и јасну типологију реалних, историјских потврђених монархија али њих аутор сматра много мање интересантним.

На крају монографије налази се врло кратак закључак у коме се истиче значај концепта врлог краља, какав износе Ксенофонт и Исократ, за схватање монархије у хеленистичком и каснијим периодима.

У свом настојању да разуме грчку монархијску (и антимонархијску) мисао и да је смести у контекст шире историје идеја, аутор се повремено ослања на концепт „аксијалности“ и „аксијалних цивилизација“, познату творевину немачког философа Карла Јасперса (1883–1969).¹ Овај концепт, издалека тако примамљив а истовремено тако проблематичан, чим се поближе испита, увек је био боље прихваћен од стране философа и теолога него од историчара. Додуше, Атак не иде предалеко са овом идејом, чија се употреба углавном своди на широке (реторичке) генерализације, нпр. „Дискурс о краљевској власти у класичној Грчкој се може тумачити као пример културне трансформације аксијалног доба које је било у току. . .“ (стр. 1), или „Мада се дискурс о краљевској власти уклапа у моделе аксијалног доба, током кога се развијају нови концепти ауторитета, он показује и да су основе краљевског ауторитета биле оспораване и подложне расправи“ (стр. 198). Пошто не представља много више од повременог језичког украса, поставља се питање да ли је појам аксијалности, чија је вредност ионако упитна, требало уопште уводити у текст? Исто се може рећи и за проблематичан термин „козмичка монархија“, који аутор често користи као звучан синоним за традиционалну монархију.

Библиографија на коју се овај рад ослања се истиче више по ширини него по дубини, што има своје добре и лоше стране. Присутна су дела посвећена монархији на Старом истоку и у каснијој европској и светској историји, али, наравно, у питању је тек основна селекција, која не обухвата

¹ K. Jaspers, *The Origin and the Goal of History*, New Haven – London 1965, 1-8.

ни све основне радове. Списак је најпотпунији када је у питању грчка историографија и политичка философија, поготову Платонова школа, уколико говоримо о литератури на енглеском језику – наслова на француском језику има мање, на немачком још мање, тек понеко на италијанском. С друге стране, библиографија о монархији као институцији у старој Грчкој има извесне празнине, нпр. недостаје Друсова (Robert Drews) студија о постојању (односно: непостојању) монархије у раној Грчкој.²

У целини, монографија коју је написала Керол Атак значајан је и користан допринос разумевању грчке перцепције краљевске власти и места које је она заузимала у идејама истакнутих класичних писаца, песника и беседника. Уочљиви су тежња ка оригиналности и настојање да се дође до неког новог увида, тумачења или закључка на сваком месту. Та тежња не долази увек до краја нити су сви закључци подједнако чврсти или убедљиви, али тако нешто не би требало ни очекивати, имајући у виду колико је широка и сложена, готово неухватљива, тема којом се ово дело бави.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 355.484:929 Poliorket D.(049.32)

ОСВАЈАЧ ГРАДОВА И Његови ОБОЖАВАОЦИ
Pat Wheatley, Charlotte Dunn, *Demetrius the Besieger*,
Oxford University Press, Oxford 2020, xx + 528 стр.

Мало који историчар би оспорио да је Деметрије Полиоркет, ранохеленистички војсковођа и македонски краљ, имао крајње узбудљив и фасцинантан живот. Велике војне победе и још већи порази, велика енергија и безгранична амбиција с којима је стварност често одбијала сарадњу, обележили су живот и каријеру овог несвакидашњег човека. Деметрије је почео каријеру као наследник највећег ранохеленистичког царства, изниклог из још врелог пепела државе Александра Великог, царства које је, делимично и његовом кривицом, потрајало једва деценију и по. Оставши без империје у Азији, он је неколико година касније успео (користећи се обманом и убиством) да постане краљ Македоније, само да би и то постигнуће неславно изгубио. Живот је окончао у својеврсном златном кавезу, као затвореник Селеука Никатора, потонувши у јаму депресије и алкохолизма. Сваки аспект ове животне приче побуђује занимање и фасцинацију. Но, речи „узбудљиво“, „фасцинантно“ и „несвакидашње“ нису синоними за „важно“ или „добро“. У овој разлици се крије клопка у коју упадају

² R. Drews, *Basileus: The Evidence for Kingship in Geometric Greece*, New Haven – London 1983.

много историчари, чак и они који би требало да знају боље. Узбудљива прича није обавезно и значајна прича, као што необична личност није неизбежно и личност којој треба упућивати похвале и дивљење. Писање историјске биографије је сложен и изазован задатак, много тежи него што се то обично мисли. Поред уобичајених изазова историјског истраживања и рада на изворима, историчар мора да пажљиво гради и контролише свој однос према личности о којој пише. Опасност од емотивног везивања (или одбијања) и субјективности је увек присутна, те је добро ако је истраживач свестан овог проблема од самог почетка. Видећемо да са ауторима ове биографије то није увек случај.

Нова монографија о Деметрију Полиоркету је производ дугог рада (започетог још 1994. године!) и сарадње двоје историчара, Пета Витлија (Pat Wheatley, Универзитет Отаго, Нови Зеланд) и Шарлоте Дан (Charlotte Dunn, Универзитет Тасманије). Витли је аутор оних поглавља која се односе на Деметријев живот до битке код Ипса (гл. 1–16), Дан је описала последње две деценије живота овог освајача (гл. 17–27). Пажљив читалац ће приметити мање разлике у стилу и вокабулару између текста двоје аутора. Дело је изузетно обимно, нарочито када се има у виду скромна изворна подлога на основу које је написано: говоримо о готово пет стотина страница текста и напомена. На крају књиге, пре индекса и библиографије, налазе се два додатка: студија о настанку и значају знаменитог Колоса са Родоса, и детаљна хронолошка таблица најважнијих догађаја Деметријеве историје. Главни текст прати различите фазе и догађаје Деметријевог живота следећи хронолошки принцип, мада уз честа скретања и секундарне дискусије. Текст је пропраћен извесним илустрацијама (антички портрети Деметрија, новац), историјским картама и плановима битака. Док су карте углавном високог квалитета,¹ планови битака су доста груби и непрецизни, пружајући само основну информацију о ономе што се десило.

Ова публикација је добила извесну медијску пажњу на Западу, у којој се нарочито потенцирају историјски значај Деметрија Полиоркета и његова наводна занемареност у модерној историографији, укључујући и тврдњу да о њему готово није ни писано, бар што се тиче историографије на енглеском језику.² Неопходно је одмах нагласити да ова и сличне тврдње не стоје, Деметрије је био предмет монографске обраде на италијанском и француском језику,³ као и докторских дисертација на немачком,⁴

¹ Карта бр. 6, „Деметријеве територије после Ипса“ (стр. 254) садржи грешке: Полиоркет држи читав запад Мале Азије, као и Атину (?), Касандар контролише Пелопонез, Епир је „побегао“ на север, у Илирију, а Вавилонија је усред сиријске пустиње, Лисимахово краљевство обухвата само југ Тракије, уместо целог простора између Егејског мора и Дунава (на карти бр. 1, стр. xvii границе су дате исправно) итд.

² Уп. *Alexander the Great is Dead! Meet Demetrius the Besieger* (<https://www.otago.ac.nz/humanities/news/otago741621.html>), приступљено 15. 4. 2021.

³ E. Manni, *Demetrio Poliorkete*, Roma 1951; C. Wehrli, *Antigone et Démétrios*, Genève 1968.

⁴ G. Dimitriakos, *Demetrios Poliorketes und Athen*, Hamburg 1937; G. Elkeles, *Demetrios der Städtbelagerer*, Breslau 1941.

чланака у *Realencyclopädie*,⁵ али ни литература на енглеском није безначајна, само што није у форми обимних биографија. Већ је Тарн (W. W. Tarn, 1869–1957) написао детаљан приказ Полиоркетове каријере,⁶ а слично су учинили и Макс Кери (M. Cary, 1881–1958), Едуар Вил (E. Will, 1920–1997) и Питер Грин (P. Green, рођ. 1924).⁷ Ричард Билоуз (Richard Billows), иначе Витлијев ментор, приказао је први део освајачевог живота у монографији посвећеној Антигону Једнооком.⁸ За наводно занемаривање великог опсађивача аутори криве Плутарха, чију перцепцију сматрају искривљеном и злонамерном. По њима, моралиста из Херонеје је од самог почетка прилазио Деметријевом животу са негативним предрасудама, желећи да га употреби као пример моралног посрнућа, због чега га је удружио са Марком Антонијем. Упркос озбиљном неслагању са Плутархом, аутори су били принуђени да се изнова и изнова ослањају на информације које пружа овај писац; у другој половини рада, Плутархове биографије Деметрија и Пира су основни а неретко и једини извор, што доводи до занимљивих конфликта између извора и интерпретације, који се често превазилазе на креативне начине.

Много тога позитивног се може рећи у вези с овом биографијом. У питању је детаљан, у појединим сегментима и исцрпан рад који тежи да потпуно обради све релевантне (а и неке мање релевантне) аспекте живота и деловања овог хеленистичког владара. Ако понеки епиграфски пропуст оставамо по страни, сви расположиви извори за историју ове личности и његовог времена су искоришћени и детаљно анализирани. Уколико се извори цитирају, у главном тексту је то обично учињено у преводу на енглески језик, док су грчки и латински остављени у напоменама. Модерна литература на енглеском језику је искоришћена готово у потпуности, док у погледу дела на осталим светским језицима има пропуста али то је већ уобичајен недостатак историографије англосаксонских земаља и овај наслов је у том погледу заправо један од бољих примера. Исцрпне напомене, у којима се читалац упућује на све изворе и многобројна модерна дела непроцењив су поклон будућим истраживачима. Деценије пажљивог рада и скупљања извора и литературе виде се свакој страници. У том смислу уопште не сумњам да ће овај рад имати значајну цитираност и да ће се наћи у многим библиографијама.

Заинтересован читалац који није историчар или нека друга врста специјалисте за антику такође ће наћи пуно тога вредног и интересантног у овом делу. Оно је писано приступачним и јасним језиком, са нескривеном амбицијом да буде привлачно и за ширу читалачку публику. Додуше, обим дела и опширност нарације не иду сасвим у корист те амбиције, али

⁵ J. Kaerst, *RE* VIII, sv. Demetrios 33, 2769–2792.

⁶ W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford 1913, 15–109.

⁷ M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 BC*, London 1932, 21–52; É. Will, *САН* VII-12, Cambridge 1984, 39–61, 101–109 (и још детаљније на француском: *Histoire politique du monde hellénistique, 323–30 av. J.-C.*, Paris 2003, 54–97); P. Green, *Alexander to Actium: the Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Berkley – Los Angeles 1990, 21–25, 119–132.

⁸ R. A. Billows, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, Berkley – Los Angeles – London 1990.

оно и не мора да се чита од корица до корица, пошто су различите етапе Полиоркетовог живота јасно одвојене у посебна поглавља. Ко жели да чита само о, на пример, биткама код Газе, Саламине или Ипса, опсадама Родоса или Тебе, или можда о завршном и несрећном Деметријевом азијском походу, може то да учини без тешкоћа и већих компромиса. Реторички украси, који се неће обавезно свидети професионалним историчарима, очигледно су уведени у текст да појачају ову могућност, да створе код читаоца утисак да има пред собом узбудљиву војну и политичку повест. Завршне реченице поглавља и мањих целина на која су поглавља подељена често антиципирају догађаје које следе, очигледно у намери да одрже пажњу читалаца на високом нивоу. „Међутим, да би учврстио војна освајања, он је увидео да је неопходно да зацементира своју позицију у срцима и умовима својих следбеника. Његови следећи потези били су смишљени имајући тај циљ у виду.“ (стр. 219). Или: „Он је већ размишљао како да искористи неред унутар Македонског краљевства у своју корист.“ (стр. 320).

Волео бих да приказ *Деметрија Ойсађивача* могу да завршим на овом месту. Нажалост, то није могуће, јер ова историјска биографија има и неке врло упадљиве недостатке, који озбиљно умањују њен допринос савременој науци и општој информисаности. Основни проблем је у приступу који су аутори одабрали, приступу који није изненађујући имајући у виду да су у питању ученици Ричарда Билоуза, аутора детаљне и брижљиво документоване, али и субјективне и апологетске монографије о Антигону Једнооком. Ту смо читали снажан и живописан али уједно и идеализован и субјективан портрет Деметријевог оца, као безмало јединог правог државника (заправо, творца хеленистичког концепта државе) и вође у времену које су карактерисали суровост, властољубље и грабљивост. У овом погледу ученици су отишли много даље од учитеља. Слика Деметрија Полиоркета коју нам Витли и Дан дају испуњена је апологијама сваке врсте, они на самом почетку откривају да имају велике симпатије за њега. То не значи да они беже од непријатних чињеница које налазимо у изворима (убиства која је починио Деметрије, његова бруталност у ратовима, грубе грешке у расуђивању, промискуитет, алкохолизам итд.), али их углавном без разлике одбацују као непријатељство извора, претеривање, забуну или их оправдавају на друге начине (сви су то радили, такво понашање је било уобичајено, Деметрије је заправо био један од уздржанијих и сл.). На моменте се добија утисак да пред собом имамо Дројзенову или Тарнову биографију Александра Великог: јунак приче је надљудска фигура, већа од живота, и ми можемо само да му се дивимо. Ко је читао историографију XIX или раног XX века, биографска дела о „великим људима“, краљевима, државницима и освајачима, наћи ће се на познатом терену. Аутори су нарочито осетљиви на ставове, честе и у изворима и модерној литератури, да су Деметрију недостајале постојаност, самоконтрола и способност планирања.⁹ Напротив, они су склони

⁹ Уп. Ђ. Will, *CAH* VII-12, Cambridge 1984, 103: „Остављен себи, он (sc. Деметрије) је природно задржао војничке квалитете али је сада био слободан да до крајности попушта својој непостојаности и недостатку расуђивања и политичког смисла“; N. G. L. Hammond,

да све његове поступке виде у контексту ширих планова, заснованих на добрим разлозима и рационалном размишљању, чак и ако ови нису водили до успеха. Како изворне потврде за ове тврдње углавном не постоје, Витли и Дан прибегавају бројним хипотезама. Деметријеви успеси се, очекивано, (пре)наглашавају, неуспеси се умањују или проглашавају скривеним победама (поглавље о бици код Газе је донекле изузетак). Тако знаменита опсада Родоса није била неуспех јер је Деметрије сачувао своју армију, а без уништења армије не може бити говора о поразу (интересантно би било видети примену ове логике на друге догађаје у војној историји!). Битка код Ипса јесте била тежак ударац за Антигониде, али Деметрије за то није крив. Губитак источнихседа Антигониде (Кипар, Киликија, Тир и Сидон) око 294. године пре н. е. такође се тумачи у Деметријеву корист – Птоlemeј и Селеук су заузимањем ових територија заправо показали колико га се плаше.

Склоност ка честим и углавном непотребним хипотезама је друга велика мана ове књиге. Када је античка историја у питању, стање изворног материјала је увек далеко од идеалног. Наше знање је неизбежно непотпуно, испресецано бројним пукотинама и жеља да се оне испуне претпоставкама је природна и разумљива – што не значи да истој жељи треба удовољавати без мере и самоконтроле. Морам признати да се до сада нисам сусрео са историјским делом које се у толикој мери ослања на хипотетичке конструкције,¹⁰ кад год је неки детаљ споран или нејасан, где год у изворима постоји недореченост или непотпуна информација. Неке од хипотеза одлазе у тривијалност па и баналност, те читамо маштовите претпоставке о Деметријевом љубавном укусу (волео је старије жене – или бар то Витли мисли) и детаљима интимних односа које је имао са својом омиљеном хетером, Ламијом. Склоност аутора да одлутају у опширна хипотетичка разматрања, углавном без икакве изворне основе, један је од главних узрока великог обима књиге. Аутори иначе оклевају да одбаце изворно сведочанство, ма како неуверљиво или невероватно било. И ово је раширена „болест“ историчара антике, ограничен број извора чини да се они који имамо више вреднују, чак и када то иде на штету метода и формалне логике. Стиче се утисак да би ова монографија била значајно побољшана да је у њеном настанку био укључен неки критичнији сарадник, који би избацио сувишан текст, китњасту реторику и неаргументоване хипотезе.

Имајући речену субјективност и наклоност у виду, није изненађење да Витли и Дан инсистирају на великој, чак средишњој улози Деметрија у историји ранохеленистичког света. Као и његов отац, Полиоркет је

F. W. Walbank, *A History of Macedonia III: 336–167 B.C.*, Oxford 1988, 222: „Била би грешка видети ма коју Деметријеву акцију као део рационалног, дугорочног плана“; W. W. Tarn, *CAH VII*, Cambridge 1954, 80: „Македонија никада није имала горег краља и многи мора да су жалили за Касандром.“

¹⁰ Изузетак су можда A. Mayor, *The Poison King. The Life and Legend of Mithridates Rome's Deadliest Enemy*, Princeton 2010. и ead. *The Amazons. Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton – Oxford 2014, али ту се већ налазимо на ивици псеудонауке.

описан као најважнији и најопаснији актер ове турбулентне епохе. Чак и када би остао без војске, новца и земље, његове способности и харизма су наводно биле такве да је могао да уздрма и угрози било које краљевство. Стога су односи других дијадоха са Деметријем били непосредно диктирани страхом па чак и извесним осећајем инфериорности: они су знали да је он харизматичнији и способнији од њих, и да њихова постигнућа нису учвршћена све док је он слободан да делује. Јасно је одакле долази ова заблуда, у питању је још једна замка у коју је лако упасти, али коју би опрезнији и трезвенији историчари избегли. Плутархове биографије Деметрија Полиоркета и Пира су једини сачувани наративни извори који иоле детаљније обрађују историју Грчке у годинама 301–272. пре н. е. Већ сама та чињеница даје несразмерно велики простор и улогу овим личностима. Али то је само илузија, водећи актери овог времена су Селеук Никатор и Антиох I, Птолемеј I и II, и Лисимах, владари који су управљали много ширим пространима, утицали на животе далеко већег броја људи, владари који су подизали градове и инфраструктуру, организовали управу и државне системе, постепено постављајући темеље хеленистичког света, док је Деметрије прогањао духове. Пре готово четири деценије Едуар Вил је упозорио на опасност од прецењивања његове улоге: „Уместо да буде човек дугорочних планова, које би упорно следио, Деметрије је био створење тренутка, спремно да одбаци чврст посед ради илузије... До битке код Ипса Антигон је био застрашујући актер који је морао да буде заустављен и уништен. После тога, његов син није био ништа више до напасти коју треба уклонити. Његова делатност, која је држала свет у напетости током петнаест година, у ретроспективи се чини споредним а не централним чиниоцем у историји овог периода.“¹¹ Штета је што Витли и Дан нису били у стању да то виде.

У целини, *Деметрије Ойсађивач* је дело које оставља помешан утисак. Дуг период настанка, пуних четврт века читања извора и литературе, и писања текста, као да су у крајњој линији имали негативан утицај на квалитет коначног производа. Аутори, а нарочито Витли, претуго су били затворени у чаури властитих идеја и тумачења, и превише су повлађивали сопственом укусу и склоностима. Резултат је интересантно, добро документовано и учено, али и преобимно, субјективно и методолошки недоследно дело, које би свакако било много квалитетније да је раније било изложено спољној критици. Овако, остаје ми да изразим наду да ће ова књига бити користан покретач даље дискусије о Деметрију Полиоркету и интересовања за еру дијадоха, и да ће што пре бити замењена једним објективнијим, утемељенијим и сажетијим прегледом освајачевог живота.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

¹¹ É. Will, *нав. дело*, 103.

РАЗВОЈ ГРАДОВА У АНТИЦИ

Greg Woolf, *The Life and Death of Ancient Cities: a Natural History*,
Oxford University Press, Oxford 2020, 499 стр.

Грег Вулф је британски историчар и археолог који се професионално бави позним гвозденим добом и Римском империјом. Тренутно је на крају свог мандата као директор Института за класичне студије (Institute of Classical Studies) при Универзитету у Лондону, а био је предавач на неколико светских универзитета, укључујући Оксфорд, Сент Ендруз и UCLA (University College of Los Angeles). Област његовог интересовања обухвата културну историју Римског царства, као и етнографију, писменост и религију Римског царства, са историјског и археолошког становишта.¹

Његова последња монографија, *The Life and Death of Ancient Cities: a Natural History*, коју је издао угледни Oxford University Press, представља покушај обраде историје градова и урбанизације кроз дуги период, од праисторије до конца Римског царства.

Аутор у овој књизи прати развој урбаних насеља од праисторије до позне антике. Ово му омогућава да одбаци раније ставове о градској цивилизацији као циљу ка коме се кретала људска еволуција. Различите заједнице су се у различитим историјским тренуцима користиле урбанизацијом како би превазишле разне изазове. Читајући ову Вулфову књигу, стиче се утисак да су градови настали из много покушаја; зацело је било много неуспеха, али и важних успеха. Градови су производ људске биологије и еволуције, можда и више него културе.

Вулф, иако античар и археолог, храбро је искорачио из оквира својих дисциплина и приликом истраживања укључио и друге науке: антропологију, антропогеографију, екологију, демографију. Без овог приступа, мало је вероватно да би написао овакву монографију. Аутор такође има широке географске видике. Место радње, које на почетку књиге обухвата све континенте, осим Антарктика и Аустралије, већ се у другој целини сужава на простор Медитерана. Да је Вулф специјалиста за Римско царство, видљиво је и по распореду материјала. Положају градова у Римском царству дата је скоро цела друга половина књиге. То наравно не умањује значај претходног излагања.

Приликом писања ове монографије, Грег Вулф је био свестан да суштински пише синтезу, а не истраживачки рад. Уосталом, за нешто више од синтезе потребни су и више места и већи број стручњака различитих профила и другачији приступ. Књига стога није преоптерећена фуснотама, које се налазе на крају књиге. Стил није компликован, излагање може пратити и неко ко није историчар, археолог или класични филолог. Аутор своје излагање допуњује одговарајућим примерима.

¹ Више информација о њему: https://en.wikipedia.org/wiki/Greg_Woolf <https://research.sas.ac.uk/search/staff/831/professor-greg-woolf/> <https://classics.ucla.edu/person/greg-woolf/> (свим линковима приступљено 26. 02. 2021).

С обзиром на то да је конципирана као синтеза, а не као истраживачки рад, овој књизи је тешко наћи неке велике замерке. Можда би било корисније да је аутор и у осталим деловима књиге, а не само на почетку, обрадио и друге урбане цивилизације. Било би занимљиво видети поређење положаја градова у Римском царству, Кинеском царству, царству Инка или Мауријском царству. Сам аутор је навео да је избегавао ослањање на наративне изворе, преферирајући археолошке остатке и користећи се анализама других наука. Писање синтезе о античким градовима, без превеликог ослањања на наративне изворе је, у најмању руку, необична одлука. Због ауторовог стила излагања, са мало бележака, које су груписане на крају књиге, уместо као фусноте, донекле је отежана детаљнија провера изнетих ставова. То је делимично олакшано одељком *Further Reading* (*Предлози за даље читање*) и обимним списком библиографије, али би свакако лакше било да читалац може из фусноте одмах да провери шта га занима.

Што се садржаја тиче, монографија је подељена на 4 велике целине, почев хронолошки од праисторије до позног Римског царства. Главно излагање је испраћено *Појвором* (*Afterword*, стр. 419–421) у ком аутор даје кратак осврт на главне закључке своје монографије, препорученом литературом за даље истраживање, *Further Reading* (*Предлози за даље читање*, стр. 423–425), *Временском таблицом* (*Timeline*, стр. 427–430), *Бележкама* (*Notes*, стр. 431–451), обимном *Библиографијом* (*Bibliography*, стр. 453–493), а на крају је *Индекс појмова* (*Index*, стр. 495–499). Проблематично је што у *Библиографији* извори нису јасно одвојени од секундарне литературе.

Прва целина носи назив *An Urban Animal* (*Урбана животиња*, стр. 1–112). Аутор креће од самог почетка, дефинишући појам града као урбане целине. Јасно увиђајући да број становника није довољан критеријум за дефинисање града, аутор поставља организациону сложеност живота у једном насељу као главни услов да би се то насеље могло назвати градом. Пошто је дао кратак преглед старих урбаних цивилизација, аутор се географски ограничава на простор који најбоље познаје, а то је Медитеран. Хронолошка одредница му је последњи миленијум старе и први миленијум нове ере. У четири потпоглавља аутор је укратко скицирао и развој човека као друштвене животиње и првих градова.

Пре главног излагања, аутор се позабавио заблудама које су дуго времена владале о античким градовима. Наиме, велика већина античких градова била је, по модерним стандардима, мале величине, са мање од 5000 становника. Ипак, неколико изузетних случајева, међу којима аутор истиче Атину и Рим, створило је илузију о грандиозности медитеранских урбаних простора. Аутор се затим враћа у далеку прошлост и полази од еволуције човека. Постављајући себи питање како је дошло до тога да праљуди временом постану урбане животиње, аутор у одговору наводи више међусобно повезаних фактора. Боља исхрана је довела до повећања човечијег мозга, а он је заузврат тражио више калорија. Већи мозак и способност опажања света у три димензије довели су до боље друштвене организације раних људи, што је доводило до бољег улова, побољшања услова становања, доместификације животиња. Укратко, одређени притисци

човекове околине довели су до еволутивних промена које су човека преадаптирале за живот у урбаним срединама.

Аутор затим описује како је текао процес стварања неолитских насеља. Када сакупљањем хране нису више могли да задовоље своје потребе, праисторијски људи су се окренули земљоделству и седелачком начину живота. Једно је било је повезано са другим: припитомљене животиње су допринеле да се људи дуже задржавају на једном месту, а истом приликом су „припитомљене“ разне штеточине, попут пацова. Развој земљорадње је давао више хране, што је доводило до демографског раста, усложњавања људских веза, веће међуљудске зависности, развијања механизма за решавање сукоба, планирања, настанка религије, друштвеног раслојавања. Почиње да се помалја тип друштва познат из историје.

Остатак прве целине посвећен је развоју урбанизације, пре свега на Старом истоку, који је могуће пратити како уз помоћ археолошких налаза, тако и уз помоћ писаних остатака. Урук, као место дешавања најранијег сачуваног људског спева, *Епа о Гилгамешу*, узет је за први пример. Наводећи пример овог епа, као и *Илијаде* и *Седморице њрошив Тебе*, аутор указује на став старих писаца да је град место цивилизације, насупротив дивљини која га окружује. Аутор даље разматра еколошке и економске чиниоце који су довели до урбанизације јужне Месопотамије, што у следећим целинама проширује на друге урбане цивилизације: долине Нила и Инда, прве кинеске градове, разне урбане цивилизације у обе Америке. Аутор напомиње да ови градови нису плански стварани, већ да је сваки настао као одговор тамошњег становништва на одређене проблеме са којима се суочавало. Нису ни све урбане цивилизације биле подједнако отпорне: многи градови су доживели периоде пропадања или су престали да постоје. Главни разлог пропасти, према аутору, јесте у томе што су градови скупи за одржавање и осетљиви на разне непогоде, од којих је најстрашнији недостатак хране и воде. У том смислу, села су отпорнија, што делимично даје одговор на питање зашто се градови нису појавили раније. На крају ове целине аутор даје слику Блиског истока у бронзаном добу – једне велике мреже чији су основни делови градови, а сваки град представља један центар политичке и економске моћи и писмености. Ова мрежа је имала много центара и много периферија. Градови, мада је тачније рећи њихови владари и елита, у међусобном су контакту, размењују богатства, идеје и технологију, али се и сукобљавају. Полако, на бродовима првих морепловаца и других путника, урбанизација са својим пратећим идејама и технологијама иде пут запада, прво у Анатолију и на Крит, а касније и у континенталну Европу, где је дуго времена требало да се појаве први градови.

У другој великој целини *An Urban Mediterranean (Урбани Медитеран)*, стр. 113–243), аутор је већ на „познатијем терену“. Он своје излагање започиње, у Броделовом стилу, од климатских и географских одлика Медитерана, са кључним закључком да је у питању мноштво хабитата, а не један. Средоземни хабитати, испоставило се, веома су негостољубиви за урбану цивилизацију. Она се ипак развила, а аутор истражује како је до тога дошло и како је Медитеран, пре римског, постао грчко језеро.

Грег Вулф ову целину наслања на претходну, тј. на урбану цивилизацију бронзаног доба. Урбанизација се полако ширила са истока ка западу, а значајни градови налазили су се у Анатолији, на Кипру и Криту. Критску културу, која је изумела линеарно писмо А, заменила је у једном тренутку микенска култура. Међутим, ни Микена, а ни многи други урбани центри, није преживела тзв. колапс бронзаног доба, тј. свеопште пропадање материјалне културе у области источног Средоземља, до кога је дошло крајем II миленијума старе ере. С почетком гвозденог доба, тачније око 1000. г. пре н. е., гледајући број градова, урбана цивилизација Медитерана је на својој најнижој тачки. У наредна два поглавља аутор излаже процес поновног повезивања Медитерана. У жижи су три цивилизације: Феничани, који су започели „колонизацију“ Средоземља, Етрурци, који су развили своју урбану цивилизацију без превеликих спољних утицаја, и Грци, који су своје градове „посејали“ на свим обалама средишњег мора. Може се рећи да аутор у овом одељку књиге редефинише појам античке колонизације. Нова открића су показала да то није био једностран процес, како се раније мислило. Колоније настале у првим вековима последњег миленијума старе ере треба окарактерисати као заједничке подухвате феничанских или грчких насељеника и локалног становништва. У многим случајевима, опстанак новог насеља више је зависио од добре воље локалног поглавице него од матице. До VI века пре н. е. Медитеран је постао *Грчко језеро*, како носи назив једно од поглавља (*A Greek Lake*, стр. 188–208). У њему аутор даје слику „тихе већине“ грчких градова који су били релативно мали и сиромашни, многи са мешаним становништвом. Међутим, демографски и економски напредак је до IV века старе ере те мешане градове претворио у потпуно грчке, који су себи неретко измишљали угледно грчко порекло.

Развој урбане културе античког Медитерана зависио је од демографског раста: једна десетина једног процента годишње, према аутору, довела је до многих друштвених промена. Може се рећи да је овакав урбани Медитеран допринео ширењу идеја, како практичних, тако и апстрактних. Трговци, ходочасници и други морепловци преносили су од града до града технике обраде винове лозе, идеју о заједничким пијанкама, предности борбе у фаланги и много тога другог. Наравно, све ове идеје су развиле своје локалне варијанте, како је одговарало локалним приликама, природним и људским. Градови су се и физички мењали: велики храмови се подижу у центру, гробља се измештају ван зидина, јасно се одваја урбани и рурални део града-државе. Све ово захтевало је виши ниво организације, људства, времена и ресурса. Следећи корак је изградња државе, државног апарата и њихов развој и усложњавање. Сви градови су се кретали између три врсте устава: монархије, олигархије и демократије. Ти појмови су постали толико познати да Платон и Ксенофонт у IV веку пре н. е. нису морали да их објашњавају својим читаоцима. Поред својих међусобних односа, градови – при чему аутор у овом тренутку говори пре свега о грчким градовима – морали су да рачунају и на разне друге државе на ободима свог света. Ипак, једном владару је у грчком језику био довољан само назив βασιλεύς – оном у Суси.

Трећа целина, *Imperial Urbanisms* (Царско *īragozugaње*, стр. 245–376), јесте највећа, са највећим бројем поглавља, у којима се обрађује врхунац античке урбане цивилизације Медитерана. На почетку Вулф хронолошки приказује смењивање империја у средоземном басену. Обрађено је Персијско царство чија је логистика дозволила ширење само до Егејског мора, мини-империје Атине, Спарте и Сиракузе, којима боље пристаје назив регионалне хегемоније, као и краткотрајна империја Александра Македонског. На крају, Рим, који је постао империја на крају Првог пунског рата, временом је обухватио цео Медитеран.

Како су се снашли градови унутар тих империја? Велика већина њих је, било под хеленистичким краљевима, било под римским царевима, напредовала. На примеру Атине је то добро видљиво: Атина је врхунац свог урбаног развоја доживела под Хадријаном и Антонинима. Слично је било са многим другим градовима, и на истоку и на западу. Међутим, морали су да плате цену у виду одрицања од самосталне спољне политике и окретања унутрашњим пословима.

С друге стране, аутор поставља питање чиме су градови допринели тим империјама. Подужи одговор је дат у два поглавља: *Founding New Cities* (Оснивање нових *īragова*, стр. 311–329) и *Ruling Through Cities* (Владавина *īреко іragова*, стр. 330–352). Градови су врло корисни империјама. У немирним временима у њих се може сместити војна посада и тиме се осигурати територија. У доба мира, они ће, са мало улагања или интервенције, ефикасно одржавати власт империје и побринути се за плаћање пореза. То је важило за Ахемениде, Антигониде, Селеукиде, Птолемијиде, и, на концу, Римљане. Још једна полуга владања било је оснивање нових градова. Персијанци су имали Персепољ, Александар је основао бројне Александрије, у чему су га дијадоси и епигони верно пратили. За њима нису заостајали Римљани, који су својим колонијама прво испунили Италију, а онда и цео Медитеран, много више на западу него на истоку. Многи нови градови створени су на вештачки начин: или синојкизмом, тј. окупљањем више насеља у један центар, или претварањем војних база у стална насеља.

Узевши у обзир да се аутор пре свега бави Римским царством, очекивано је да је највише места посветио управо градовима у тој држави. Римска империја се ослањала на аристократију у градовима. Иако су многи градови страдали у римским грађанским ратовима, период принципата представља до тада невиђени период благостања за већину градова.

На крају, аутор обрађује период који назива врхунцем медитеранског урбанизма. То је оквирно период 150–250. г. н. е. Наравно, свака област царства је доживела свој урбани врхунац у различитом периоду. На северу царства градови опадају после 200. г. н. е., док на истоку напредују и у наредних 300 година. Претпоставка је да је на урбаном врхунцу у Средоземљу било 1400–2000 градова. Број се не може прецизирати јер је некад немогуће одредити да ли је насеље велико село или мали град. Екологија Медитерана је ограничила 80–85% градова на величину од неколико хиљада становника. Међутим, империја је омогућила да поједини градови имају и по неколико стотина хиљада становника.

Последњи део *De-Urbanization* (*Деурбанизација*, стр. 379–418) служи као епилог целој књизи. Садржи два поглавља. У првом, аутор разматра мегалополисе Римског царства: Рим, Антиохију на Оронту, Александрију, Константинопољ и Картагину. За опстанак ових великих градова, поред њиховог повољног географског положаја, била је потребна и царска помоћ приликом снабдевања храном, водом и другим ресурсима. Стопа рађања у овим градовима била је мања од стопе умирања, што је значило да су ови градови опстајали захваљујући досељавању. Досељеници су неретко били робови, што је даље значило да се становништво у великој мери састојало од робова и ослобођеника.

На крају своје монографије аутор обрађује опадање градова. То опадање било је изразитије на западу империје него на истоку. Када су изгубили своју сврху као ослонци империје, градови су се смањили, а неки и нестали. Највише су пропали највећи градови: Рим и Константинопољ, зато што цареви више нису могли да их финансирају и одржавају. Још једном се испоставило истинито да мали градови и села у Средоземљу боље опстају у временима кризе.

На крају, ова монографија Грега Вулфа заслужује позитивну оцену. Она је истовремено систематизација досадашњих знања и путоказ за даља истраживања. Уколико би се ова књига појавила у српским библиотекама, по могућности у преводу, сматрамо да би античке студије у Србији имале од ње велике користи.

Александар Симић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 069(497.113 Novi Sad):004.92(049.32)

ROMAN HERITAGE IN 3D MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD, MAY 2021

Together with the experts from the Computer Graphics Chair and the Digital Design Center of the Faculty of Technical Sciences from Novi Sad (University of Novi Sad), the Museum of Vojvodina's experts dealt with the possibilities of applying 3D photogrammetry in the protection and presentation of cultural heritage. The result is a virtual exhibition *Roman Heritage in 3D*, which can be seen on the website of the Museum of Vojvodina, and which was set as a particular *surprise gift* to the Museum visitors for the New Year. The goal of this action is aimed towards the so-called digital visitors of the Museum, who would *visit* the exhibition virtually and experience museum objects as if they were in front of them, with the possibility of interaction. The exhibition consists of selected museum objects from the Roman and Epigraphic Collections. On a few clicks one can change the color, texture, material from which the objects are made, and reconstruct their original appearance.

The Museum of Vojvodina is a leader in the process of digitalization of the cultural heritage in the museums within the territory of the Republic of Serbia and the Republic of Srpska, where the Museum experts implemented specific software (JIS), especially designed for documenting of the movable cultural heritage of different kind. Digitalization of the cultural heritage can be viewed through diverse aspects, of which two are the most important: protection and presentation. The exhibition in mention is the creative product of the joint project named *Application of digital photogrammetry in the creation of digital 3D objects on the example of the Roman Collection of the Museum of Vojvodina*, in which a cultural institution interacts with two faculties of technical sciences in order to approach to the protection and presentation of the cultural heritage in an innovative way.

Following the recommendations from the *Guidelines for Digitalization of Cultural Heritage of the Republic of Serbia*, prescribed by the Ministry of Culture and Information in 2017, it was concluded that it is necessary to supplement them in the field of creating 3D objects (3D scanning and photogrammetry), augmented and virtual reality, which are used both in protection and presentation of the cultural heritage. Besides a necessary inter-institutional cooperation the aims of the project were clearly defined as full adaptation of the cultural institutions to the digital environment; monitoring the development of information and communications technologies in cultural institutions; delivering guidelines to the use of digitalized objects in the protection and presentation of movable cultural heritage; and raising awareness of the importance of the cultural heritage, in a much wider sense.

The photogrammetry is a relatively new technique in our country. It has been used primarily for the objects of the immovable heritage, but until recently it hasn't been used more than a few times in studying, protecting or presenting movable cultural heritage. Creating 3D models was done through different software solutions and the application of a few 3D scanners, which appeared to be of limited possibilities, especially when it comes to small object or objects with a particular reflection (such as metal, glass, etc.). In the project, photogrammetry was used in order to examine prospects of this method in the domain of research of archaeological artifacts such as two pots – the amphora dated to the 1st and 2nd centuries AD, found within the early Roman settlement bellow a *villa rustica* from the 3rd and 4th centuries in the village of Hrtkovci in the Strymia district, and the terra sigillata bowl, which can normally be seen within the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina. This extraordinary piece of luxurious Roman pottery (type Dragendorf 37) has human and animal (lions, dogs, birds and panthers) relief representations. It was found at the Duboki Do site (near the village of Čortanovci on Fruška gora) in a burnt grave with rich accessories – parts of a lamp, a glass balsamarium and bronze box fittings (scrinium), dated to the time of Antoninus, a Roman dynasty that ruled from 96 to 192. Three other objects that were used to create 3D models belong to the Epigraphic Collection and are exhibited in the front yard of the Museum – the so called *Lapidarium*, which is today incorporated with the unique *Archaeobotanical garden*: the honorary base of Emperor Valerian from Titel (dated to the 3rd century), the tombstone with a representation of Orestes

and Clytemnestra from the village of Putinci and the tombstone of a Roman horseman from Teutoburgium (present-day Dalj), dated to the 1st century. The photogrammetry enabled a detail research of these epigraphic monuments leading to new discoveries, letters which weren't seen in the readings of the previous curators, based exclusively on visual examination or photos made in black and white technique (in accordance to the contemporary development of the archaeological science).

The virtual exhibition *Roman heritage in 3D* allowed Museum's archaeologists to open their minds and imagine what the monuments would look like if they were in colors. As a result, the exhibition offers a visitor to play changing materials to the objects – the pots can be seen in their original material, but also in metal – bronze or gold (as the metal pots were often in the Antiquity an inspiration to ones made in ceramics) and terra nigra. Via few clicks one can also play changing colors to the epigraphic monuments or adding a red color to the letters. Red color in the incised letters has been previously detected on one of the monuments during its annual cleansing by the Museum's conservator. Each object displayed within the virtual exhibition has an encircled letter **I**, which offers a visitor additional information about it, leading directly to the website of the Museum where there is a story about the object. The stories are written in a popular and easy comprehensible language, but with all necessary data, based on a previous scientific research.

This unique exhibition was created not only as a result of the necessities of the Covid-19 crisis in the world or the response of the museums to it, but also as a continuation of the digital transformation, which has already started both in the fields of museology and archaeology in our country as well. Due to a rapid technological development both of them encompass an unavoidable change and evolution. Though in the virtual domain, the exhibition included all museological postulates: story-telling and object selection. The objects are presented in a virtual exhibition space through which a visitor can walk as if he or she is in the actual museum, with a possibility to look at the object from every angle, change the color, texture and material from which it was made and reconstruct its former appearance.

Tijana Stanković Pešterac
Museum of Vojvodina
Novi Sad

Свеї средњовековних утврђења, градова и манастира.
Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски
/ The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries.
Homage to Marko Popović, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski,
 Археолошки институт, Посебна издања бр. 74, Београд 2021

Публикација *Свеї средњовековних утврђења, градова и манастира.* *Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски / *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović*, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Археолошки институт, Посебна издања бр. 74, Београд 2021 (359 страна текста са илустрацијама и библиографијом) представља, као што се из наслова види, зборник радова посвећен Марку Поповићу, дојену наше археологије који нас је напустио 2020. године. Велики познавалац средњовековне историје и археологије, биће упамћен као доследан противник псеудо-научних теорија о раном присуству Словена на Балкану, али и као археолог који је предводио истраживања великих срењовековних утврђења и сакралних објеката, о чему је објавио бројне, у међународном научном свету цењене монографске и студијске радове (М. Поповић, *Београдска утврђава*. – Београд: Археолошки институт, 1982; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске утврђаве*. – Београд: Археолошки институт, 2004; М. Поповић, *Ужички град*. – Београд: Археолошки институт; Ужице: Историјски архив, 1995; М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje = Late Roman and Serbian early medieval fortress*. – Београд: Археолошки институт, 2009; М. Поповић, *Смедеревски град*. – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013; М. Поповић, *Манастир Свугеница: археолошка ојкрића*. – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Археолошки институт, 2015; М. Поповић, И. Бијелић, *Црква Свеїої Николе: катедрала града Нової Брда* = М. Поповић, И. Бијелић, *St Nicholas Church. The Orthodox Cathedral of the Town of Novo Brdo*. – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2018; М. Поповић, Г. Симић, *Утврђења средњовековної града Нової Брда* = М. Поповић, Г. Simić, *Fortification of medieval town of Novo Brdo*. – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2020). У својим научним радовима, Марко Поповић је увек, када су археолошка истраживања то потврђивала, одговарајућу пажњу посвећивао и античким слојевима каснијих средњовековних локалитета. Како је 1976. године, постао члан, а затим и дугогодишњи руководилац новоформраног научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву при Археолошком институту у Београду, логично је што римски *Singidunum* такође био у фокусу његових проучавања, те је 1997. године покренуо едицију *Singidunum* чији је био и уредник.

На трагу ових активности Марка Поповић, проф. Мирослава Мирковић, која нас је, такође, напустила 2020. године, за публикацију *Свеи средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу / The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović* приложила је рад (М. Мirković, "Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu", 81-95) који је посвећен просторним структурама области где су настајали градови у близини војних тврђава, што је подразумевало посебне, просторно одвојене целине: градско насеље, легијске канабе и легијски логор. Следећи археолошке и епиграфске налазе, ауторка је овај проблем анализира на примерима територија на којима су настали урбани центри *Singidunum* и *Viminacium* уз логоре легија *IV Flavia* и *VII Claudia*. Закључак је да је разграничење поменутих просторних целина у случају Сингидунума релативно јасно, док ће, када је Виминацијум у питању, тек будућа археолошка истраживања дати прецизнију слику. Иако је навећи број од 19 приложених радова у овом зборнику посвећен темама из средњовековне археологије и уметности, што је и логично имајући у виду главни фокус истраживања Марка Поповића, показало се да су се приликом изградње неких објеката, насталих током Средњег века, користили непокретни и покретни споменици из римског периода. На примеру катедралне цркве у средњовековној Сремској Митровици, изграђене и осликане у другој половини 13-првој половини 14. века, Ивана Поповић и Бојан Поповић су у свом раду (I. Popović, B. Popović, "Late Roman Structural Element in the Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace", 97-115) показали да је за изграђу северног зида крипте катедрале, подигнуте у готичком стилу, искоришћена база јужног зида касноантичке грађевине економског карактера (хореума), објекта који је био део палатијалног комплекса римског Сирмијума. Зидови крипте били су осликани фрескама са композицијама *Помазања Христове у кући Симона фарисеја* и *Прања ноћу айосџола*, осликаних у стилу венецијанског сликарства који припада последњој фази симбиозе источне и западне хришћанске уметности. Недалеко од катедралне цркве откривена је капела, такође подигнута у готичком стилу са моћним контрафорима. У темељној зони, испод контрафора, регистровано је шест опека, димензија карактеристичних за градњу објеката у римском периоду (40 x 29 x 6 cm). На две опеке била је утиснута ознака S, односно печат фиглине *Sirmium*, док је на остале четири био представљен виљушкасти крст (cross forché, croix fourché). Овај тип крста у периоду од 12. до 16. века среће се на археолошким и нумизматичким споменицима, у Средоземљу, западној Европи и, спорадично, на Балкану. Полагање опека са урезаним различитим симболима у темеље грађевине било је протетичког карактера, како у физичком, тако и у духовном смислу.

Зборник радова *Свеи средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски / *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović*, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Археолошки институт, По-

себна издања бр. 74, Београд 2021, иако доминантно посвећен темама из средњовековне археологије и уметности, недвосмислено потврђује да су традиције античке културе уткане у културно наслеђе балканских народа, што је видљиво и на споменицима из каснијих епоха.

Ивана Појовић
Београд

UDC 904:726.8"652"(497.11)(049.32)
902.2(497.11)(049.32)

С. Петковић, Г. Јањић, И. Бјелић, *Врело – Шаркамен код Неџојина. Тетрархијска резиденција Максимиана Даје* / S. Petković, G. Janjić, I. Bjelić, *Vrelo – Šarkamen near Negotin. Tetrarchic Residence of Maximinus Daia*, Неготин: Музеј Крајине, 2021.

Публикација С. Петковић, Г. Јањић, И. Бјелић, *Врело – Шаркамен код Неџојина. Тетрархијска резиденција Максимиана Даје* = S. Petković, G. Janjić, I. Bjelić, *Vrelo – Šarkamen near Negotin. Tetrarchic Residence of Maximinus Daia*, Неготин: Музеј Крајине, 2021. (138 страна текста са колор илустрацијама, плановима, 3D реконструкцијама објеката и библиографијом), проширени је водич кроз један од најзначајнијих античких локалитета у данашњој источној Србији. Већ сам обим и структура текста сведоче да није реч о класичном водичу, већ једној научно утемељеној студији о досадашњим резултатима истраживања утврђене палате и пратећег меморијалног комплекса, које је, претпоставља се, изградио цар Максимин Даја по узору на оближњу палату *Felix Romuliana* у Гамзиграду, коју је подигао његов ујак, цар Галерије. После увода и одељка о геофизичким карактеристика тла, следи историјат истраживања овог локалитета који је први забележио Феликс Каниц још 1871, а спрдаична истраживања настављена су тек 1940, 1950. и 1976. године. Археолози Музеја Крајине у Неготину М. и Ђ. Јанковић 1975. године предузели су археолошка ископавања, приликом којих су откривени бројни фрагменти порфира, делови седеће фигуре цара на престолу. Но, прва систематска археолошка истраживања почињу тек 1994. године, закључивањем уговора, а потом и изградом научног пројекта, чији су носиоци били Одбор за археологију САНУ, Археолошки институт у Београду и Музеј Крајине у Неготину. Резултати ископавања били су изузетни. Откривено је неколико објеката меморијалног комплекса, а у крипти маузолеја нађен је сет женског златног накита. Овај налаз, који су чинили три огрлице, три прстена, две минђуше, привезак, пар прстенова за косу (витичарки) и више златних фолија са утиснутим аверсима новца тетрархијских цараева, публикован је непосредно по открићу (I. Popović, M. Tomović, Golden

Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (Eastern Serbia), *Antiquité tardive* 6, 1998, 287–312). Анализа објеката у меморијалном центру и свих покретних налаза била је предмет монографије (I. Popović, ed., *Šarkamen (Eastern Serbia): A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, authors M. Tomović, I. Popović, B. Borić-Brešković, T. Cvjetičanin, S. Stefanović, A. V. Popović, Archaeological Institute, Monographs 45, Belgrade 2005) и каснијих монографских студија (I. Popović, *Šarkamen. Residenz und Gedenkkomplex aus der Zeit der Tetrarchie*, у: *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, Hrsg. U. Brandl, M. Vasić, Mainz 2007, 80–95). У новој књизи-водичу ови резултати претходних истраживања и анализа детаљно су представљени. Али, најважније је да су први пут публиковани резултати археолошких ископавања које је Археолошки институт, под руководством Софије Петковић, а у сарадњи са Музејом Крајине у Неготину, предузео након паузе од десет година, 2013. године. Овај пут фокус истраживања није био на мање-више истраженим објектима меморијалног комплекса, већ на утврђеној палати, скоро потпуно неистраженој током претходних кампања. Истражени су и конзервирани југоисточна кула, западна капија са пратећим просторијама и јужном кулом, и северни бедем утврђене палате. У публикацији С. Петковић, Г. Јањић, И. Бјелић, *Врело – Шаркамен код Неџојина. Тејрархијска резиденција Максимиана Даје* = S. Petković, G. Janjić, I. Bjelić, *Vrelo – Šarkamen near Negotin. Tetrarchic Residence of Maximinus Daia* ови налази представљени су одличним фотографијама, као и 3D реконструкцијама изгледа палате. Читањем овог водича-монографске студије сваки посетилац Шаркамена ће пожелети да се још више упозна са особеностима овог локалитета, смештеног у амбијенту нетакнуте природе, а још по много чему енигматичног. Будућа планирана археолошка ископавања вероватно ће дати одговоре на нека још увек загонетна питања, а ова публикација стручњацима ће указати на правце могућих размишљања о разјашњењу постојећих дилема. Треба одати признање Музеју Крајине у Неготину што је публиковао овај водич, богато илустрован и луксузно штампан, што ће, надамо се, допринети да се омогуће даља истраживања овог локалитета.

Ивана Појовић
Београд

ИЗУЗЕТНА И ИНОВАТИВНА ПУБЛИКАЦИЈА
 Гордан Маричић, *Софокле и њејова Антигона:
 сџваралац и ѓраједија кроз векове,*
 Београд: NNK International, 2020.

После тачно деведесет осам година откако је Софоклову *Антијону* професор Милош Н. Ђурић превео на српски језик, пред нама је нови превод, овога пута Гордана Маричића, професора античке књижевности на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета у Београду, преводиоца лепе књижевности,¹ дипломираног драматурга и песника. Преводити грчку трагедију вероватно је један од најзахтевнијих задатака са којима се преводилац класичних дела може суочити; тим пре ако је трагедија Софоклова, и најпре ако је то *Антијона*. Владара Едипа овековечили су Фројд и психоанализа, а *Антијону* – сви који су је, бескрајно инспирисани њоме, преводили, коментарисали, тумачили или уметнички пре-рађивали: Хелдерлин, Хегел, Гете, Расин, Брехт, Ануј, Симон де Бовоар, Лакан, Мерешковски, Џудит Батлер, Анджеј Вајда, Мики Теодораки, Јован Христић, Славој Жижек. А то је тек незнатан број у који не иду ни сви они чији је медиј перо или сцена, а камоли они који стварају, на пример, кичицом. Бавити се *Антијоном* на одговоран начин значи, осим са Софоклом, ући у неку врсту дијалога како са овим људима (или бар упознавања), тако и са многобројним другима на светској интелектуалној сцени. То није превише захвалан посао јер, поготово када је о академским радовима реч, више није нужно боље.²

Отуда бих поставила питање: ко је данас властан да преводи *Антијону*? Шта је оно што квалификује некога да буде адекватан преводилац ове трагедије, а шта га издваја као врсног? Намера ми је да, путем приказа Маричићеве књиге *Софокле и њејова Антигона: сџваралац и ѓраједија кроз векове*, те филозофског разматрања његовог превода Софоклове *Антијоне*, покушам да одговорим на то питање.

Књига *Софокле и њејова Антигона: сџваралац и ѓраједија кроз векове* изашла је 2020. године, у издању издавачке куће NNK International из Београда, садржи 225 страна и састоји се из два главна дела, „предговора” од 142 стране, који је, у ствари, целина састављена од текстова („Софокле, сликар атинског процвата”, стр. 5–15, „Драме”, стр. 17–96, „Мит

¹ Почев од 2000. године, Маричић је превео укупно двадесет дела античке грчке и римске књижевности (од чега су шест трагедије) и више дела светске књижевности.

² Академски свет је људски свет и као такав подразумева социјализацију. Мотор социјализације је увек жеља за признањем, али ова *не мора* водити у „борбу на живот и смрт”. Нажалост, многи данас као да то не разумеју. На другој страни, Други су једнако конститутивни део света као и Ја, те потпуно одбијање да се прихвате услови које су ти „други” поставили заправо значи неразумевање да Ја није *causa sui*. Између ова два екстрема, истина није на „средици” него на граници, а чини се да не само мудрост него и здравље, почивају у способности да се та граница на ваљан начин одреди.

и драма”, стр. 97–101, „Рецепција Софоклових драма”, стр. 103–108, „Нововековна рецепција Софоклове *Анџијоне*”, стр. 109–123, „*Анџијона* у XXI столећу”, стр. 125–129, „*Анџијона* кроз векове”, стр. 131–140, „*Анџијона* на филму”, стр. 141–142, „*Анџијона* у другим уметностима”, стр. 143, и „Напоследку”, стр. 145–147) и превода од четрдесет девет страна („Софокле: *Анџијона* (превод и белешке)”, стр. 149–198), праћених писцима извора („Софоклова дела”, стр. 199, „Софоклова *Анџијона*”, стр. 201–202, „Извори (хронолошким редом)”, стр. 203–206), обимним списком секундарне литературе (стр. 207–214), индексом имена (стр. 215–223) и садржајем.

Већ на први поглед јасно је да је реч о специфичном издању. Предговор није традиционалан: осим исцрпних података о Софокловом животу и делу, дат је критички преглед свих Софоклових списа, а аутор нас упознаје и са свим рецепцијама *Анџијоне* од антике до савременог доба, и то не само у књижевности него и у позоришној и филмској уметности. Обједињени списак литературе садржи сто осамнаест библиографских јединица, а индекс – чак двеста осамдесет шест имена. Чак трећина одређених секундарне литературе издата је после 2000. године. Наведено је осам традиционалних издања *Анџијоне* и једно електронско, укупно деветнаест библиографских јединица су Софоклова дела. Превод је урађен на основу најновијег публикованог критичког издања из 2015. (*Sophocles' Antigone, Greek Text with Facing Vocabulary and Commentary*, приредио и издао Geoffrey Steadman), уз употребу *Lexicon Sophocleum* Фридриха Елента (Friedrich Ellendt) из 1986, док су коментари рађени на основу новије литературе (из 2010. и 1999. године). Већ ово је добра препорука која чини прихватљивом претпоставку да књига пред нама заслужује пажњу. Ипак, пре но што кажем нешто више о самом преводу – што и јесте главна тема овог рада – треба да читаоца упознам с ониме што му претходи.

У првом тексту, „Софокле, сликар атинског процвата” (стр. 5–15), осим Софоклове биографије и библиографије, преводилац нас упознаје и са техничким новинама које је антички трагедиограф унео у дати жанр, с особеностима Софокловог језика и стила, као и његових ликова. У тексту под називом „Драме”, најобимнијем тексту у овој књизи (стр. 17–96), дат је преглед свих седам сачуваних Софоклових трагедија, као и преглед сатирске драме *Пси њрајачи*.³ Тако, видимо да се у Софокловим трагедијама збива укупно шест самоубистава, да је *Анџијона* „најкрвавија од свих седам сачуваних Софоклових трагедија”, те да је „уз Ескилове *Персијанце*, једина грчка трагедија у којој су глумци и хор људи који су рођени и који су одувек живели једни поред других у истој, затвореној заједници”,⁴ да је *Ајантија* једина Софоклова драма у којој се неком лику обраћа олимписко божанство, да су *Трахињанке* једна од ретких Софоклових тра-

³ Од поменутих дела, Маричић је превео *Ајантија* и *Псе њрајаче*, а сада, наравно, и *Анџијону*. Овде не могу да се бавим ауторовим критичким прегледом поменуте сатирске драме, али бих зато навела Маричићеву књигу из 2008, *Сатирска драма данас: њеорија или њеајтар?* (Београд: NNK International), у којој су Софоклови *Пси њрајачи* преведени заједно са Еурипидовом сатирском драмом *Киклој*, а осим тога, ту је и ауторова сатирска драма *У Хефестивом дому*. У предговору књиге детаљно се разматра овај специфични жанр.

⁴ Гордан Маричић, *Софокле и њејова Антигона*, стр. 35, 33.

гедија која носи име по хору а не по главним ликовима, да је „прича о Филоктету једина за коју је познато да су је обрадила сва три трагедиографа и за њу је поуздано утврђен хронолошки редослед...”⁵ да је *Егија на Колону* Софоклова тестаментарна трагедија, која обједињава теме из свих претходних његових трагедија, итд. Кроз прегледе Софоклових драма, Маричић истовремено разматра појмове слободе и моралне одговорности код овог писца, питање трагичке усамљености, однос према самоубиству у античкој култури, наизглед контроверзан однос антике према старости, грчке обичаје и правне норме, итд. Све време, притом, он је у односу са теоретичарима попут Кита (Humphrey D. F. Kitto), Лескија (Albin Lesky), Нокса (Bernard MacG. W. Knox) и других, а његове анализе комуницирају и са Кампелом, Ничеовим, Коктоовим, Фројдовим, и мислима многих других значајних модерних писаца. Чини се, ипак, да му је, од свих, најдражи саговорник Јован Христић, са којим је најчешће у дијалогу. Маричић не разговара само са другим писцима и теоретичарима већ и са другим делима. Издвојила бих његово значајно поређење и контрастирање *Егија на Колону* и старозаветне Књиге о Јову,⁶ као и веома често поређење са *Антигоном* Жана Ануја (Jean Anouilh), коју је Маричић раније такође превео на српски језик.

У оквиру текста „Драме”, највећа пажња посвећена је, природно, *Антигони*. Разматрајући моралну, психолошку, политичку и обичајну позадину и контекст како Антигоновог тако и Креонтовог деловања, Маричић отвара низ занимљивих проблема и питања. Нека од њих су: питање главног јунака у *Антигони*, питање политичког деловања, питање типизације карактера итд. Тако, на пример, он примећује да се Антигонин лик уопште не уклапа у Аристотелов образац трагичких јунака, док је Креонт, напротив, његов класични репрезент.⁷ И Креонт и Едип имају типично закаснили тренутак сазнања и самоосвешћења, а делање обојице може се подвести под чувену „трагичку грешку” (ἁμαρτία). Напротив, Антигодини „поступци су освешћени и намерни: Антигона зна узроке и зна последице”, које прихвата „спремна и одлучна”.⁸ Антигона је „тајанствена, горда, склона изазову и несклона компромису”, али исто тако и „мрачна”.⁹ У разматрањима Антигодине душе, Маричић се претежно ослањао на

⁵ Маричић, *op. cit.*, p. 77.

⁶ Маричић, *op. cit.*, p. 91.

⁷ Cf. Маричић, *op. cit.*, p. 31–32.

⁸ Маричић, *op. cit.*, p. 34, 35.

⁹ Маричић, *op. cit.*, p. 32. Занимљиво је шта каже Лакан о Антигони: “...it is the fascinating image of Antigone herself. We know very well that over and beyond the dialogue, over and beyond the question of family and country, over and beyond the moralizing arguments, it is Antigone herself who fascinates us, Antigone in her unbearable splendor. She has a quality that both attracts us and startles us, in the sense of intimidates us; this terrible, self-willed victim disturbs us. ... It has to do with Antigone’s beauty and with the place it occupies as intermediary between two fields that are symbolically differentiated. It is doubtless from this place that her splendor derives, a splendor that all those who have spoken worthily of beauty have never omitted from its definition.” – Cf. Jacques Lacan, “The Essence of Tragedy. A commentary on Sophocles’s *Antigone*”, у: *The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960. The Seminar of Jacques Lacan. Book VII*, New York – London: W. W. Norton & Company, 1992, p. 247–248.

Картера (David Carter) и на Кита. Значајно је поменути да је Антигонин лик упоређен и контрастиран са Електриним: аутор уочава структуралну аналогију у односима Електре и Хрисотемиде на једној, и Антигоне и Имене, на другој страни. „Док Антигона каже да је рођена за љубав, а не за мржњу, код Електре – љубави нема.”¹⁰ По Маричићу, за разлику од Антигоне, Софоклова Електра није вођена жељом за правдом, којом би се исправила неправда, већ намером да повреди друге и да и они, попут ње, искусе патњу.¹¹ Ипак, код обе хероине, као и код Софокловог Ајанта, он констатује трагичку усамљеност, коју идентификује за крајњи узрок јуначког делања.¹²

Креонта је аутор је разматрао тек успут,¹³ али је велику пажњу посветио историјском и правном контексту Креонтовог деловања. Маричић настоји да објективно сагледа Креонтову позицију с обзиром на античко доминантно органицистичко становиште о људској заједници (Перикле, Аристотел), те указивањем на то да је постојала правна забрана сахрањивања издајника или пљачкаша храмова на атичком тлу.¹⁴ Он истиче да се пред атинском публиком, за коју је Софокле писао, Креонт није могао оправдати на тај начин, нити би за њих проблем могао бити решен предајом Полиниковог тела атинском полису: „Но Софоклови савременици имали су, попут било које публике на свету, широк распон ставова [...] У атинском фолклору, улога Атине била је да врати тела Седморице и обезбеди им сахрану [...] Било би претерано да Софоклову *Антигону* посматрамо као алегорију за Атињане у митској причи, јер овој драми [...] недостаје панхеленска перспектива. [...] Пошто Софокле даје задатак тебанској жени да сахрани једног, а занемарује осталих шест јунака, он не алудира на улогу Атине. На премијери *Антигоне*, Атињани су тачно морали знати ко је у праву, а ко није. Не треба заборавити да је основна сврха атинске трагедије била да натера гледалиште на размишљање, али то размишљање никако није смело да на крају остане неодређено. Трагедиограф, дакле, не сме да понуди двосмислене ставове чак ни у свету у којем је дијалектика била основна полуга социјалне комуникације, као што је то било у Атини тога доба”.¹⁵

Трагајући за узроком раскола између Антигоне и Креонта, Маричић се осврнуо на тумачења Хегела, Христића, Картера, Кита, Жана Пјера Вернана (Jean-Pierre Vernan) и Пјера Видал Накеа (Pierre Vidal-Naquet), Зденка Лештића и других. Чини се да је његов лични став о том питању најближи Китовом тумачењу: Антигона брани Правду (Δίκη), алегорију самог козмичког поретка, закон природе, о који се Креонт огрешио. У

¹⁰ Маричић, *op. cit.*, р. 72.

¹¹ Маричић, *op. cit.*, р. 69.

¹² Маричић, *op. cit.*, р. 74.

¹³ Маричић ми је усмено рекао да је и Креонт трагички лик и нагласио да се ради о новом погледу на Креонта, који би основано захтевао и нову књигу.

¹⁴ Маричић, *op. cit.*, р. 40.

¹⁵ Маричић, *op. cit.*, р. 39. Моја лична примедба: ако су Атињани тачно морали знати ко је у праву, да ли то значи да су тачно знали ко је у праву и када су осудили Сократа на смрт?

том смислу, иако уочава да су тврдоглавост и острашћеност особине које деле оба лика,¹⁶ Маричић у сукобу ипак нагиње Антигони. Ако Антигона брани Δίκη и за то је спремна да умре, Креонтов хибрис састоји се у томе што је поверовао да је он Δίκη, помешао је природни и људски закон. На овом месту, аутор се опет надовезује на Кита, који примећује да се Креонт у својој обести огрешио још и о темељна делфска начела самосазнања и умерености.¹⁷ Креонту недостаје φρόνησις, разборитост – он је, наиме, безуман. Трагедија се завршава управо речима: „Први услов за срећу је разборит ум! Никада ред не ремети божји! Охولة речи (1350) обе-сних људи казниће ударци тешки, па ће се ти људи, онда, под старе дане, научити памети!”¹⁸

У тумачењу проблематике сукоба Антигона – Креонт, аутор је показао осетљивост и за могућност читања *Антигоне* кроз сукоб међу половима. Он примећује да је „*Антигона*... јединствена јер ју је написао мушкарац у једном античком патријархалном друштву” и да је „Софокле [...] показао да је способан да саосећа и да разуме своје савременице, атинске жене и супруге из V века пре н. е., као и њихову комплексну повезаност са мушкарцем за кога су се удале.”¹⁹ По Маричићу, сукоб између Антигоне и Креонта, схваћен као сукоб полова, неминовно се завршава трагично.²⁰ Отуда је штета што ова тематика није даље развијена, али предговор није конципиран да пружи коначне одговоре, већ да отвори простор и подстакне на даље истраживање и развијање изнетих тема.

Текст „Мит и драма” (стр. 97–101) бави се везом мита и савремене драме, док се три наредна текста баве рецепцијом Софокла у потоњој књижевности. У тексту „Рецепција Софоклових драма” (стр. 103–108), аутор нас упознаје са грчким и римским трагедијама које су настале у III и IV в. н. е. под утицајем Софоклових трагедија. Текст „Нововековна рецепција Софоклове *Антигоне*” (стр. 109–123) посвећен је *Антигони* Жана Ануја, док се „Антигона у XXI столећу” (стр. 125–129) бави најновијом *Антигоном*, својеврсном Жижековом пројекцијом Софоклове драме у постмодерни. У тексту „Антигона кроз векове” (стр. 131–140) аутор разматра преводе, књижевне обраде и театарску продукцију *Антигоне* у Европи од XVI до XXI века. Тако, између осталог, сазнајемо да је сценографију за француску верзију *Антигоне*, у продукцији Жана Коктоа, радио Пабло Пикасо, а костиме Коко Шанел; да је на премијерном извођењу Брехтове адаптације 1948. г. у Швајцарској, Креонт приказан као Хитлер; да је Мерешковски превео *Антигону* на руски за премијерно извођење 1898. у Московском художественном театру; да у адаптацији Анђеје Вајде, изведеној на међународном фестивалу у Делфима, Антигона подржава „Солидарност”, да постоји верзија *Антигоне* инспирисана ратним збивањима на овим просторима током деведесетих година прошлог века, а аутор

¹⁶ Маричић, *op. cit.*, р. 42.

¹⁷ Маричић, *op. cit.*, р. 46.

¹⁸ Да ли и Антигони недостаје φρόνησις, одговор лебди у ваздуху.

¹⁹ Маричић, *op. cit.*, р. 32, 51, редом.

²⁰ Маричић, *op. cit.*, р. 48.

разматра и извођења *Анѿиѿоне* у домаћој продукцији. Једнако занимљив је и текст који следи, „*Анѿиѿона* на филму” (стр. 141–142), који се бави филмским адаптацијама *Анѿиѿоне* у Европи.

Када се предговор сагледа као целина, примећују се две ствари: прва је изобиље тема или проблема, друго је свеобухватни и интердисциплинарни приступ. У том смислу, читаочева добит од ауторовог образовања је велика – први пут на једном месту имамо сабране текстове који нас упознају готово са свим разматрањима и аспектима приказивања пркосног чеда Лабдакида. Уколико би се промоција ове књиге догодила у скорије време, било би природно очекивати да се она заврши извођењем неког одломка из драме. На другој страни, свеобухватност приступа и богатство тема имају за последицу да није могуће разматрању сваке теме посветити довољно простора. Међутим, то није ни била ауторова намера. У закључном тексту „Напоследку” (стр. 145–147), Маричић је јасно истакао своје циљеве: „Овај део књиге [sc. предговор] видим још и као инспирацију за даља истраживања и поређења – ако није нескромно рећи – онима који о хероини већ нешто знају и онима који ће тек сазнати. Најзад, свој рад и труд видим као подстрек другима у раду на Софоклу и његовом наслеђу, а као преводилац се надам да сам показао своју занатску и духовну зрелост.”²¹ У том смислу, целина текстова која претходи новом преводу *Анѿиѿоне* представља вредно узорану башту у коју је аутор са пуно знања, пажње и љубави засејао однеговане младице, а на теоретичарима и уметницима је да их преседе, негују и развијају.

Када је реч о самом преводу, требало би нешто рећи о његовим стручним и научним аспектима. Аутор ових редова није класични филолог, па не може коментарисати филолошку страну превода,²² али може размотрити његову форму са научне стране. Примећује се, најпре, да је превод опремљен исцрпним коментарима на дну сваке странице. Дата су објашњења грчких појмова, географије античког света, релевантних античких грчких обичаја (на пример, објашњење погребних обичаја, казне каменовања, ношења перјанице и др.), митова и митских личности, појединих алегорија, као и поређења са местима из других дела античке књижевности која се односе на исту или сличну ситуацију (из Еурипидових *Феничанки* и *Ифиѿеније на Тауриди*, Есхилових *Седморице ѿроѿив Тебе* и *Аѿамемнона*, Софокловог *Ајаниѿа*, као и поређења са местима код Алкаја, Херодота, Платона, Тукидида, па чак и Катугла). Од поменутих трагедија Маричић је превео *Ајаниѿа* и *Феничанке*.

Осим тога, преводилац је указао на алтернативна преводилачка решења, као и на неке од проблема. На пример, у фусноти 394 на стр. 169, Маричић предочава синтактичку дилему и објашњење сопственог избора у случају превођења генитива $\epsilon\mu\omicron\upsilon\delta\epsilon\ \zeta\omega\nu\tau\omicron\varsigma$ у конструкцији $\epsilon\mu\omicron\upsilon\delta\epsilon\ \zeta\omega\nu\tau\omicron\varsigma\ \omicron\upsilon\kappa\ \acute{\alpha}\rho\chi\epsilon\iota\ \gamma\upsilon\nu\eta$ [Soph. Ant. 525], фуснота 392 на стр. 163 је опширни

²¹ Маричић, *op. cit.*, p. 147.

²² О квалитету превода с тог аспекта довољно сведоче одломци из рецензија одштампани на полеђини књиге, чији су аутори проф. др Војин Недељковић, проф. др Ифигенија Радуловић и књижевник и преводилац Александар Гаталица.

стручни коментар на историју и проблем превођења придева δεινός у првој реченици тзв. химне човеку (πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει – Soph. Ant. 335), док фуснота 431 на стр. 192 указује на недоследност у изворном тексту у стиховима 1175 и 1176, те нуди објашњење ауторовог превода на том месту. Готово сви коментари упућују на релевантну стручну литературу, како домаћу тако и страну, а неретко садрже и цитате. Сходно томе, ауторов пропратни инструментариј помаже да сваки читалац са лакоћом може пратити текст *Антиионе*, док ће стручно заинтересованим читаоцима указати на проблеме на које би требало обратити пажњу.

Ипак, оно што најпре и несумњиво највише привлачи пажњу у овом преводу јесте то да се ради о, бар наизглед, прозном тексту. Као што је познато, Софокле је своје трагедије писао у стиховима, те се оне тако углавном и преводе. Маричић се, међутим, определио да уради другачије, не без ваљаног разлога. Трагедију као жанр издвајају, изнад свега, озбиљност саме радње и трагички карактер лика – једно без другог не иде, а обоје проистичу из јунаковог делања [Arist. Poet. 1450 a 20–25]. Такође, циљ трагедије је да читаоца, односно гледаоца, доведе на овај или онај начин до катарзе, кроз проживљавање одређених емоција [Arist. Poet. 1449 b 24–28]. Мање је важно да ли су те емоције конкретно страх и сажаљење (ἔλεος καὶ φόβος), колико то да је заправо реч о саосећању проистеклом из препознавања људске егзистенције као трагичке.²³ Дикција и језички медиј, односно стил, треба да буду примерени озбиљности и циљевима самог жанра, при чему, такође, треба водити рачуна о томе да су трагедије писане не да би се читале него да би се гледале, што је подразумевало сценско извођење уз музику. Отуда говор треба да буде „отмен” и да поседује метар [Arist. Poet. 1449 b 29–30], па је стих био природни избор за писца трагедије, а чини се, стога, и за преводиоца. Такав је, уосталом, био Ђурићев превод *Антиионе*, као што је то случај и са већином савремених превода античких трагедија на страним језицима.

Говор и стил овде, међутим, нису циљ по себи него медиј и инструмент. Другим речима, прозни израз једнако је добар као и стих. Управо то је карактеристика Маричићевог превода. Његов израз је озбиљан а текст му је мелодичан. То је постигнуто кроз бројне инверзије, пажљиво биране епитете, оноματοпејске и поетске елементе. На пример, можемо издвојити следеће две сентенце: „Зрако сунчева, најлепше светло што икад засја у седмовратној Теби” [Soph. Ant. 100–101], „коњогривни носио је шлем” [Soph. Ant. 116]. Примера је доста и сведоче заправо о једној врло важној ствари. Мада на први поглед делује тако, овај превод *није* чиста проза. Пре је реч о прозном оквиру, у који су utkани бројни поетски елементи, а посебно мелодичност. Потоња се примећује током целог превода, али највише, можда, долази до изражаја у преводима Антигонине и Креонтове тужбалице, које је преводилац сачинио са много вештине. Тужбалице у

²³ Можда би се могло спекулисати да искуство катарзе представља искуство у којем се сједињују сва упитаност и сви целовити увиди до којих се том приликом долази, али то питање, већ због саме природе овог рада, не могу обрађивати овде.

преводу и даље задржавају прозни оквир, али кроз јауке и мелодију који са нама комуницирају на дубљим нивоима психе, одражавају дух нашег народног песништва и традицију нарицања. Штавише, Антиголина тужбалица садржи и риму („Сватавац ми певали нису, пред ложницом никакав нећу чути пој: Ахеронт биће женик мој” – Soph. Ant. 814–815). Отуда је текст овог превода специфична микстура, која спаја бројне елементе, а у конкретном случају, пружа нам најбоље и од прозе и од поезије. Тиме је преводилац испунио аристотеловски дефинисане захтеве жанра, успевајући истовремено да у потпуности очува поетско искуство. Маричић радије следи дух него слово закона, и то је велики квалитет његовог превода. Преводити, наиме, на такав начин захтева како много искуства и вештине, тако и правилно *разумевање* тога шта трагедија јесте и шта се њоме жели постићи, што је увек поуздано сведочанство стручности и ерудиције. Коначно, треба приметити и да је нумерација стихова убачена у сами текст превода. Тиме је не само омогућено сналажење у тексту свакоме ко би хтео да консултује друге преводе или изворни текст, него је и дискрепанца између прозног оквира превода и поетског оригинала технички врло добро разрешена.

Друга значајна карактеристика овог превода јесте његова природност. Без обзира на поменуте елементе, озбиљност, поетичност и достојанство језичког израза, текст се чита лепо и лако, и у духу је модерног српског језика. То је посебно значајно с обзиром на одредбу самог жанра. Уколико дело треба да прикаже трагичну судбину неког лика која проистиче из његовог или њеног делања, уколико оно треба да произведе прочишћење и уколико провоцира и упитаност код читаоца/гледаоца – а трагедија то увек чини – онда ће се то много лакше постићи природношћу израза него одржавањем архаичности по сваку цену. Када се неко дело чита, увек је важно имати у виду и ко чита, и у којем времену чита. Преводи класика који по сваку цену настоје да очувају архаичност форме, дело заправо измештају из сфере живота и намењују му судбину музејских експоната.²⁴ Осим тога, постоји много индиректних начина да се очува архаичност у преводу. Ђурић је то чинио тако што је своје преводе уобличио у оне архаичне форме које су на нашим просторима безвремене; Маричић – тако што користи савремени српски језик и његове конструкције, али га притом обогаћује традицијом. Креонтова тужбалица на крају *Антијоне* прави је пример таквог поступка: она обједињује не само

²⁴ Да и музејски експонати и те како могу бити живи и саобраћати са нама, јако лепо је показао руски редитељ Сокуров филмом *Франкофонија* [Alexander Sokurov (Александр Николаевич Сокуров), *Francofonia, le Louvre sous l'occupation*, Француска/ Немачка/ Холандија: Idéale Audience/ Zero One Film/ Musée du Louvre/ ARTE France Cinéma/ N279 Entertainment, 2015]. Али, *Франкофонија* је филм за добро образоване сладокусце. Класици су класици зато што превазилазе дух времена у којем су настали, зато што су „увек живи”. Но, исто тако, нимало не губе на својој вредности и безвремености ако комуницирају са нама на језику који нам је просторно и временски близак. Како је Слободан А. Јовановић, аутор речника, театролошких студија, превода, књижевнотеоријских студија, монографија итд. својевремено казао Маричићу: свака генерација треба да има свој превод класика. – Cf. Маричић, *op. cit.*, p. 146.

поезију и прозу него и модерност, односно савременост, и прошлост, и то у споју који је толико природан да је прелаз међу њима по себи неосетан. Или, може се и овако рећи: Ђурићев превод комуницира са нама из наше традиције, Маричићев разговара са нама сада и овде, не губећи из вида нашу традицију: „Увек ћемо се враћати Ђурићевим преводима *Илијаде* и *Одисеје*, али нове генерације тражиће и неки нови језик, њима близак, неки нови кључ за разумевање, неку врлину са којом ће се поистоветити. Отуда мој покушај да дам један разумљив, али не и испошћен превод у прози, да не убијем песника ни у Софоклу ни у себи.”²⁵

Песник Софокле и песник Гордан Маричић – колико је други у свом преводу *Антијоне* уплетен у првог? Још је Дионисије из Халикарнаса, историограф и књижевни критичар²⁶ из времена императора Августа, Софокла окарактерисао као најбољег представника тзв. средњег стила, који обједињује меку, „расцветалу” привлачност, достојанство и елеганцију високог са снагом и енергичношћу ниског стила.²⁷ Једна од главних особености његовог језика су снажни епитети, иновативне и сликовите кованице, а особито граматичке и синтактичке иновације које су довеле и до нових и другачијих формација, а биле су омогућене релативном флуидношћу атичког грчког језика у V веку пре н. е.²⁸ Маричићев превод преноси ова стилска својства: озбиљност и достојанство језичке форме дочарани, *inter alia*, бројним инверзијама, неретко су испресецани колоквијалним фразама. Снага и лепота епитета видна је и у српском изразу, а што се синтактичких иновација тиче, оне се не могу смислено преносити, али се зато могу индиректно дочарати употребом модерног српског језика. На другој страни, ко је читао Маричићеве стихове,²⁹ зна да је његов лични стил потпуно особен, иако у њему одјекују давни гласови античких песника (можда највише Катула). Да ли је свесна намера или срећна околност да су се у овом преводу *Антијоне* савремени песник и антички трагедиограф срели и стилски, аутор овог приказа не може знати. Али, оно што би се можда могло рећи је да нови превод *Антијоне* представља лепу синтезу Софокловог и Маричићевог личног стила, синтезу верну Софоклу али и независну од њега.

Коначно, ту је и драматуршки аспект превода. Пажљивим избацавањем понављања која се јављају у изворном тексту, постигнуто је да радња тече без непотребних застоја, „глатко”, чиме је истакнута њена „драматичност”. Превод не садржи редувантности својствене Софокловом језику

²⁵ *Ibid.*

²⁶ О Дионисију из Халикарнаса као о књижевном критичару, в. е. г., Richard Hunter, “Dionysius of Halicarnassus and the Idea of the Critic”, у: Richard Hunter (ур.), *Dionysius of Halicarnassus and Augustan Rome. Rhetoric, Criticism and Historiography*, Cambridge University Press, 2018, p. 37–55.

²⁷ А. Е. Haigh, *The Tragic Drama of the Greeks*, Oxford: Clarendon Press, 1896, p. 161.

²⁸ Cf. А. Е. Haigh, *op. cit.*, стр. 161–168.

²⁹ Маричић је аутор следећих збирки песама: *Ното patheticus*, Београд: Хаос, 1995; *Ресџа и Вено*, Београд: Л. О. М., 2000; *Несмир/Девојка која недосијаје*, Београд: Моно и Мањана, 2006; *Кроз чежње нейроходне*, Београд: NNK International, 2014; *Пенелойа залуд њкала*, Београд: NNK International, 2016; *Тамо иде њресџаје небо*, Изабране песме (1995–2019), Београд: СКЗ, 2019.

када се ове преливају на садржај, осим где је то ствар канона, али су све ауторове интервенције у том смислу уредно пропраћене коментарима (нпр. фуснота 390 на страни 159, или фуснота 395 на страни 171). Отуда, ма колико пута да је читалац већ прочитао *Антијџону*, овај превод успева да дочара радњу трагедије баш као да се она гледа на сцени први пут. Читалац који чита претвара се, захваљујући динамичности текста, у гледаоца који Антигонину драму види на позорници. Узбуђење, мала доза анксиозности пред тим шта ће се следеће десити (чак иако знамо шта ће то бити) присутни су све време. Овде, дакле, аутор наступа не само као преводилац, теоретичар и песник већ као драматург, зналац који дело уобличава тако да радња на сцени изазове најбољи могући ефект.

Када се неко античко дело преводи, посебно ако је трагедија у питању, то би требало заједно да раде класични филолог и драматург, а ако је ту још и песник, то је луксуз без преседана. У случају књиге *Софокле и његова Антигона: сиваралац и трагедија кроз векове* Гордана Маричића, имамо управо ту срећу, с тим да су се научник, стручњак и уметник срели у истој особи. Отуда, наша научна заједница и шира јавност имају све разлоге за радост. *Софокле и његова Антигона: сиваралац и трагедија кроз векове* доноси изузетан и иновативан превод, а у целости сведочи о ауторовом *πάθος*-у, посвећености, умећу, интелектуалном поштењу, стручности, ерудицији и, пре свега, знању.

Вициња Кнежевић
Институт за филозофију Филозофског факултета
Универзитет у Београду

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Маџице српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесу кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература могу се донети кумулативно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.02.02.2002>.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов њериодичне њубликациџе*. Датум периодичне публикациџе. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„НАЗИВ ОДРЕДНИЦЕ.“ *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за класичне сџудиџе* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописи за све рубрике часописа *Зборник Маџице срџске за класичне сџудиџе* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гађански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен *Зборнику Маџице срџске за класичне сџудиџе*. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакциџе Снежани Ферјанчић sferjanc@f.bg.ac.rs

Напомена: Редакциџа ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Victor Castellani
Livio Rossetti
Сима Аврамовић
Александра Бајић
Зоја Бојић
Растко Васић
Немања Вујчић
Срђан Дамњановић
Милан С. Димитријевић
Ксенија Марицки Гађански
Гордан Маричић
Мирко Обрадовић
Ивана Поповић
Милорад Стојић
Снежана Ферјанчић
Бојана Шијачки Маневић

САДРЖАЈ
CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Victor Castellani (Denver), <i>Realizing Agamemnon: Agamemnon on the Tragic Stage</i>	7
Victor Castellani, <i>Agamemnon zu verwirklichen: Der Agamemnon auf der tragischen Bühne</i>	
Claudia Marsico (Buenos Aires), <i>Odysseus Is not a Liar. Ancient Semantic Analysis in Antisthenes's Investigation of Names</i>	45
Claudia Marsico, <i>Odiseo no es un mentiroso. Analisis semantico antiguo en la investigacion de los nombres de Antistenes</i>	
Мирко Обрадовић (Београд), <i>Погаџи о митју и друћим облицима корупције у Плућарховим Животописима Никије и Алкибијада</i> .	61
Mirko Obradović, <i>Notes on Bribery and Other Forms of Corruption in Plutarch's Lives of Nicias and Alcibiades</i>	
Nemanja Vujčić (Beograd), <i>A Numbers Game: The Size of the Slave Population in Classical Athens</i>	87
Немања Вујчић, <i>Једна игра бројева: Величина робовске популације у класичној Аћини</i>	
Giovanni Brandi Cordasco Salmena (Pistoia), <i>Xenia, philia e dotine nei trattati romano-cartaginesi: Un confronto con la prassi diplomatica e delle relazioni interstatuali della tradizione greca</i>	113
Giovanni Brandi Cordasco Salmena, <i>Xenia, philia and dotine in the Treaties between Rome and Carthage: A Comparison with the Diplomatic Practice and Interstate Relations in Greek Tradition</i>	
Snežana Ferjančić, Veselinka Ninković (Beograd), <i>Centurio ordinarius or medicus ordinarius on a Fragmentary Inscription from Singidunum</i>	147
Снежана Ферјанчић, Веселинка Нинковић, <i>Centurio ordinarius или medicus ordinarius на једном фрагментарном натпису из Сингидунума</i>	

ПРЕИСПИТИВАЊА RE-THINKING

- Aleksandra Bajić, Milan S. Dimitrijević (Београд), *Shield of Heracles and the Temple of Apollo Pagasaeus: An Archaeoastronomical Perspective* 159
- Александра Бајић, Милан С. Димитријевић, *Хераклов штит и храм Ајолона Пајасејској: Археоасирономска перспектива*
- Срђан Дамњановић (Нови Сад), *Античко порекло алеаторног материјализма* 177
- Srđan Damjanović, *Ancient Origins of Aleatory Materialism*

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ HERITAGE

- Јована Раденковић, Гордан Маричић (Београд), *Трагови античких интерпретација мита о Аријадни на Меланхолији Милене Павловић Барили* 199
- Jovana Radenković, Gordan Maričić, *Traces of Ancient Interpretations of the Myth of Ariadna on Milena Pavlović Barilli's Melancholy*

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

- Растко Васић (Београд), *Перспективе балканске археологије I* 225
- Немања Вујчић (Београд), *Демографија – основни фактор античке историје?: Ben Akrigg, Population and Economy in Classical Athens, Cambridge 2019* 227
- Немања Вујчић (Београд), *Краљевска власт у очима Грка класичној доба: Carol Atack, The Discourse of Kingship in Classical Greece, London / New York 2020* 230
- Немања Вујчић (Београд), *Освајач градова и његови обожаваоци: Pat Wheatley, Charlotte Dunn, Demetrius the Besieger, Oxford 2020* 234
- Александар Симић (Београд), *Развој градова у антици: Greg Woolf, The Life and Death of Ancient Cities: a Natural History, Oxford 2020* 240
- Тјана Станковић Пештерач (Нови Сад), *Roman Heritage in 3D. Museum of Vojvodina, Novi Sad, May 2021* 245
- Ивана Поповић (Београд), *Свети средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу / The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović, Београд 2021* 248

Ивана Поповић (Београд), С. Петковић, Г. Јањић, И. Бјелић, <i>Врело – Шаркамен код Неџоџина. Тетрархијска резиденција Максимиана Даје / S. Petković, G. Janjić, I. Bjelić, Vrelo – Šarkamen near Negotin. Tetrarchic Residence of Maximinus Daia</i> , Неготин 2021 .	250
Вишња Кнежевић (Београд), <i>Изузетна и иновативна публикација: Гордан Маричић, Софокле и његова Антигона: сиваралаци трагедија кроз векове</i> , Београд 2020	252
Основна упутства сарадницима	263
Рецензенти	265

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње
Редакција *Зборника Матице српске за класичне студије* закључила је
број 23 за 2021. годину 8. јуна 2021.

Штампање завршено октобра 2021.

За издавача
Проф. др Драган Станић,
председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења
Мср Милена Кулић

Лектура и коректура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слој
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: mkulic@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs
site: maticasrpska.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни
уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик,
1998– . – 24 cm

Годишње.

ISSN 1450–6998

COBISS.SR-ID 135172871